

Anna Sprague

Анна Брасель

СЁННЯ І ПАМЯЦЬ

*Апавяданні,
мініяцюры,
эсэ*

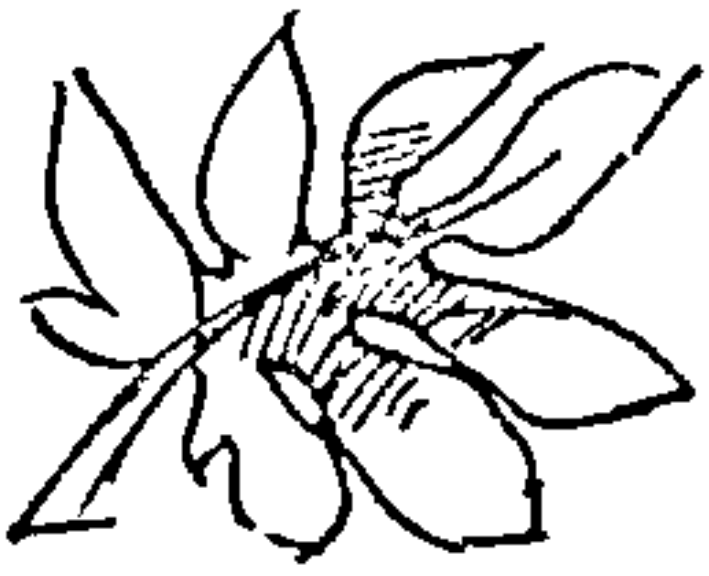
МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1985

Бел 2
Б 89

М а с т а к
ВІКТАР АЛЬШЭЎСКІ

Б $\frac{4702120200-082}{M302(05)-85}$ 4--85

© Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1985.



Свежасць

Ранняя ціхая раніца. Ідылія такая, што і сабакі гаўкаць лянуюцца. Толькі птушкі нястомныя, — шчабечуць, цёхкаюць, каркаюць, кукарэкаюць зрэдку.

З-за Нёмана, з лугавога бязмежжа з пушчай на даляглядзе, — жораў!.. Ён так хвалююча саліраваў адтуль і ўчора.

Зязюлі кукуюць не аднолькава. Адна, бліжэйшая, — неяк ці то зусім па-старэчы, ці то прастуджана. Колькі трэба ўпэўненасці ў сваім абавязку, колькі ўпартасці, каб так бясконца паўтараць — адно і тое ж «элегічнае куку»?..

Салавей — з лазняку пад абрываам. У гэтага натхненне, радасць вечна новая, хоць і спявае ён, здаецца, тое самае.

✱

Два дні парыла, і вось па поўдні збіраецца па добры дождж, навальніцу. Хмара насунулася з поўначы, зацягнула ўвесь захад, загнуўшыся і на поўдзень. Другая, цямпейшая, ідзе з паўночнага ўсходу, з-за Нёмана, ад пушчы. Даўно нячуты, цудоўны канцэрт — рознай сілы, працягласці і тэмбру перакаты грому. Зноў, і зноў, і зноў...

Верхавіны бяроз, старой вярбы і ліпы, якія перада мною, то аціхаюць, то варушацца ад лёгкіх і мацнейшых подыхаў навальнічнага набліжэння. Пакуль было зусім ціха, над бульбай, памідорамі ды кветкамі бела мігцелі

капусныя матылі. А дыхнула мацней — і з дрэў, зялёных у поўнай сіле, процьмаю матылёў пасыпалася слабейшая, заўчасна пажаўцелая лістота.

Высока залунаў, закружыўся каршун, якому, мусіць, не толькі таксама лягчэй пасля парнасці, але ж і цікава, вольна-прывольна пад цёмнай трукатлівай свежасцю.

✱

Учора над лясной дарогай, богведама з якое вышыні, з бярозы апусціўшыся, вісеў пузаты, як арэх, павук.

А сёння, калі я хацеў прайсці ўздоўж Нёмана цераз густы, высокі вербалознік, па ледзь прыкметнай сцэжцы, прабіўся да гразкага раўка і мусіў вярнуцца з зялёнай гушчэчы назад, — неба прыемна адкрылася нада мною і ўзнагародзіла печаканым. Нізка праляцелі два жоравы — магутныя шаракі. Адзін нават курлыкнуў, а я ўдагон ім чамусьці ўспомніў радасна, што па-армянску жораў — *крунк*.

Хораша пахла пакошай.

✱

Знаёмая сцяжына лесам, каля ячменю, цукровых буракоў, свежай пожні пасля знятай сумесі-зялёнкі. А потым — вялікае поле чыстага, добрага жыта. Маладзенькі, густы сасоннік каля жыта і — валуны. Сасоннік старэйшы, таксама густы, стружкі «карандашнік», і раздвоеная, багатая бяроза ў самым росквіце.

Пастаяў каля жыта, «папаіўшы вочы яго выглядам», і мноства яго, вялікі чысты абшар выклікаў жадаанне ўбачыць гэта зверху, у невысокім, ціхім палёце.

✱

Дзень будзе сонечны, — з ранняга ранку паказвае.

На ячным полі ўчора дацямна працавалі

два камбайны. Не кончылі, запачавалі тут, маўчаць чырвоныя аграмадзіны. На пізенькай, чыстай пожні рады-палосы вымалачанай саломы.

Воддаль ад маёй сцежкі пахаджаюць два буслы. Добра яны глядзяцца на фоне пожні і пілавата-зубчастай сцяны ельніку за прыляспой дарогай. Аж пастаяць захацелася.

Трэці бусел сеў вунь на слупе электралініі, а на далейшы слуп усцерабілася варона. «Табе можна, а мне што — не?» Я набліжаўся да іх па аголенай камбайнам сцежцы, на якой ужо не будзе ўранні росна вышэй халяў. Бусел непалахліва, на ўсякі выпадак, спаважна зляцеў, спланираваў на пазалочанае сонцам, ад радоў паласатае ячнішча, туды, дзе тыя два. Варона, як на сігналу, заматлашыла чорнымі ў іншы бок.

Густы туман над ракою прапізваюць промні нізкага сонца. Каля хаты — высокае, каласістае жыта. Сваё, на сотках, пад серп. Над хатай, знакам утульпасці, павольны дым. А над жытам, на правадах, немітуслівыя жпівеньскія ластаўкі. Чысцяць перайка, перачырыкваюцца, так сабе ціхенька сядзяць, белымі воллейкамі на ўсход.



Сумленіца

Новая хата, у якой мы часова жывём, чыстая і абстаўлена, як і ў многіх у гэтым пасёлку, «па-гарадскому»: з сервантам, канапай, тэлевізарам. На вялікіх вокнах — крухмальная пругкасць і снегавая бель гардзінаў, за якімі высока чырвапеюць вяргіні, а далей відаць зялёнае — грады, яблыні, лес.

Туды, на чабор, пайшлі мае жанчыны, жопка з малою ўнучкай. А я сяджу, парэшце, за сталом. Як быццам пішацца, нешта жывое пачаў... І не пачуў, як хтосьці за сцяною ўвайшоў, двойчы лёгка рышнуўшы дзвярыма, з двара на ганак, а з ганка ў кухню. Пачуў я ўжо толькі голас адтуль, жаночы:

— Ёсць тут хто ці нікога няма?

З прыкрасцю адарваўшыся ад работы, выходжу пасустрач. Незнаёмая цётка, хутчэй бабуля, з кошыкам яек. Вітаемся.

— Ваша хадзяйка да мяне, на мой хутар, заходзіла. Заплаціла за чатыры дзесяткі, а толькі два ўзяла, бо якраз не было. Курачкі зноў наняслі, а яна не ідзе колькі дзён. Дык я во свежапых, яшчэ два дзесяткі.

Па цётцы відаць, што ёй не толькі трэба доўг аддаць, але ж і пагаварыць — і ёсць пра што, і хочацца. І праўда, не паспеў я запрасіць яе прысесці на белай табурэтцы каля кухоннага стала, накрытага вясёленькай цыратай, як цётка прысела сама і мне сказала, нібы гаспадыня:

— Сядзь, мой родны, ды паслухайце мяне.

Адразу так — і на «ты», і на «вы».

— Цяпер яно во як — вы чулі, відаць, — калі ў каго на фронце нехта загінуў, дык да пенсіі пяць рублёў дадаюць. Я са сваім жыла за польскім часам тры гады нявенчаная. Тыя разы казалі пра мяне: «Вунь пайшла сумленніца». Мы з Іванам нейкія трохі сваякі былі, ужо далёкія, можна было павянчаць. А пош то вянчае, то не вянчае. Мы з дзедам жылі Іванавым, такі ўжо стары, што хоць запалкі ад яго хавай. Павязем таго дзеда да бацюшкі, а дзед усё лічыць і далічыцца не можа, трэцяя мы стрэча ці другая. І ўжо толькі тады... Не, перад гэтым яшчэ, як Саветы прыйшлі першы раз, улетку мы павянчаліся.

Гаворыць цётка — як сабе самой, пра сёе-тое трэба здагадвацца. І я, тутэйшы, здагадваюся. «Прыйшлі першы раз» — гэта верасень трыццаць дзевятага, другі раз — ліпень сорак чацвёртага, другое вызваленне.

Значыцца, павянчаліся.

— Дык на табе, — вядзе цётка далей, як загадзя падрыхтаваўшыся да гутаркі са мной, — цяпер тое кнігі царкоўнае ў загсе няма! Няма во, не знайшлі. Майго забілі не там, дзе на той Берлін ішлі, а збоку. Ён са шваграм Яўхімам быў, кулямётчыкі. Швагра пад вечар ранілі, сем месяцаў у госпіталі праляжаў. А мой яшчэ зранку крыкнуў яму: «Я ўжо гатоў!..» А звяшчэння я ніякага, мой родны, не палучыла. Сяджу ў таго ваяпкома. Маёр такі. Харошы, відаць, чалавек. Колькі ж гэта во, кажу, пасля вайны ўжо? Трыццаць пяць гадоў, кажа ён. А божачка, кажу, я за гэты час зарабіла сабе пенсію, дваццаць восем рублёў, а ён колькі там зарабіў, мой Іван? Пяць рублёў мне прыслаў. Дый тыя я, тую дабаўку, пакуль палучаць буду, колькі яшчэ валакіты! А ён жа ў мяне во і ў *грудку* калісьці быў...

Тлумачэнне патрэбна зноў. «Быў у грудку» — значыцца, у *гуртку* стотысячнай Сяляпска-работніцкай грамады. Дый потым, відаць, калі нілсудчыкі разграмілі яе, чалавек усё волі хацеў, жыцця чалавечага.

— Ён усе кнігі чытаў. І тоненькія, і таўсцейшыя. Араць пасдзе, ляжа над возам ды чытае. Або поччу слепіцца, газоўку на акне паставіўшы. Колькі яго, мой родны, у тым пастарунку біла паліцыя! А цяпер я сказала б яму: «Во заслужыў, Іванка, — пяць рублёў. Ды яшчэ і хадзіць колькі трэба!..»

Дзве пяўвязкі з гэтай дабаўкай: двух дакументаў няма. Аднаго — што не толькі яна жыла з мужам, як гаварылася ў той далёкі ўжо час «напавер», але ж і ўзакопіла потым сваю любоў, сваю дружбу вяццом. Пра такую ўзвышанасць — любоў ды дружба — яна не гаворыць. Не пазывае, не можа назваць і тую паперку, што так звычайна, калі яна ёсць, пазываецца: «Пасведчанне аб шлюбe». А тую страшную паперыну, якую цётка з фронту чамусьці не атрымала, як іншыя салдаткі, яна называе «звяшчэннем». Таксама не можа яе прад'явіць — няма і гэтага дакумента.

— Дурная баба, што вы хочаце, — з кривою усмешкай прыплачу кажа яна. Нават і торкае сябе пальцам у лоб, ужо ў баразёнках, над белаю хусцінай, завязанай «над бараду». — Кажу во я таму судзі: я ж у Карэлічах, колькі жыву, ні разочку раней не была. Хай сабе сорок кіламетраў, але ж аўтобусы цяпер. А тады ж, за польскім часам, толькі на возе ці пехам. Тыя разы не пра Карэлічы, а пра наш Мір, дзесяць тых кіламетраў, і то малому табе кажуць: «Чаго ты прэшся, чаго кавэнчышся на той кірмаш? Там жа, хто першы раз прыедзе, трэба, гэта ж во, пацалаваць старую, замурзаную Гнэсю, што каламазь прадае...» Кажу я так, а ён смяецца, той судзі. Харошы, відаць, чалавек. А на дзевак тых пакрычаў: «Чаго вы бабу гэтую валнуеце! Дайце ёй спраўку!» І далі, нябось. А то ж не давалі! Кожная ж хоча цяпер, каб ёй што даў, ці цукерак якіх, ці грошай сунуў...

Цётка змоўкла, як быццам сказаўшы ўсё. Здаецца, пойдзе ўжо. А яна намаўчала, сама сабе ўсміхнулася і зноў:

— Сяджу. І ты сабе думаш: а чаго яна, гэтая баба, расселася? Там жа ж карова з рана

прыйдзе, на веснікі будзе раўсці. І свіччо галоднае заскавычацца.

— А вы што — адна жывяце?

— Адна, мой родны.

Зноў памаўчала. А потым:

— Дачка ў мяне... Ужо ж і пра гэта вам раскажу. Гэта калі вайна пачалася, дык той дзіцячы дом, што быў тут у нас, дзе раней папаў маёнтак быў, увесь разбегся. Дзеткі сабе, і тыя, што іх даглядалі, сабе. А малая дзевачка адбілася ад усіх, адна хадзіла па хатах. Хто што дасць. І не просіць, а стане, беднае, і глядзіць, і маўчыць... Летам дык яно ж кожны кусцік пачаваць пусціць, а пачалася восень — ніхто малую ўзяць не хоча. У каго і сваіх хапае, а хто і баіцца, каб немцы не прычапіліся. Яны ж, і самі вы, мой родны, можа, ведаеце, чапляліся да ўсяго. Ні за што, ні пра што чалавека застрэляць або здароўе адбярнуць. І яны, і тыя іхнія паліцаі. Мой таксама ж баяўся, можа, больш за каго. Усё праз тыя свае грудкі ды праз кнігі — што камуніст. Але ж ён будзе мне так казаць: «Як гэта — каб дзіця, ды так пакутавала!..» А я, не буду вам ілгаць, я браць чужое не хацела. Яшчэ ўсё думала, што будуць і свае. Бо колькі ж мы былі пражыўшы — толькі два гады. А потым узялі. І ён наважыў, і я ўжо згадзілася. Божачка ж мой, пакуль я яе ад тых вошай, ад той каросты адмыла, адмазала!.. А такое ж, мой родны, дзіцятка было! «Папка» ды «мамка»... Усё паможа табе. Сама ніколі нічога не возьме. Маруся...

Цётка змаўкае, як не ўсё сказаўшы. То пібы ледзь не заплакала, то зноў вось усміхасцца. І я пытаюся:

— А дзе ж яна цяпер?

— Дзе, кажаце, цяпер? Дзе ўсе. Мая ж не горшая за ўсіх — у Мінску. Медсястрою! У той бальніцы робіць, што адразу, як з аўтобуса. Грэх, мой родны, сказаць што на яе. У каго дык і роднае не такое. Калі дома, са мною была, дык і ў хаце ўсё, і ў агародзе, і ў калхоз, калі трэба, хадзіла. Прыеду цяперака да іх, дык не ведае, дзе мяне пасадзіць, чым мяне частаваць. Цела-

візар гляджу, дык яна мне талерку шэсе або чай, каб я ўжо не адрывалася. І дзеткі да мяне, і Лёня, і Жаначка, і сам яе чалавек вельмі добры. Валодзя. Слесарам ён. Самастаяцельны такі, спакойны, і чарцы не жадаюць, як гэта сёпшычы другія. Хораша жывуць.

— Вас да сябе не клічуць?

— Каб раз! Але сама я не хачу. Чаго мне там, у той скварэшні іхняй, пад саменькім небам? Ці ў вочарадзі той таўчыся? Не ведаю, можа, калі і паеду. А то ж, пакуль яшчэ трохі здаровіцца, я сама сабе пані.

— А да ўнукаў не хочацца?

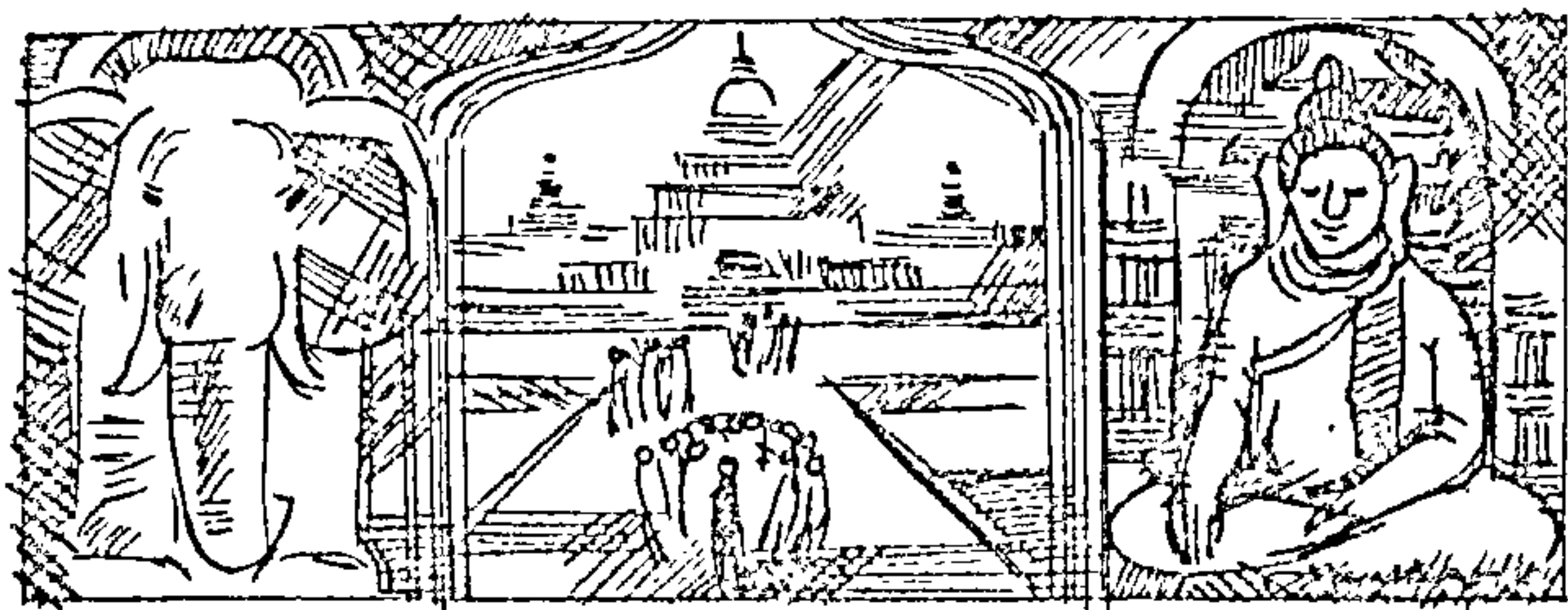
— Яны ж да мяне прыязджаюць. Гэта во ўжо цяпер, як выраслі, дык Жаначка педзе ў той Крым. Студэнтка ўжо яна, дык разам з усімі, у нейкі там саўхоз. Вінаград, кажа, будзем ірваць, ды ў моры хоць накупаюся. А Лёнік на афіцэра ж вучыцца, курсант. Ён — калі пусцяць. Аж у Сібіры педзе. А як малыя былі, дык жа кожнае лецечка ў бабы. І поле тут, і лес, і па траўцы, і малако. Дый у вёску ж педалёка, і да Нёмана...

— А Маруся з Валодзем?

— Бываюць. Бываюць...

Памаўчала сумленніца. А тады:

— Маглі б і часцей прыязджаць. Не толькі ўлетку або раз ці два зімой. Але ж яно, мой родны, кожнаму сваё, свой клопат... Ну, я такі пайшла. Не гоніце, дык я йі сама. Напляла тут табе кашалёў. Бывайце здаровенькі!



Сувенір

Слоніка з сандалавага дрэва падарыў мне ў паўднёвай Індыі Святаслаў Мікалаевіч Рэрых. Сказаўшы пры гэтым, што чым даражэйшы госць, тым меншы павінен быць слонік — звычай такі. Мой — маленькі, магчыма, бываюць і меншыя, але пра радасць знаёмства з абаяльным чалавекам, выдатным мастаком і сынам вялікага мастака мой слонік гаворыць мне многа.

Русалачку, што самотна, зажурана сядзіць на ўзбярэжным валуне, я купіў у адным з падарожжаў сам. І яна мне нагадвае не толькі пра збольшага ўбачаную Данію, яе раскошны Капенгаген, але і пра шчасце майго малечага захаплення казкамі Андэрсена.

Ярка-стракаты гліняны пеўнік прывезены з Партугаліі. За гэтым сімвалічным пеўнікам ва ўспамінах стаіць дарога берагам акіяна, пальмы з соснамі ўперамешку, а пад імі, у сонцы, зусім ужо печакана, зусім па-нашаму расквітцелы верас. Да пеўніка часта і вельмі ахвотна цягнецца пацешна маленькая рука маёй няўрымсты-ўнучкі. Стаўшы на крэсла, яна яго дастае. Ён ужо двойчы падаў з гэтай ручкі на надлогу. Першы раз адляцела галава, за другім разам адбіўся фанабэрысты хвост. Мы яго, пеўня, склейвалі ўдваіх з малоі, і ён стаіць у нас там, дзе стаяў. Дзе стаяць сувеніры з іншых маіх падарожжаў. Нават здаецца часамі, што ён калі-небудзь возьме ды, парэшце, кукарэчне.

Вясной семдзесят трэцяга года наш ценлаход збіраўся адчаліць з Гамбурга ў далейшы шлях, і нас, удзельнікаў савецка-польска-гэдэараўскага рэйса міру, прыйшлі праводзіць і тыя заходнія немцы, з кім мы сустракаліся, і яшчэ больш тых, што не маглі быць на сустрэчах, але таксама супраць вайны, за разумную дружбу паміж народамі. Нас было чатырыста з нечым чалавек, іх — разоў у тры больш. Бо якраз і выходны быў. Гучалі прамовы, потым цікавы, яркі самадзейны канцэрт. Былі проста гутаркі ў святочна-неспакойным міжнародным патоўпе. І — як заўсёды і ўсюды — абмен сувенірамі.

Адзін з іх спачатку збянтэжыў мяне.

Старая жанчына з рабочай сям'і дала мне... звычайную шчотку. Прыняў, падзякаваў, але ў душы, калі можна так сказаць, паціснуў плячыма...

І вось ён, такі будзённы, па-нямецку практычны, па-людску шчыры падарунак хутка ўжо дзесяць год ляжыць у нашай прыхожай на падлюстэрніку. Часамі нехта з сямейнікаў, выходзячы з дому, папросіць трохі пачысціць яго па лесвічнай пляцоўцы, а калі і сам пра гэта папросіш. А то і так сабе, мімаходзь, зірнеш на невялікую, зручную, вішнёвую колерам дрэва і чорную воласам «кляйдэбірстэ» — шчотку для адзення. Зірнеш — і зноў успомніцца весела, гаманліва шматмоўны натоўп на прасторным пірсе, на палубах белага ценлахода, натоўп людзей, у нейкай меры з'яднаных разуменнем галоўнага, успомніцца нейкая ціхая, працавітая і цярылівая маці з добрай усмешкай, за якою — загадка і мудрасць яшчэ аднаго, можа, нялёгкага ці нават шматпакутнага жыцця...

1983



Касатка

Касатка — ластаўка, птушка *Hirundo domestica*.

І тое самае, што мілая, галубка, золатка.

З тлумачальных слоўнікаў.

Удовін дарослы сын паміраў пры памяці і доўга.

— От, мама, — ціха і цяжка сказаў ён неяк, ужо бліжэй да канца, — я цяпер думаю... як гэта рыба... калі яе... на бераг... выкінеш... як яна... дыхае... тады...

На пахаванне з горада прыехала з сям'ёй дачка. Яшчэ на вуліцы, толькі з машыны вылезла, а ўжо... не пачала, вядома, плакаць — зноў заплакала. Зяць нешта тоўкся каля сваіх шафёрскіх дзвярэй, а дачка, з унучкай на руках, штурханула нагою брамку, а тады пусціла з рук малую. Нібы прасветлы прамень з-паміж цёмных хмараў — на чыстую сцежку ў веснавой траве, да поваі хаты ад журботна-новых варот, зробленых таксама ім.

На дварэ было многа людзей. Яны ўсе стаялі, ішла адна бабуля. Унучка — быстрапкая, румяная, з дзвюма чорнымі коскамі — бегла насустрэч старої, ручаняты ўзняўшы здалёк, у шчаслівай гатоўнасці зноў апынуцца высока, на яшчэ адных родных руках. Штосьці яна крычала радасна, у святым сваім паведаванні, далёка над усім дарослым смуткам...

Сын — спраўны работнік, дужы, спакойны дзяцюк — з далёкай службы вярнуўся з нейкай

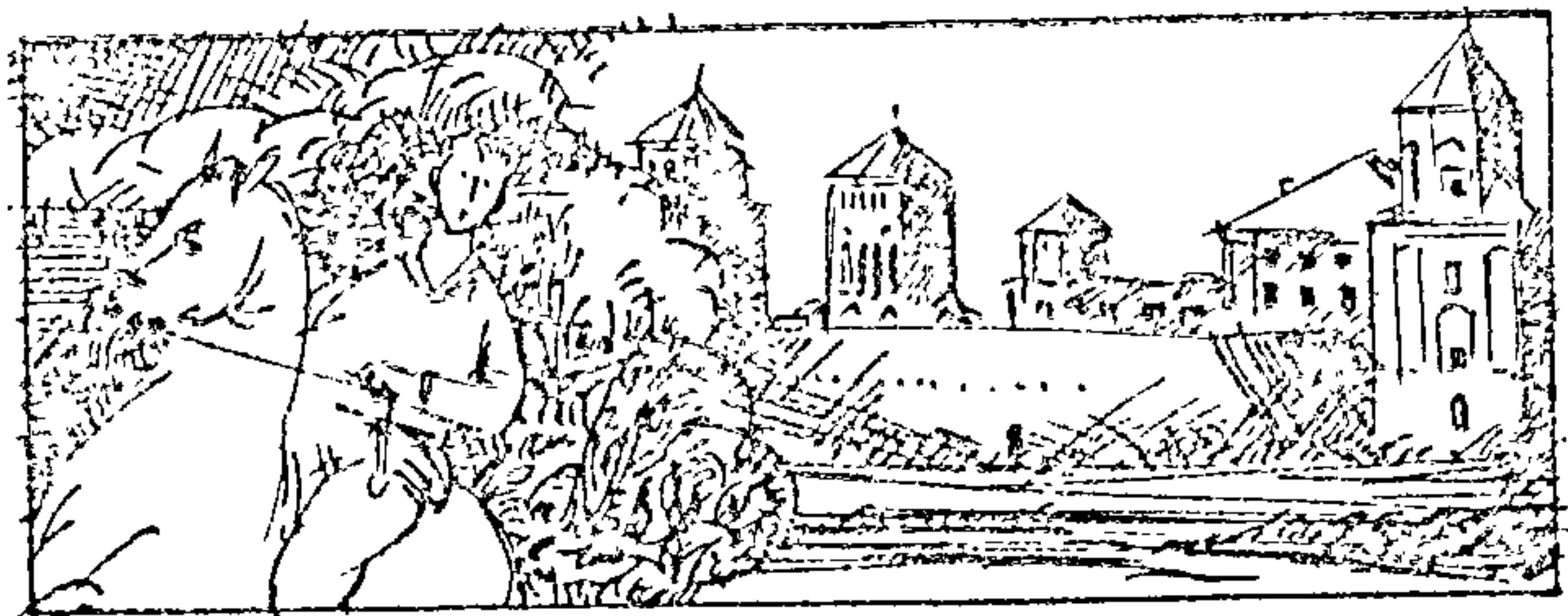
таямніцай. Ніяк жаніцца не хацеў, і ў без печага трыццаць, усё ўсміхаўся, што паспсе. Працуючы экскаватаршчыкам на меліярацыі, недзе там, на халодным асеннім балоце, ударыў і, звыш таго, застудзіў нагу. Неўзабаве хвароба з яшчэ адной вучонай, нават мілагучнай назвай — саркома — панаўзла з нагі вышэй. Лічачы збоку, для знаёмых і нават сваякоў, хто з іх жыве далей, паўзла яна паволі, больш за паўгода. А для самога, для маці як ён ішоў, чым быў напоўнены той час?.. Спачатку дома, пасля ў бальніцах, бліжэй і далей, тады зноў дома, на адыходзе. Час невымерна доўгі і безнадзейна хуткі, калі яно ўсё скончыцца...

Унучка дробненька бегла, радасна штосьці крычала. Нібы яна з бабуляй былі на поўным людзей панадворку толькі адны.

І старая, як быццам таксама тут адна, як быццам яна хоць на момант адышлася ад самага краечку чорнай бездані свайго маўклівага мацярынскага гора, хутка ішла насустрач госцейцы, здалёк прыгнулася з працягнутымі спрацаванымі рукамі. Падхапіла, парэшце, малую, прыпала сухімі, бяссоннымі вуснамі да цёпленькай, пругкай, салодкай пчакі і прашаптала гора, нібы толькі сабе:

— Касатачка... пчабятка мая!..

...Пра рыбу на пяску, якая задыхаецца, — гэта пасля ўжо, дзён праз некалькі, у яе знайшлася сіла сказаць уголас.



На паснаццатым

1

У нашай мясцовасці здаўна ў пашане былі коні. Спрадвечнае, «пры панах» гміннае мястэчка Мір, да якога ад нас дванаццаць кіламетраў, славілася не толькі недаразбураным княжацкім замкам, былою вядомасцю двойчы няцісанай сталіцы — цыганскай, на ўсю Еўропу, і старцоўскай, ці не на ўсю Беларусь, — але яшчэ і конскімі кірмашамі. Па панядзелках былі кірмашы звычайныя, а двойчы, на веснавога і на зімовага Міколу, гадавыя, вельмі шматлюдныя, з далёкімі купцамі. Тады жартавалася так: «Ну і кірмаш быў, браток, — што ні пан, то сабака, што ні мужык, то свіння!» Ханала, вядома, і папоў, і свіней, аднак найбольш было коней. Цяпер, праз далеч гадоў і кіламетраў, бачу і чую тыя «міколавы» кірмашы. На ўсіх пасці гасцінцах, што сыходзіліся ў мястэчка, бачу калёспую ці сапную паўзучую чаргу фурманак з сялянскім таварам, з прадажнымі коньмі ў прыпрэжку, а ў «агародзе», як пазывалася месца, дзе тыя фурманкі тоўпіліся пасля, пазадзіраўшы безліч аглабель, чую як па-марскаму нястомную, няспынную людскую гаману, бездапаможны віск ды вераск узважваных ці правяраных на «круп» свіней, а больш і галасней за ўсё — залівістапрызыўное іржанне жарабцоў, неспакойных, вядома, на Міколу першага, вясной.

Коней у сялян куплялі не толькі ішныя сяляне, не толькі гандляры далейшыя, гуртаў-

шчыкі,— таксама і купцы вайсковыя, раманцёры. Цэны ў гэтых былі шалёныя: здатныя ў кавалерыю кабыліца ці конь каштавалі ў тры разы даражэй за гаспадарскіх, артылерыйскія — у два разы, нават абозныя і то разоў у паўтара. Адбор быў вельмі строгі, аднак рызыкавалі многія і некаторым шанцавала. А князь, у якога быў не толькі гістарычны замак, але і некалькі буйных маёнткаў, бліжэй і далей навокал Міра, у цэнтральным маёнтку, побач з замкам, трымаў конны завод. Жарабцы былі розных парод, ад арабскага ці англійскага «панічоў» да дзябёлых ардэнаў, «шведаў» і краёвых цягачоў, якіх найбольш паважалі сталыя, нялёгка на рызыку гаспадары. Калі ўжо той прыплод і не пройдзе ў высокія цэны, для войска, дык ці сабе, ці на продаж выгадуецца нешта надзейнае ў плузе ды ў возе. Князь князем, а яшчэ ж трымалі жарабцоў і багацейшыя сяляне, і слава пра таго ці іншага стаенніка ішла далёка, руплівыя дзядзькі не лепаваліся весці кабылу кіламетраў за дзесяць, пятнаццаць, а то і больш, з начлегам у той вёсцы.

Я гатоў папрасіць прабачэння ў журботнай памяці мноства бядняцкіх або пядбальскіх копей ды каняжын — заезджаных, педакормленых, абхвастаных вузлаватымі пугамі, абабітых па сухарэбрыцы, па кантовым крыжы кіямі, клышаногіх ад заўчаснай працы, з дыхавіцай, з макрацом, напаўсляпых і сляпых пакутніц ды пакутнікаў, але... Але і спраўных, дагледжаных копей было тады шмат. І не толькі ў маёнтках, маёнтках і ў багацейшых сялян. Каторы і небагаты гаспадар, а кабылу сваю так «пяленгуе», што аж равок у яе на спіне, і пугай над ёю ні разу не лясне, а толькі ўсё ласкай ды намаленьку.

Я быў падлеткам, а наш Васіль добра ўжо браўся на гаспадара. Маці яшчэ толькі сеяць яму не давала, святую гэтую работу з урачыстай важнасцю робячы сама. Я ж быў у гаспадарцы яшчэ ўсё «на падхоне», больш каля дому, маме памагаў, і толькі як вазілі гной, у касавіцу, на жніве, на бульбе і мяне выводзілі ў поле. Тады

ўжо і я авалодваў канём па-сталаму, амаль як паўнапраўны гаспадар,— ва ўсякім выпадку, так мне, надлетку, здавалася.

У нас тады быў не які-небудзь конь, а гладкая, быстрая кабыліца.

І ў сувязі з ёю помняцца два выпадкі.

Завёз я ў поле воз гною і вяртаўся праз суседаў двор, пасупраць пашага. І не сядзеў, як трэба, на возе, адклаўшы адну, збітую з дошак, вослашку сухім, зпешнім бокам наверх, спусціўшы босыя ногі паміж пярэднім і заднім левымі коламі. Я фанабэрыста клепчыў ззаду, нават пасвістваў весела і не заўважыў, што ніжняя вослапка пад маімі каленямі на ямках пасоўваецца наперад і вось-вось дастане кабыле па задніх нагах. Так і сталася, калі я з нашага поля, праз лагчыну-выбоіну загуменнай дарогі сігануў возам па суседава прыгуменне. Кабыла ўпудзілася. Такое тады здаралася часта — коні пудзіліся найбольш ад вельмі рэдкіх аўтамашын на гасцінцы, ды і так сабе ад якога страху, і гэта было так цікава, так страшна для нас, вясковых дзяцей. Я быў ужо не дзіця, я памагаўся стрымаць яе лейцамі, упяўшыся назад, ад чаго тая ніжняя вослапка яшчэ больш даставала кабыле да ног. Мы ляцелі па прыгуменні, па агародняй дарозе і па дварэ так шалёна, што я не паспеў і спалохацца. Ubачыў толькі, як сусед, бравы дзядзька Рамап, то махаў перад сабою нейкай ламачынай, то кінуўся да варот, паспеў зачыніць адну палавіну, а сам махнуўся ўбок, да сцяны. Кабыла пухнула ў вузкую, палавінную пройму варот, прарвалася з перадком, зад воза зачачіўся правым колам за шула, адарваўся і паляцеў налева, а я — направа. Потырч упаў на цвёрды дол ужо не гразкай вуліцы і — першы раз у жыцці — як быццам самлеў.

«Як быццам» — таму, што я памятаў і яшчэ памятаю — тады непасрэдна, а сёння з даўно па-бацькоўску сталай адлегласці,— як я ляжаў на зямлі, як мяне прытоміла наша суровая, сухаватая маці. Яна кленчыла побач, паднімала мяне абэруч пад галаву і плечы, цалавала і плакала:

— Міша, сыночак, не трэба! Не трэ-ба!

А я, здаецца, усміхаўся, пачынаў усё разу-
мець, мне было добра, я быў шчаслівы ад такой,
яшчэ дзіцячай, радасці. Тады было так, а сёння
гэта бачыцца мне не проста расчулена па-ста-
рэчы — я цяпер тое «не трэба» чую і разумею
інакш...

Такім было развітанне з маленствам.

Другі выпадак.

Васіль наш захварэў, не ўставаў ужо чацвё-
ры дзень. І вось я сам ужо, як гаснадар, вадзіў
кабылу да жарабца. У князеў двор.

Мы ўжо адтуль вяртаемся. Я сяджу на возе,
перада мною, збоку, ляжыць непатрэбная пуга.
А кабыліца, прыкметна паспакайшелая, то ту-
пае спраўнай, спорнай ступою, то лёгка, імклі-
ва рысіць, толькі крапі ляйчынай ці цмокні, а то
і самахоць, асабліва як з гарачкі. Яшчэ і па-
пырхвае весела.

А я ўспамінам перажываю сваё зусім нядаў-
няе, толькі тры кіламетры назад, хваляванне.

Калі я пасля ўсяго зайшоў у князеву
канцылярню, каб вышісаць пасведчанне, мяне
накіравалі да століка, за якім сядзела мала-
дзенькая паненка. У той час кожны, хто чыста
апануты ў будзень, здаваўся і называўся па-
нам. Тая паненка — чарнявая, у белай кофточ-
цы, нізка адкрытай над грудзьмі.

А мне — пятнаццаты. Я многа працаваў,
але ж і чытаў нямала. Сярод выпадкова зной-
дзеных кніг трапляліся і такія, дзе мне не ўсё
было зразумела, хоць і цягнула ў тую панадную,
таямнічую незразумеласць. Жанчына таксама
была яшчэ недзе далёка — тая, што будзе маёй,
аднак уяўляць тое *наша*, што калісьці прыйдзе,
было то нясцершна, хвалююча соладка, то ад
лэўнай прыблізнасці прыкра, то зноў паэтычна,
і таямніча, і радасна. Шчасце расло ў маёй ду-
шы, паўнапраўная маладосць спакваля падкра-
далася мужаю сілай, з боку гледзячы — я быў
і сарамлівы трохі, і вуграваты, і ніштаваты з
выгляду хлопец.

А чарнявай ды паўнагрудай паненачцы гэта
было як быццам зусім нецікава. Яна пісала, за-

паўняла бланк, на якім я, праз печаканую тут гарачыню хвалявання і нейкага сораму, бачыў буйныя польскія літары друкаванага загалоўка: Swiadcetwo rokucia. У маім уяўленні яшчэ так свежа і неспакойна жыло зусім нядаўняе відовішча красы і сілы, а цяпер на тое, што было, гарчай хваляй ішло ўяўленне новае. Я стаяў над сталом, маладое, цыбатае, расхваляванае боўдзіла, і, калі яна, узняўшы позірк ад паперыны, спыталася, як маё прозвішча і як завуць маю «кляч», ледзь прыпомніў другое, ледзь вымавіў такое простае, ніколі яшчэ не пісае: Каштанка...

Наступнай вясной у Каштанкі ўжо быў жарэчык, па бацьках каштанавай масці, бо і яго панічык тата, англічанін «огер Джон», як стаяла ў пасведчанні, быў такі самы.

Шэсцьдзсят пяць гадоў — гэта многа. Працей акінуць іх вокам з канца да пачатку, непараўнана цяжэй, складаней было жыць дзень за днём, калі не лічачы іх, а калі дык і дробячы на мінуты, секунды. Пад спарадамі ў акопе, у бяссоннай трывозе за жыццё кагосьці з найбліжэйшых... Я многіх блізкіх перажыў, нямала пахадзіў ды паездзіў, паплаваў ды палятаў, пабачыў многа рознага, у тым ліку, вядома, і добрага, прыгожага. І сярод гэтага ўсяго мне іншы раз светла і цёпла згадваюцца нашы бяскрайнія лугі ў раскошнай квецені, ціхая, чыстая рэчка майго пачатку. А ў гэтай рэчцы, у павольнай, ласкавай у паўдзённую спёку вадзе плыве наша быстрая красуня, наша работніца Каштанка. Шчасліва, вольна плыве, толькі папырхвае пад вадой, выцягнуўшы крутую шыю, храпай нібы п'ючы тую ваду, нібы гуліва цмокаючы асцярожным пацалупкам. А побач з ёю плыве яе першы сыноч. Такі яшчэ нясмелы, што мне прыйшлося піхнуць яго з берага ў ваду, такі яшчэ безабаронна трапяткі, а ўжо так хораша, адразу так свабодна, сам па сабе ўмеючы тое, чаму мы, людзі, змалку і часамі доўга вучымся.

З павадамі ў руцэ я плыву побач з маткай і сынам. Таксама шчаслівы.

У тых дні, калі я сам даўно ўжо быў не дзіця, аднак мне яшчэ вельмі далёка было да шчасця бацькоўства, любіў я сябраваць з суседскімі малымі. Яны гэта адчувалі, і ад іх было, як часамі казалі паша маці, не абагнацца, каб і хацеў. А я, вядома, не хацеў. Яны дапамагалі мне і працаваць, і есці, ахвотна і спалі б са мною, асабліва ўлетку, на сене, калі б іх не клікалі ды не гпалі дахаты.

Іх было трое. Валодзя, найменшы сыноч бржавага дзядзькі Рамана, асірацелы яшчэ тады, калі ён гэтага не разумеў. Маму яму сяк-так замяняла сястра, гультаяватая Люба, і ён, як збоку здавалася, быў недагледжаны, з нямытай, нястрыжанай галавой, нейкі заўсёды галадшаваць, спадцішка вясёлы, разумны пяцігадовы хлопчук. Другая была Валя, таксама сірата, ужо без бацькі. Чатыры гады і худзенькая, але гэта ўжо не ад нядогляду, а па такой прыродзе. Светлыя валасы і вялікія сінія вочы. Добра запамінала ўсё і, па маме сваёй, была галасістая. Папросіш, і яна пачне спяваць. З усёй дзіцячай шчырасцю ды сур'ёзнасцю, і голасна, як птушка, якой гэта трэба, як быццам і не звяртаючы ўвагі на тое, слухаюць яе ці не. Песні былі дарослыя, маміны, і гэта неяк расчульвала сваёй неадпаведнасцю, заўчаснасцю для такога благоцця. А трэці быў Толя, першы, шчаслівы сыноч Пронькавай Зосі, пашай маладой суседкі. Шчаслівы не проста таму, што ў яго былі і мама, і тата, і бабуля, але таму, што мама такая, як у нікога іншага...

Ды гэта ўжо думкі не ягоныя — мае.

Толю было два з пачым гады, у тройцы маіх сяброў ды памочнікаў ён быў малым і для Валодзі з Валяй, і так мы ўсе глядзелі на яго, на пашага найменшага, вясёленькага, шустрада, чарнавокага пестуна. І Валодзя, і Валя, як ім зусім сур'ёзна думалася, былі ўжо далёка ад таго, чым быў мілы наш найменшы, і яны разам са мною, а часамі і з Васілём, і з мамай наблажліва і прыемна смяяліся з яго ўсё новай ды по-

вай пацешнасці. То ён ката возьме аберуч за вушы і смачна раз і два, а то і тры разы, калі паспее, цмокне ў самую сонпа-муркатлівую, нездаволеную гэтай ласкай пысачку. То ён, абдаючы ў кампаніі са мною, Валодзем і Валяй, з адной місы дружна чэрпаючы бульбяны забелены «булён», раптам кідае лыжку на стол і — тыц у місу зноў жа аберуч. Бо там мільгануў, перавярнуўся і знік, у белым — чырвоны, салодкі скрылік морквы, і пельга ж не схапіць яго самым падзейным спосабам, хоць скрылік той і не адзін. А колькі пытанняў у яго, бяскопцых і мілых, дакучлівых і зноў пацешных: «А хэта што, ха? А чаму хэта, ха?» І свая, непаўторная словатворчасць. «Толя, чаму ж ты болей не ясі?» Ён тады зноў за лыжку і радасна: «Я ясію!» На цвік казаў ён *ціка*, а на малаток — *ціока*, што так дасціпна, дакладна ішло ад цюкання тым малатком. Замест люблю — *любум*, замест не магу — *мугугу*. І зноў якое-небудзь: «Міся, ха? Ты зловіш мне *верабея*?...»

Я ўжо быў на шаснаццатым годзе, аднак любаваўся жыццём разам з гэтаю тройкай, многае бачачы нібы іхнімі вачыма, а каб выказаць радасць, карыстаўся і тым, што ўжо даўно адчута і прыдуманна, што мне вядома было з кніг і ад людзей, карыстаўся і тым таксама, што хацелася зрабіць самому. Дзе не хапала да вершаў мелодыі, «падбіраў» сам. І сам складаў для малых, а потым для сябе запісваў, вершыкі пра кума-вераб'я, пра шпака на бярозе, яшчэ пра нейкую радасць. Няхай сабе тыя «творы» мае і непрыгодныя, каб тут іх паўтараць, але тады яны і слухачам, і аўтару падабаліся. Дзеці запаміналі іх, лепш Валя, горш Валодзя, і гэтай славы ці проста радасці мне хапала. Дзецям гульні — таксама. Як хапае кіёчка замест каня — і таму, хто так едзе, і хто гэтым любуецца.

Толя да нашай самадзейнасці яшчэ не дарос, яму заўсёды было цікава ды весела і з гэтым, і без гэтага. А я, зверху любуючыся ім ці беручы яго на рукі, часта лавіў сябе на тым, што люблюся не проста мілым хлапчуком, але сыпам *яе*, нават цераз яго — ёю самой...

Тым больш і любя, і пакутліва, і сорамна, і зноў — найбольш! — хвалююча гэта бывала для мяне пасля аднаго здарэння. Нават і не са мной здарэння, а з Васілём.

Ён ужо быў дзецюком, кавалерам, хадзіў да дзяўчыны ў суседнюю вёску. Са мной, па нашай даўняй прывычцы, ён дзяліўся ўсім патаемным, якое, зрэшты, дайшло ў яго тады толькі яшчэ да пацалушкаў. І ён не разумеў, відаць, што гэтымі расказамі не выводзіў мяне ў сталасць, а дадаваў маёй адзіноце трывогі, пакуты, зайздасці, спякотна-тужлівага чакання. Я не ведаў, як у яго, а ў мяне, у маім патаемным, было і такое, што заставалася толькі маім, і падзяліцца гэтым нават з ім, не проста братам, але і другам з маленства, было пялёгка. Скажам, пасля той леташняй збянтэжанаасці ў князевай канцылярыі я расказаў Васілю пра паненачку і маё хваляванне, аднак не ўсё расказаў. Без таго, што за ёю, чарнявай ды паўнагрудай, у тым складаным, і чыстым, і брыдкім хваляванні стаяла для мяне другая, непараўнаная мілейшая — мая яна, суседка Зося, што потым яна яшчэ больш ярка і шчасліва мучыла маё ўяўленне... І такога не скажаш, нават яму, Васілю, што мне часамі, узяўшы маленькага, шчабятлівага Толю на рукі, хацелася пацалаваць... Ну, не проста яго, не так, як цалуюць малых, як я, дарэчы, ніколі не цалаваў ні Валодзю, ні Валю, а праз яго, Толіка, — яе, зноў жа яе, яго маму.

Яна прыйшла за Пропьку з далёкай вёскі. Тады маладзенькая, сарамлівая, цяпер і памажнелая і пасмялелая ў хаце і з людзьмі. Пасля Толі пагодкам нарадзілася дзяўчыпка, а Зося зноў была прыгожай, маладой, як і рацей, і ў повай сталасці са сваёй, назаўсёды дадзенай, мілай, як быццам дзіцячай усмешкай, якую ўзяў ад яе, і так хацелася, каб назаўсёды захаваў яе Толік.

У панядзелак, пасля чарговага знаходу да свае Зіны, Васіль не пра яе расказаў мне яшчэ што-небудзь, а расказаў... пра маю... пра Зося... Не думаючы, што вось ён яшчэ раз залез у маё патаемнае.

Васіль ішоў Рамаанавым дваром, потым па агароднай дарозе, а тады, штосьці заўважыўшы, спыніўся пад вішняй.

Што ж ён заўважыў? Ды нічога незвычайнага. Быў ранні нагодлівы адвечорак, нядзеля, прыемная пара, *пярэдох* паміж сенаваннем, якое закончылася, і жнівом, якое вось-вось пачнецца. Стараваты, як мне здавалася, Пронька па-свойму спакойна і важна ішоў са свайго двара ў прыгуменную адрыну. Не бачачы Васіля, адчыніў палавіну дзвярэй, увайшоў туды, знік, а дзверы засталіся прыадчыненыя.

Сюды ж, аказваецца, ішла і Зося. Нібы чагосьці там, у хаце, не закончыўшы, а то і знарок не надта спяшаючыся («Вытрывае, вельмі ўжо загарэлася», — як за яе падумаўшы, сказаў мне Васіль), яна ішла за мужам зводдаль. На свежае сена, у вольную волю, бо дзе ж там — у люднай хаце ды ў белы дзень...

Адрынку з сярэдзіны зачыніла яна. А пакуль зачыніць, пакуль зусім не звузілася шчыліна паміж дзвюма палавінкамі шырокіх, шэрых дзвярэй, Зося ўсміхнулася. Заўважыла пад вішняй Васіля і ўсміхнулася. Ужо як сталаму, які ведае, што да чаго, аднак і маладзейшаму не толькі за Проньку, але і за самую яе: хоць ты ўжо і дзяцюк, ды шчасце такое, як паша, звычайнае, спакойнае, табе яшчэ недаступна...

«На трэцяе былі, відаць, закладзіны», — закончыў свой расказ Васіль. І гэта не здалося мне, калі па-сённяшняму ўспамінаю, грубаватым, але вельмі змястоўным — было. Зайздросным, раўніва пакутлівым — таксама.

І вось тады, у тых дні са мною адбылося страшнае, дзеля чаго я наогул усё гэта ўпамінаю.

3

Ад рання я быў у полі, даворваў папар пад жыта, на восень, вярнуўся ў самы пачатак спёкі, выпрагаў з плуга (на санках) Каштанку, а мой найменшы сябрук круціўся каля мяне адзін, без Валодзі і Валі. Прыбег, бо быў якраз на вуліцы.

Толя не «памагаў» у чым-небудзь, са сваімі бяскопцымі «што хэта, ха?», а вельмі ж нешта раздурэўся. Спачатку ён, смеючыся, бегаў вакол жарабяці, якое таксама стамілася на ворыве, то гойсаючы там, то поўзаючы побач з маткай за плугам, і было вялаватае, нават і потнае. Потым Толя забегаў вакол Каштанкі і мяне. Я быў штосьці задуманы і не заўважыў, як ён, збочыўшы з круга, скокнуў кабыле над жывот і, выскачыўшы на другі бок, радасна, пераможна крыкнуў:

— Міся, глядзі!

Я вінаваты быў, што не спыніў, не паўшчуваў яго, і ён, нібыта разгуляўшыся паміж пожкамі стала, шмыгануў пад Каштанку зноў. І ўжо не проста пад жывот, а з-пад жывата паміж задніх ног. Стомленая, злосная ад мух кабыліца капрызна трэннула нагой, і Толя паяцеў ад яе — збоку ад плуга. Я рвануўся да яго, а Каштанка, з яшчэ пязнятым хамутом, — ад нас. Як быццам са страху: чаго нарабіла!.. Малы — на зямлі, пад нагамі — зайшоўся ад плачу, заліўся крывёю... На мой страшэнны крык прыбег сам Процька, бо дома ў нас нікога не было. Ён моўчкі схапіў Толіка з маіх рук і падбегам нанёс дамоў.

А я, ужо не памятаючы не толькі пра кабылу з жарэбем ды пра плуг сярод двара, — нічога не памятаючы, найшоў чамусьці да гумна.

У пустым, падрыхтаваным для новых снапоў прыстарадку, ад мышэй засланым церпка-духмяным палыном, я вяла лёг вачыма ў той палыні і, нічога не бачачы, не чуючы, паўтараў:

— Я за-біў ча-ла-ве-ка... Я за-біў ча-ла-ве-ка...

Паўтараў і трымаўся за гэтыя бездапаможна доўгія словы, як быццам нацягнутыя вярчачкай, сям-там перацёртай, нацягнутыя назаўсёды над чорнай ужо прорвай, паўтараў і нібы ў іх, у слоў гэтых, прасіў паратупку.

Павінна была прыйсці Толева бабуля, жміндлівая «мая камапда», і праклясці мяне самым апошнім праклёнам. І я нават не варухнуўся б у сваім палыне.

Павінен быў прыйсці важны Пронька і, як бацька, забіць мяне тут. І я не падумаў бы абараняцца або крычаць.

Павінна была прыйсці сама яна, Зося, і ў мяне не знайшлося б ні духу, ні сілы, каб устаць і зноў упасці — да ног яе, ногі ёй цалаваць...

Ніхто не ішоў.

Хоць бы ўжо маці наша прыйшла папаследак, але ж яна яшчэ там усё недзе, у цёткі Агаты, сваёй сястры, што захварэла цяжка ў сваіх Несутычах.

І прыйшоў мой Васіль, што ездзіў з дзядзькам Раманам у Мір, прадаваць вішні, і вось якраз — як жа дарэчы! — вярнуўся.

Васіль таксама многа чытаў. Днямі ён з нейкай, як заўсёды, выпадковай кнігі (цяпер не памятаю ўжо, з якой) вычытаў мянушку для мяне, яшчэ адну, пязлосную і толькі нашу, смешную для нас дваіх.

— Ганс-бублік, — сказаў ён, — не плач! Толькі жывы. Адно на лобе трошкі шкрабанула. Уставай!

Толькі тады я заплакаў.

...Якое шчасце! — я не забіў, ён і сёння живе, толькі з ледзь-ледзь прыкметным рубчыкам на разумным ілбе матэматыка. Мы сустракаемся рэдка, але прыемна. Толькі пі раз за сорок гадоў не сустрэліся ў нашай вёсцы, дзе ўжо нікога ў нас абодвух не засталася, а ўсё тут, у горадзе, дый то больш па тэлефоне. Адносіны ў нас сталыя, бо і яму ўжо за пяцьдзсят, але ж і сёння ў мяне, нібы калісьці з Васілём, ёсць і толькі сваё, патаемнае. Не сказаць жа яму, што падлеткам я быў закаханы ў ягоную маці, цяпер даўно ўжо бабулю, што дажывае педзе пры адной з вясковых дачок.

«Быў закаханы...» А ці ж яно — усё тое — зусім-зусім прайшло?..

Вось жа і сёння я не той свой жах успомніў адразу, а ці не раней за яго — тую ўсмешку, хоць і не мне, праз дзверы, што зачыняліся з сярэдзіны.

Чаму ён, гэты ўснамін, які мне зрэдку па-

бліскваў калісьці у маладзейшай памяці, цяпер паўтарыўся, нібы зусім не паблеклы ад часу?

Учора бачыў я хлопчыка на руцэ ў маладзенькай і маладосцю сваёй сімпатычнай мамы. Мы стаялі ў магазіне самаабслугоўвання, у чарзе да касы. У правай руцэ маладой гаспадынькі, што стаяла перада мною, быў металічны кошык з хлебам, маслам і пакетам малака, а на левай яна трымала малога. Яго чарнявая галоўка была над маміным плячом, наверху тварыкам да мяне, а мама не азіралася, і твару яе я не бачыў. Толькі профіль мільгнуў разы два.

Малы, які пакуль што ведае, відаць, адно-два-тры першыя словы, так пільна прыглядаўся да мяне, і смех так міла хадзіў па ягоных губах і вачах, што я, ледзь не міжволі, падміргнуў яму. І ён, нарэшце, усміхнуўся. А мне прыгадалася рантам яшчэ падлеткам сустрэтае ў Лермантава: «Воздух чист и свеж, как поцелуй ребенка». І любоў да дзяцей, асабліва бацькоўская, непасрэдна найшчаслівейшая, быццам уся адразу, як сонечны, буйнакрапісты дождж на траву і лістоту, вярнулася да мяне.

Маладзенькая маці малога мне, вядома ж, не ўсміхнулася. Мне гэта ўчора як быццам і не патрэбна было. Зрэшты, твару яе я так і не ўбачыў, а ўсмешку хлопчыка, адрасаваную мне, не бачыла яна.

Затое праз усмешку, чыстую і свежую, як пацалунак дзіцёнка, — як ні дзіўна, а то і недарэчна, няскромна здасца каму-небудзь, — я зноў убачыў усмешку тое матулі, нашай вясковай суседачкі Зосі, убачыў амаль па-юнацку хвалююча, сёння здаецца — усё-такі чыста.



Адкуль паэзія

Часамі здавалася, што зачаста, залішне па-сямейнаму расказваць так з міжнароднай эстрады пра свайго першага, адзінага сынка. Як быццам песцячыся перад людзьмі, з нейкім какецтвам званнем маці.

Вядомая, любімая спявачка, польска-савецкая, а то хутчэй, савецка-польская — Ганна Герман.

А цяпер вось успомніў яе, у памяці, у душы пачуў «Рэха», «Калыханку», яе, толькі яе адзінай голас, яго абаяльную шчырасць, і ясна стала, што яна не магла інакш, што і хораша гэта было і сумнавата ўжо тады, як быццам ад прадчування, што цяпер ён, той польскі хлопчык, ужо без мамусі, і аднаго таго, што голас яе радуе нас многіх, яму, вядома ж, вельмі мала...

✱

— Толя плісёл!

Так вось, у трэцяй асобе, голасна і ўсім аб'яўляе ён, двухгадовы герой, калі яго прывядуць уранні ў яслі.

І тут, вядома ж, не гопар пейкі, а проста радасць. А таксама яшчэ вельмі значны, непераможна вечны падтэкст — абаяльнасць пывіннасці, чысціні.

✱

Дванаццацігадовай Свеце не захацелася няньчыцца з капрызным госцем, трохгадовым Толікам, і яна сказала, што ёй трэба у магазін. Пайшла. Крыху пазней ён убачыў яе з акна пятага паверха і ўсцешана сказаў:

— Света думае, што яна пайшла ў магазін, а яна гуляе з дзяўчаткамі на дварэ!

✱

Мноства чырвоных ягадак — на вялікай цыраце, разаслапай у кухні на падлозе. Парэчкі сохнуць, перамытыя. Увечары яшчэ трохі не двухгадовую Волечку, якая хацела з імі забаўляцца, угаварылі, што ягадкі ўжо спяць. А ўранні яна, сама прагнуўшыся, прытэнала да іх, прысела на падлозе, маючы поўнае права меркаваць, што і яны ўжо таксама «прачнутыя».

✱

Гарадскі кот, прывезены вясной на дачу, убачыў на голай галіне галку і ваяўніча падаўся на ствале наверх. Яна, вядома, паляцела, а ён тады азірнуўся — высока! — і па-пястунску замяўкаў. Аднак жа злез памалу, праўда, хвостом уніз, каб не так страшна было, ці што.

Трохі пазней у другога госця, трохгадовага Толі, прапаў пісталет. Ныне хлопец, не так шукаючы, як чакаючы, што яму яго знойдуць. Мамае часу няма і, каб адмахнуцца ад малога, яна кажа:

— Дымок яго браў. На ліпу з ім лазіў.

Толік выйшаў на двор і да ката:

— Аддай мой пісталет! Чаму ты ўзяў яго? Усё нармальна ў казачным свеце.

✱

«Дзеці — як дзеці». Аднак у кожпага з іх свае печаканасці.

Упучка гасціла ў другіх дзеда з бабай, у далёкім горадзе, і вельмі ж, здавалася, доўга —

амаль дзевяць месяцаў. Вярнуўшыся туды, дзе ўжо не толькі яшчэ адны дзед і баба, але ж і мама з татам, яна вельмі хутка адчула сябе ў яшчэ адным «дома». Тым больш што тут яшчэ і брацік, на паўтара года старэйшы за яе.

Падвечар, пакачаўшыся на дзедавай тахце — весела, што тыя медзведзянцы, — яны пачалі танцаваць.

Хлопцу хацелася і дзеду і сястры паказаць, які ён маладзец; ён многа тупаў, хутка кружыўся, голасна крычаў, смяяўся.

А яна, танцорачка на трэцім годзе, кружылася памалу, нават спаважна, і прыгаворвала яшчэ, што трэба ціха, ціха. А потым, стомлена прыпыніўшыся, сказала радасна, ці то ўсім, ці то сабе:

— Во як танцуе ўнучка!..

✱

Думаў днямі і зноў вось думаю: як гэта добра, якое шчасце — адчуваць у руцэ маленькую, цёпленькую ручку.

Адна з маіх шчабятую доўга гасціла ў другіх дзеда і бабы, дзе ёсць яшчэ і прадзед яе, якога яна для зручнасці таксама называе дзедам. Толькі яшчэ і па імені, Рыгорам. Калі яе забіралі, «дзед» гэты плакаў: «Хай бы ўжо яно пабыло тут, пакуль я памру...» Неяк узяў я яе на калені і папрасіў расказаць, як яна там, у «дзеда Рыгора» жыла. І малая, нейкія два з палавінай гады, па-сталаму пацешна і, калі ўдумацца, вельмі змястоўна адказала:

— Ён там цяпер адзін.

Больш нічога. А «там», гэта ў вёсцы, дзе ён жыве асобна ад гарадскіх дзяцей, дзе яны, прадзед і праўнучка, любілі пасядзець на лаўцы, паглядзець, як вяртаецца статак, любілі і на печы разам пасядзець, куды ён, — дарэчы, дзядок і з гонарам, і з поравам, — да прыезду такое госцейкі нікога не пускаў.

✱

Госці-ўнучцы дазволілі паехаць з прылясное дачы ў вёску, да знаёмай дзяўчышкі. Бабуля загадала ёй вярнуцца роўна ў восем. А ўжо і восем, і дзевяць, і дзесяць, і на адзінаццатую пайшло, а «гэтай распусты» няма. Ці злуйся, ці трывожся — што хочаш. Бабуля на ганку — сваё, а дзед не вытрываў і пайшоў на дарозе, узлескам, у той бок, дзе вёска, з намерам дайсці і туды, дзе яна загулялася, паўшчуваць там свавольніцу.

Яшчэ ён за надрэчныя дубы, за елкі не зайшоў, а ўжо заўважыў далёка на ячменным полі белую плямку. Схаваўся пад вялізную, разложыстую яліну, з-пад цёмна-зялёнага шатра глядзеў, як яна, тая свавольніца, коціць на сваёй повецькай «дамцы» па сцежцы ў светла-зялёным ячмені. Бліжэй, бліжэй — ужо амаль дарослая, трынаццаці няма, а што панешачка. Доўгія светлыя валасы адганяе ветрам назад, белая блузка і блакітна-стракатая спаднічка, якія сама перад паездкай адпрасавала. Загарэлыя каленькі аголена разганяюць калоссе. Хацеў па-блазенску спалохаць яе з-пад свайго шатра, але не вытрываў і выйшаў загадзя. Дзяўчышка спешылася, і яны пайшлі побач. І ніякай патрэбы не аказалася, каб дакараць.

Потым бабуля, скупая на «сентыментальнасці», сказала тое самае. Яна ж і пабыла ў вёсцы са сваёю, на-іхняму — даўняй, сяброўкай, і ў чарніцы схадзілі, цэлы во слоік пазычаны ў сумцы пазычанай прывезла. «Сіротка наша харошая».

Праўда, гэтага ніводнае з іх, старых, не сказала.

✱

Відаць, у сувязі з прыгожай маладзечанскай зямлёй, якою я з акна машыны і выходзячы сям-там любавалася пазаўчора, зноў вось успомніў, жыва і любя, як у канцы жніўня шэсцьдзсят чацвёртага года адправіў сваіх

з-пад Нарачы ў Мінск машынай, а сам *панёс* васьмігадовага сына на самалёце. Падарунак яму і сабе. Які румяны, які захоплены ён быў ад шчасця нейкай сто — дзвесце метравай вышыні, як многа бачыў — зверху і навокал!..

✱

Старэйшая ўнучка, што ўжо амаль зусім выходзіць з усякага маленства, пайшла праісціся з унучкай маленькай, якая яшчэ ўсё ў казачным шчасці пачатку.

Вяртаюцца з ляснага берага ракі. У маленькай на чырвонай вязанай шапачцы светла-шэрым маладзіком панасаджаны маладзенькія шышкі лопуху, прыліпалкі. Сустрэўшы дзеда, абедзве ўнучкі смяюцца, шчаслівыя кожная па-свойму. Адна сваёй паблажлівай дванаццацігадовай даросласцю, а другая — сваім шчабятліва салодкім маленствам.

✱

Бабуля рада, што маленькі ўнучак добра есць. З лыжачкі, у яе на каленях. Ахвотна, весела, папоўніцы.

Гэта ледзь не балюча пранізвае дзеда, які любуецца збоку. Ён думае, як гэта страшна, калі *такім гэтага* не даюць!.. Голад беднасці, сіроцтва. Голад вайны, акупацыі.

✱

У вагоне электрычкі.

Маладзіца — «паглядзі ды вады напіся», такая салодкая. Як ёй да твару быць шчаслівай мамай першага смактуна, які сабе спіць на лаве, а яна сядзіць у нагах і час ад часу прыглядаецца, усміхаючыся ў душы, з лёгкім праяўленнем гэтай усмешкі ў светлых вачах і на румяных губках.

Муж, маўклівы здаравяк у спартыўным касцюме, усю дарогу чытае кнігу.

У другім аддзяленні — другая сям'я.

Мама — ужо крыху падношаная, з яшчэ піштаватымі рэшткамі былой красы. Бабуля — ну, як бабуля, але выглядам — не дай бог горш і далей. І неспакойная, шчабятлівая ўнучка гадоў дзевяці. Узрост, у які я цяпер, з-за такое ж унучкі, можна сказаць, закаханы. На пероне ў Стоўбцах, калі мы чакалі электрычкі, малая з'ела вішню, а костачку палажыла на рэйку. Праходзячы міма, я не вытрываў: «Ну вось, а цягнік і абернецца». Мы з ёю засмяліся. Цяпер мама ўважліва вяжа, бабуля паспрабавала драмаць, падлажыўшы да сценкі каля акна мяккую торбачку пад шчаку. А ўнучка ўсё пашчабечвае паміж імі.

Такія простыя, звычайныя хвіліны будуць імі ўспамінацца потым, як шчасце. Асабліва — не дай бог, — калі стане горш...

✱

Даўпяя-даўпяя гутарка сярод вясковых мужчын, да якое і я, юнак, а можа, яшчэ і падлетак, прыслухоўваўся. Вечная тэма — пра выхаванне дзяцей. Помніцца толькі адно — за яго панурую незвычайнасць: «Дзіця павінна ўсіх баяцца». Сказаў гэта маўкліва важны прымак з далекаватай вёскі. Толькі ўсяго і сказаў.

✱

У вакзальным падземным пераходзе малая дзяўчышка толькі на момант адстала ад мамы і страшна закрычала ў сустрэчных патоках дарослых ды незнаёмых... Ды тут вярнулася мама, з другім, меншым дзіцем «за ручку». Хапіла сваю большую за руку і павяла-пацягнула туды, куды сляшалася.

А я паспеў і нібыта спалохацца за малую, і супакойцца, нават успомніўшы весела тое, што неяк бачыў на тэлевізары. Як гутарылі малпы, сабраўшыся чародкай, і адно малое хацела недазволена адлучыцца, а мама-малпа, не спыняючы гутаркі з суседкамі, між іншым, хапіла свайго няўрымсту за хвост і падцягнула да сябе.

✱

На пляжы, каля «пераадзявалкі» чарга. Пажымы, усмішлівы мужчына стаіць за ціхім, акуратным хлопчыкам. Пытаецца:

— А ты, малы, чаго туды?

— Я надзеў трусікі задам наперад.

Калі хлопчык дачакаўся і пайшоў у загарадку, мужчына ўсміхнуўся мис, незнаёмаму, і сказаў:

— Што ж, гэта лепш за тое, што я ўчора бачыў. Падлеткі ў парку пыл паднялі каля лаўкі, на якой сядзела нейкая старая. Яна зрабіла ім заўвагу, дык яны: «Ты што, баба, зусім звар'яцела? Хто на цябе пыліць? Каму ты патрэбна?»

✱

Поўны месяц пад грэбенем лесу.
Жнівеньская халаднаватая самотнасць.

Маленькая шчабеча з мамай, пакуль шчасліва заснуць. Чуючы гэта з другога пакоя, журботна думаю, што вось жа яшчэ і яна з'явілася на свет,— нібы зусім адна супраць усяго нялюдска цяжкага, што будзе і на яе шляху...

✱

Сумны ды горкі роздум, калі трэба спаць, а сон не ідзе... І тут з кута, дзе ўнуччын ложкачак, у цемры радасны голас праз сон, як водгук чагосьці там вельмі вясёлага: «Яна такая вялікая!..» Не больш, аднак і тон, і змест такі, што і самому стала добра.

✱

Балючая памяць. Ляпнуў малога, які капрызнічаў, а ён расплакаўся горка, крапліста, і ад мяне пачаў шукаць абароны ў мяне — прытуліўся... Бо нікога на свеце больш не было, толькі мы ўдвух. І ён яшчэ немаўля.

✱

Кожнае дзіця — новае выданне чалавека,
новае і печаканае. Кожны дзень печаканае, то
вясёлае проста, а то і мудрае печаканасцю.

✱

Скажам, як сказаў бы нейкі славачны і
суровы дзядзька:

— Добра з малымі напесціцца.

Сначатку з дзецьмі, цяпер з унукамі.

1983



Сяргей

Перад школай на рыначнай плошчы мястэчка быў зялёны, прасторны ўзгорак, што ў вераснёвым сонцы мякка, калі прылегчы, і соладка пахнуў ацвіцелым, нізенькім, густым рамонтам.

Там мы на перамене часамі рабілі «слана».

Пяць дужэйшых старшакласнікаў становіліся адзін за адным, паклаўшы рукі адзін аднаму на плечы. На гэтыя рукі сядалі чатыры лягчэйшыя, таксама рукі на плечы адзін аднаму, тады тры яшчэ лягчэйшыя, а ўжо на руках двух апошніх, зусім вераб'ёў, важна садзіўся пагоншчык.

У тым вясёлым, нагодлівым верасні, калі я пачаў хадзіць з вёскі ў чацвёрты клас месцачкавай сямігодкі, пагоншчыкам заўсёды быў той самы Сяргей. Не па гадах малы, гарбаты, з залішне доўгімі рукамі і нагамі, ён трохі сам, а больш пры дапамозе збоку, але ж і спрытна, як павук, узбіраўся на «слана». Не так сабе, а са сваім «мечам». Звычайнае трапю, якім бабы трэплюць лён, пацешна вялізнае ў Сяргеевай руцэ, старое ўжо, тонкае, добра адшліфаванае ў рабоце.

«Слон» пад каманду, пад мноства камандаў, крапаўся з месца, памаленьку, урачыста ішоў па траве, а воін-пагоншчык размахваў «мечам» і ваяўніча крычаў. Павокал была ўся шматгалосая школа, усе сем класаў «паўшэхнай» на розныя галасы галаганілі, смяяліся і світалі. Сныняліся і людзі паглядзець, і некаторыя таксама

не маўчалі. Крычалі, вядома, і тыя, з каго на гэты раз складаўся «слоп». Мне было тады дзесяць гадоў, разоў колькі і мне здаралася сядзець з тымі, што ўтваралі «трэці паверх», і я таксама галёкаў ды пішчаў ад радасці. А праз увесь гэты шолам верхнім было чуць, як над намі, пад усім «сланом», раз-поразу, яшчэ вышэй пяўся голас пагоншчыка:

— Групвальд, халера ясна!..

І «меч» Сяргееў быў узняты так, як у руцэ вялікага князя Вітаўта на вядомай карціне Матэікі.

Пасля ўсёй гэтай радасці прыходзіў прадбачаны, але заўсёды як печаканы капец. Тыя пяць найдужэйшых, што паслі ўсіх, раптам, пад каманду аднаго з іх, пускалі рукі з плячэй, і ўвесь жывы, рухомы, крыклівы трохкутнік рушыўся, ападаў, распаўзаўся ў яшчэ большым віску ды рогаце. Калі ты і ўдарыўся — не прызнаешся, а то і сказаў бы, каб хто спытаўся, што — далібог жа! — ані не баліць.

Найгорш было нашаму мечапосцу. Ён ляцеў з самага верху, падаў ці па кагосьці, ці гарбузом на цвёрды пад травой дол. А ўсё ж і «меча» свайго не кідаў і, разам з усімі, штосьці крычаў ды смяўся, выбіраючыся з кучкі-невялічкі.

Для мяне Сяргей быў першым жывым гарбуном. Літаратурных, вычитаных пеўзабаве прыйшло аж по тры: Вадзім у Лермантава, Нэлі ў Амічысавым «Сэрцы» і Юзя ў Прусавых «Грахах маленства». Рускі, італьянец і паляк. Вадзім, «Чырвоная шапка», пачварны жабрак і крываваы мсцівец, пра якога я чытаў найраней, дома, у старым, патрапаным аднатомніку, успрымаўся даволі адчужана, гістарычна. Зрэшты, для мяне ён быў вельмі дарослы, і ўсё там дарослае, а Нэлі і Юзя — героі школьных аповесцей, мае равеснікі, зразумелыя, блізкія нашаму брату-падшыванцу.

Нядаўна я, сабраўшыся, нарэнце, разлічыцца з яшчэ адным неспакойным успамінам, перачытаў абедзве тыя аповесці, праверыў сваё дзіцячае захапленне. Яно ў асноўным паўтары-

лася, а да таго, колішняга захаплення і падсва-
дамай удзячнасці аўтарам дадалося яшчэ і да-
рослае: павага да двух высакародных сыноў
сваіх народаў і свайго часу — гарыбальдзііца
Эдмонда дэ Амічыса і паўстанца 1863 года Ба-
ляслава Пруса. Амаль аднагодкі, яны і ў рэва-
люцыю, кожны ў сваю, пайшлі аднолькава зя-
лёнымі юнакамі, і кнігі свае напісалі амаль у
адзін час, у тым мужным узросце, пра які гаво-
рыцца: сорок — ужо разумны і яшчэ малады.
І супадзенні гэтыя ўспрымаюцца не проста як
штосьці цікавае, — чысціня маладых парываў
спалучылася з мудрасцю сталага ўзросту і ў вы-
ніку — дзве кнігі, што ўжо тым часам цэлае
стагоддзе хвалююць і вучаць дабру дзяцей мно-
гіх народаў.

Тады, калі я быў часткай «слана», і пазней,
над старонкамі назвавых кніг, такіх разваг ды
вывадаў у мяне не было. Адтуль, з тых дзён, і
дагэтуль шчыміць у душы два святых адчуван-
ні — спагада пакрыўджанаму і жаданне быць
яго абаронцам.

Мужчы Гаропэ абараніў пакрыўджанага Нэ-
лі, гарбуна, калеку, а Нэлева маці, прыгожая
італьянская сін'ёра, прыйшла ў школу і ў ка-
бінеце дырэктара абняла таго чатырнаццаціга-
довага абаронцу, са слязьмі цалавала яго нага-
ла астрыжаную галаву, зняла з шыі свой кры-
жык на залатым ланцужку і павесіла яго
хлопцу над школьны гальштук.

У небагатага і вечна п'янага бацькі польска-
га калекі Юзя падарунак яго школьнаму аба-
ронцы Казіку быў іншы: куфэрак з кнігамі, уся
спадчына пасля мілага гарбуна, які памёр, пры-
душаны возам на вуліцы.

Аднак і ў італьянскім, і ў польскім выпад-
ках гэта да слёз хвалявала яшчэ і мяне, заход-
небеларускага хлопчука, аднаго з тых, да каго
гэты высокі агульналюдскі змест дайшоў... ня-
хай сабе і не на роднай мове.

Сяргей жаласці ў сэрцы не выклікаў. Нават
тады, калі ён падаў сваім горбам са «слана» і,
не трэспуўшы, як трэспуў бы, там упаўшы, вя-

лікі гарбуз, усхонліваўся з крыкам і разам з усімі смяўся, зноў узняўшы свой «меч».

У школах тады, пасля амаль сямі гадоў так званай «мікаласеўскай» і грамадзянскай войнаў, пасля некалькіх «пераваротаў» — зменаў улады, шмат было пераросткаў. Сяргей, хоць і вучыўся толькі ў пятым, старэйшы быў за мяне на тры гады. А ў шостым ды ў сёмым класах, побач з меншымі, былі ўжо і сапраўдныя дзецюкі ды дзеўкі. Сяргей трымаўся са старэйшымі. З хлопцамі шаптаўся, хіхікаў з пачага, пра што не гаворыцца ўголас, курыў на школьным гарышчы, а дзяўчат, ужо добра грудастых, услед за іншымі гуляючы ў кавалера, абдымаў па-свойму — вышэй каленяў, дакуль даставаў.

Аднак ён і з намі, меншымі, умеў надзяцініцца.

Ён вельмі ўдала гаўкаў, мяўкаў, кукарэкаў, буркаваў голубам, шчабяткаў ластаўкай. З Паўлам, маім аднакласнікам, якога за кволасць празывалі Кісяе Маляко, Сяргей часамі наладжваў, так сказаць, лялечны спектакль. Звязаўшы з кіёчкаў дзве крыжавіны, яны надзявалі на іх свае курткі і шапкі і, схаванымі над тым пудзілы, трымаючы іх над сабой, пачыналі накізаць бойку. Спачатку паскокі, адскокі, зачэпы перабрэх, першыя куксапы, а тады — узаемная малацьба рукавамі, да поўнай знямогі, калі ўжо іх «двайнікі» павісалі адзін на адным і толькі хэкалі, над смех і крык гледачоў, наадварот нястомны.

І з «мечам» справа не абмяжоўвалася адным «сланом». Напрадвесні, калі кашэчае марцаванне не абмінала і гарышча нашай школы, Сяргей затайваўся там у цямнейшым кутку і пачынаў клікаць, на ўсе лады выводзячы то кошчына, то катова тамленне. Ці ўдалося яму калі прывабіць марцавальніка ці марцавальніцу бліжэй, пад удар свайго «меча» не памятаю, а наша — унізе, на дварэ — няцерпнае хіхіканне і, нарэшце, смех, што выбухаў, зрываючы ацерацыю, і сёння для мяне жывы.

Былі і іншыя «выхілки», былі і вясковыя

жарты і прынеўкі, амаль заўсёды скаромныя. Праўда, разлічаныя ўжо не на нас, малечу, намі, здалёк ці зблізку, пачутыя ў гурце старэйшых.

Сярод пераросткаў найцікавейшы быў Сашка-Кі, якога празывалі так за нацешнае заіканне ў маленстве. Заіканне даўно прайшло, мянушка засталася, але далёка не кожны мог амеліцца сказаць яе хоць здалёк, уцякаючы. Тады, у той першы слановы сезон, Сашка-Кі быў вучнем апошняга, сёмага класа, умеў выдатна бегаць на руках, да самых пят пранозліва свістаў і ў пальцы, і ротам, зусім непераймальна падцяўшы губу ды прыткнуўшы язык, камандаваў «сланом», валеўболам, лаптой, хадзіў найбольш з Валяй з іхняга класа, казалі, і вечарамі з ёю сядзеў, аднак і вучыўся таксама добра, нават выдатна. І хораша спяваў у нашым школьным хоры. А гадоў яму было ўжо ажно пятпаццаць, і гэта для мяне, чатырохкласніка, аднаго з тых, хто ў школу пайшоў пармальна, сямігадовым, было недасягальным, выклікала нашану і зайздасць, а то часамі і страх.

І вось ён, Сашка-Кі, дружыў з Сяргеем. Як і большасць у нашай школе, яны былі не местачковыя, а з вёскі, да таго ж з адной, а сябравалі, відаць, даўно. Паспрабуй тут хто-небудзь Сяргея пакрыўдзіць!

Зрэшты, і потым, калі ўжо Сашка ў нас не вучыўся, Сяргея ніхто ніколі не крыўдзіў, — не памятаю такога выпадку.

Сашка-Кі паступіў у беларускую гімназію, на той гужавы ды пешаходны час, на мой малечы ўзрост пайшоў у вельмі далёкі, пакуль што недасягальны свет — у ваяводскі Наваградак.

Сяргей закончыў школу на год раней за мяне, далей вучыцца не пайшоў. Зрэшты, і Сашка тады ўжо не быў гімназістам: яго адтуль, як гаварылася, «прагналі за налітыку», а неўзабаве і пасадзілі ў турму.

Пра ўсё гэта я толькі чуў, яно было па-тагачаснаму далёка, у пятай вёсцы ад нас, за цэлых трынаццаць кіламетраў.

Праўда, за нашымі лугамі ды за рэчкай, далей каля лесу, былі сенакосы Сашкавай ды Сяргеевай вёскі, а ўсё ж і няблізка ад нас, і ехалі іхнія касцы ды грабцы туды не цераз нашу вёску, а па гасцінцы. І яшчэ адна праўда, — у святы моладзь з навакольных вёсак сяды-тады, вясной ці летам, сыходзілася ў мястэчку, каля прыгожай царквы на ўзгорку. Не маліцца, вядома, з бабамі, а з дзеўкамі пажартаваць на цвіштары, кавалерскай кампаніяй пахадзіць, пасядзець, паляжаць на траве пад вялікімі ліпамі. Ды гэта ўсё старэйшыя. А для мяне, падлетка, што, дарэчы, як маці казалі «за кнігамі свету не бачыў», усё іншае было яшчэ ўсё наперадзе.

Словам, з Сяргеем і з Сашкам-Кі я не бачыўся доўга. Пакуль мы выпадкова не сустрэліся на сенажаці, над рэчкай. Яны вярталіся са свайго, заўсёды пазнейшага, сенавання, а мы, некалькі хлопцаў з нашай вёскі, ужо свабодныя, прыйшлі пакупацца.

Тая сустрэча, праз сем гадоў пасля «слана», часта апошнім часам вяртаецца.

Наша рэчка — не з тых, што апяяшы ў вядомых песнях, яна — сціплы прыток, да мора сама не даходзіць, плыве сабе ціха па лузе, а мы яе любім, змалку і пазаўсёды. Цяпер, здалёк, светла ўспамінаецца і смех, і плёскат купальнікаў, і шарканне касы, і грукат колаў на пукатым сезонным мосце з плашак і круглякоў, і боўтанне шаста пры «чайцы», і побліск рыбы ў таптусе, і цярылінасць над паплаўком, і страшнае на ўсю аколіцу, — хтосьці стары ці малы, нейкі хлопец ці дзеўка, незнарок ці знарок утапіўся!.. Усё прыходзіць, праходзіць, а рэчка плыве сабе, рэчка плыве...

І вось над рэчкай — у маёй удзячнай памяці, упершыню ў маім, тады зусім юначым жыцці — гучаць словы глыбокага зместу, музыка невыказнай красы:

Умирает отец на дубовой скамье,
Завещая родному сыну:
«Ты пойдн-ка, сын, в лес, да дубину сруби
На проклятую барскую спину...»

Мне яшчэ вельмі далёка было да сваіго рад- дыё, да патэфоннай пласцінкі з голасам Шаля- піна, да поўнага ды правільнага тэксту гэтай песні, надрукаванага ў якой-небудзь кнізе, для мяне ў той час больш за ўсё выпадковай. А ўсё ж мне і так было вельмі нямала, я быў захопле- ны і так, ды настолькі, што вось і сёння, амаль праз паўстагоддзя, уражанне тое яшчэ ўсё хва- лое сваёй першароднай і незацёртай свежасцю.

Спяваў наш Сашка-Кі.

Пакуль вырнуць у ціхую, прахалодную глы- біню, ён стаяў на зноў ужо зялёпенькай пакошы высокага берага, голы толькі яшчэ да пояса. Загарэлы і дужы,— нягледзячы на тое, што сі- лу і волю яго ўжо намагаліся адабраць і ў па- ліцэйскіх катойнях, і за турэмнымі кратамі. Глядзеў на лес за ракою ды за прасторам лугоў і густым барытонам, з грудзей і ад сэрца спяваў.

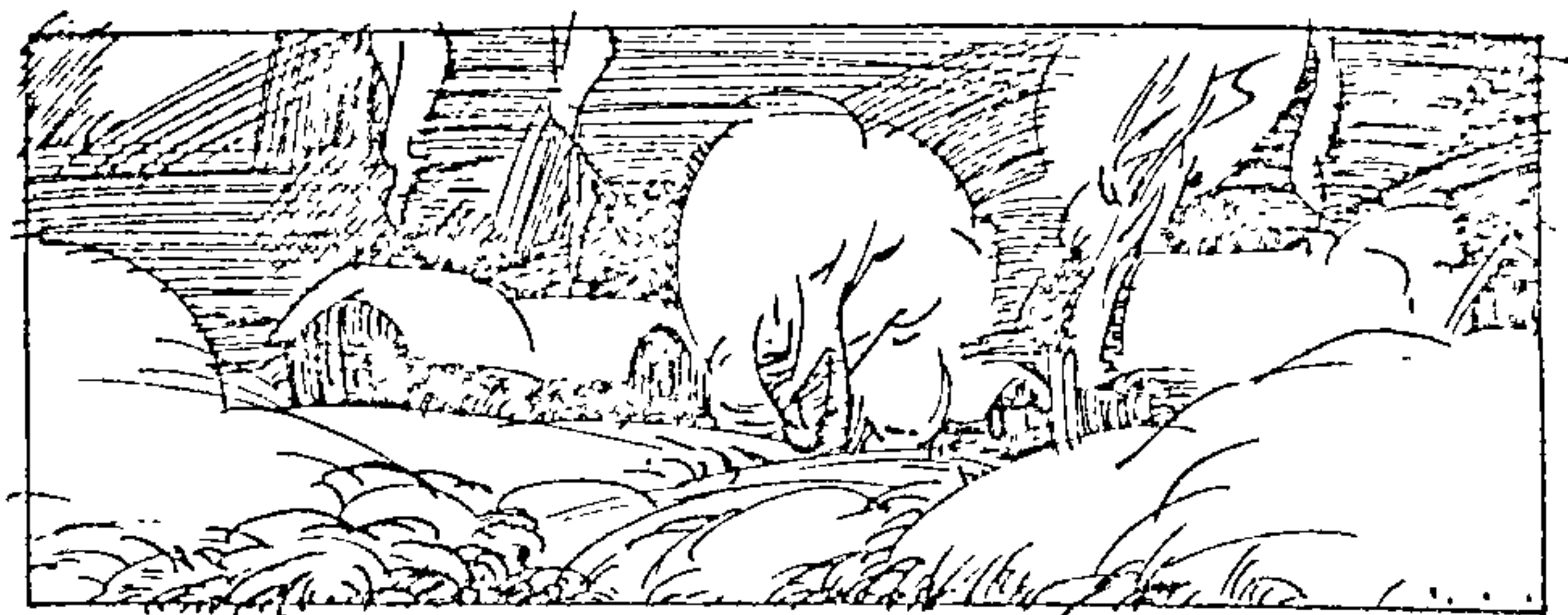
Каля яго стаяў Сяргей.

Спяваць не памагаў. Слухаў разам з усімі. Чалавек было нас больш за дзесяць, з іхняй і з нашай вёсак. Але глядзеў і ўсміхаўся ён так, быццам гэтая песня па нейкаму таямнічаму пра- ву палежыць і яму, разам з яго — такім магут- ным і прыгожым — сябрам.

Яго калецтва, ужо таксама да пояса аголе- нае, не было шчымліва-прыкрым у параўнанні з маладой пармальнасцю ўсіх іншых, а перш за ўсё з Сашкавай, не выклікала яно і жаласці.

...Яшчэ праз сем гадоў, улетку сорак перша- га, фашысты і ў нашым мястэчку, дзе стаяў іх паліцэйскі гарнізон, расстрэльвалі былых заход- небеларускіх падпольшчыкаў і малады савецкі актыў. З самога мястэчка і з навакольных вё- сак,— хто быў сваімі здраджанцы, каго ўдалося накрыць.

Разам з Сашкаю-Кі, разам з іншымі дужымі загінуў тады і Сярожа.



Здалёк

Аўтанартрэт — не абавязкова любаванне самім сабою. Прынамсі мастакоў ніхто ў гэтым не напракае.

А ўсё ж бачыць самога сябе ў маленстве, здалёк, — гэта ўжо і нэўнае любаванне. І не толькі сабой ва ўсеагульнай абаяльнасці маленства: прыемна згадваюцца і свавольствы. «Эхе, брудер! — як гаварыў старэнькі генерал у «Канітанскай дочцы», — так оп ешце помнит стары наші проказ?» Помніць і маралі ніякай выводзіць не хоча.

Скажам, з такога.

Адзін з філіялаў нашай сямігодкі быў у старым панскім доме — рэшта сякога-такога маёнтак на ўскраіне мястэчка. Стары драўляны дом, старая студня з блізкай, крынічнай вадой.

Неяк мне, сямікласніку, захацелася напіцца. Можна, не так напіцца, але ж напіцца проста са студні. Два таварышы ўзялі мяне за ногі і апусцілі да вады. Я там пачаў чэрнаць далонню і ніць. Варанае яйка, дадзенае мамай «з сабою», было ў верхняй кішэньцы нішжака. Яно вылузалася адтуль і плюхнула ў ваду.

— Што там у цябе? — пачулася мне зверху.

— Чарнільніца ўвалілася.

Так было больш на-маладзецку.

А паблізу ад студні, за бэзавым кустам, стала збялелая ад жаху, цяжарная настаўніца. Аказацца баялася, — каб тыя два, спуджаныя, не пусцілі трэцяга ў ваду.

І такое яшчэ.

Зімовым познім вечарам, пасля школьнага спектакля, дзе мы, чатыры сямікласнікі, выступалі ў ролі «падхаронжых» — юнкераў з паўстання 1830 года, вельмі ж нам не хацелася расставацца з кардоннымі, абклеенымі каляровай паперай ківерамі (па-польску — чака), а яшчэ больш з дзвюма сапраўднымі шаблямі. І «падхаронжыя» ўцяклі з імі дадому. Уласна кажучы, у той бок трэба было толькі мне, тры іншыя былі з мястэчка і пайшлі мяне праводзіць. Бо так жа нам не хацелася разыходзіцца, нібы чакалася чагосьці незвычайнага.

І вось яно прыйшло. У вялізных санях-развалах, са званочкам пад дугой, аднекуль ды кудысьці ехалі яўрэі-«цялятнікі», тыя, што куплялі на вёсках не толькі цялят, але і адкормленых быкоў. Сані вось-вось даганялі нас яшчэ ў канцы доўгай местачковай вуліцы. Мы пасталі абанал дарогі на двух і, калі тыя сані параўняліся з намі і нават неяк зашаволілі бег, дружна гукнулі: «Стой!» Ківеры-чака рабілі нас высокімі, купчыкам мы здаліся, відаць, дарослымі разбойнікамі, тым больш што пасля першай каманды пачулася другое, — хтосьці з нас крыкнуў: «Сячы дугу!» Чамусьці не гужы, а іменна дугу. Дзве шаблі жыхнулі з похваў і ўзняліся над нашымі галовамі. І тут на пустышняй, цьмяна-аснежанай вуліцы мястэчка пачулася — з некалькіх дарослых горлаў — адчайнае: «Паліцы-я!!»

«Падхаронжыя» спахапіліся амаль адразу. Бо і трэба было, — на дапамогу людзям, якім быў зроблены «заступ дарогі», з некаторых, бліжэйшых да крыку, двароў ужо беглі, уступіўшыся ў боты, валёнкі ды накінуўшы на бялізну кажух, местачкоўцы-мужчыны.

«Падхаронжыя» джгалі ў поле, яшчэ ўсё з голымі шаблямі, гразнучы ў снезе, задыхана, а ўсё ж лягчэй, чым пагоня, якая, зрэшты, хутка спынілася.

Хлопцы правялі мяне амаль да самага дома, самі вярнуліся, бо ўжо ж тыя сані даўно празвінелі гасцінцам, і ён быў пусты.

Назаўтра мы, здаючы шаблі і чака, апраўда-

ліся сяброўскімі праводзінамі, а самі, вядома, баяліся, як жа з тым «заступам»... Але ніхто пра нас не заявіў.

1982



Штрыхі

«Чорт з голаду і мухі еў».

А бывалы дзядзька Ігнат расказваў, як ён — яшчэ да рэвалюцыі — вяртаючыся з нейкіх заробкаў, педзе каля Маладзечна ці Вілейкі... ледзь не наеўся «жытнікаў».

Гаспадыня, калі ён зайшоў ды папрасіў есці, гасцінна сказала: «А я вам, чалавеча, крупніку з жытнічкамі!..» — «Ого, давай, падумаў я, — расказваў дзядзька. — Паліла на прыпеку, з пачы дастаўшы, паставіла на стол. Павярнуў я лыжкай, а там — аблупленыя мышы... Каб не галодны быў, дык і сарвала б. А так толькі хлеба лусту ўзяў, падзякаваў, ды за шапку».

«А чаму яны, дзядзька, жытнічкі?» — пытаўся мы, хлопчукі.

«Бо мышы палявыя».

...Другі дзядзька, Макар, у якога на агародзе было тры яблыні. Ён іх мазаў знізу да самага голля дзёгцем, каб мы, чужыя дзеці, не лазілі, калі дома нікога не будзе. Пакуль тыя яблыні не пасохлі.

Страшна працавіты, гаспадарлівы. Купляў у пана патроху зямлю, зусім, здавалася, пустое

поле, і гноем — з году ў год — даводзіў яго да ўраджаішасці. Калі хто паліў увосень пырнік на сваім полі, дык дзядзька спыніцца ў плузе і крычыць: «Пачакай! Не палі! Давай я забяру!» Забіраў, трусіў у баразну і заворваў.

Малога ўнучка, ад дачкі, што была за бедным замужам у суседняй вёсцы, лішне малога Колю дзед прымушаў аднойчы гнаць каровы. Спрабаваў, як толькі трохі развяснела, ці будзе ўжо свой, ненаняты настух. А Коля ўцёк і схаваўся за нашым гумном. Плача, упурыўшыся, хімкае, а дзед стаіць над ім і гугніць. Ubачыў, што я цікую з-за вугла, і да мяне:

— Ты бачыш, Мішачка? — Заўсёды блытаў нас з братам, пібы не могучы разабрацца. — Гэта ж, Мішачка, пазаўчора было вяліканне, і паша баба дала во пашаму Коліку, — тут ішла смешна-суцэльная скорагаворка, — пірага-бабкі-малака-яец чырвоненькіх-каўбасы-сыра-сала-масла і мяса, а ён во, Мішачка, каровы гнаць не хоча!..

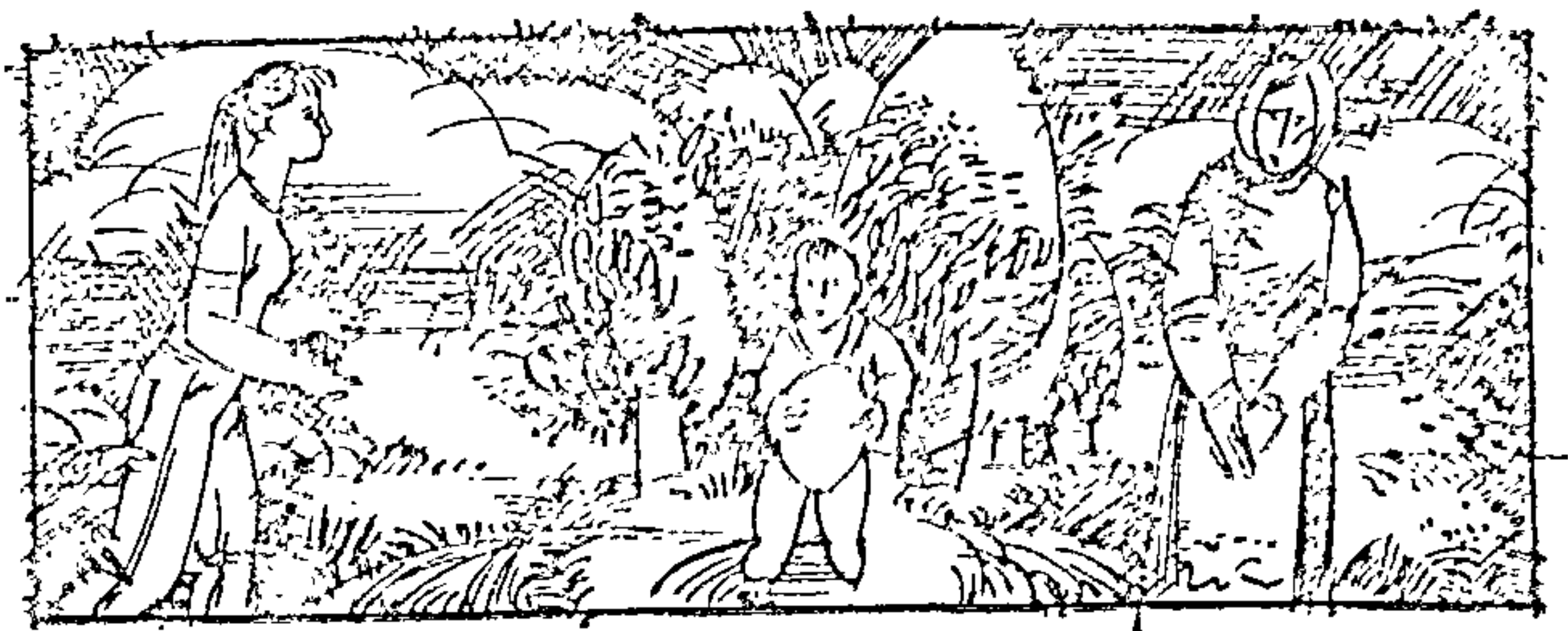
Прыдурванне, як нейкая вельмі патрэбная ў гаспадарцы мудрасць.

...Яшчэ і дзядзька Пятрусь, у якога была поўная хата непрыгожых, беспасажных дачок. Разбурчыцца на печы на долю сваю — не супакоіць пічым. А цётка Алена, ласкавая, гаваркая жанчына, тыц яму туды малыя начовачкі гарачай бульбы ў лупінах — ён і супакоіцца. Хукае там ды чаўкае.

Штовечара збіралася поўная хата вячорнікаў. І цётка пібы жартам сватала сваіх дзяўчат:

«Бяры, Баядэра, Жэно. Гаспадыню будзеш мець!..»

Як яно помніцца ўсё так выразна — з малечай памяці. Я тады хадзіў у чацвёрты клас местачковай школы і зімою быў на кватэры ў цёткі Алены, нашай далёкай сваячкі. Помніцца — з нейкім затосна-значным сэнсам.



Пробліскі

У незвычайным, на першы позірк драўляным, як мне здалося з дарогі, бараку — добрыя, сучасныя кватэры саўгасных рабочых. Упізе вялікая кухня, сталовая, веранда, а ўверсе яшчэ чатыры пакоі.

Гаспадара, трактарыста, дома мы не засталі. Жонка яго — маці траіх дзяцей, найменшае з якіх, аднагадовы хлопчык, безнадзейна хварэе. Мы яго не бачылі, ён там педзе на версе ляжыць, як заўсёды, а бедная мама сустрэла нас з другім, двухгадовым хлопчыкам на руках. Па вачах малога відаць, што і ён хворы (па-іхняму, па-чэшску, нэмоцны), а жанчына сказала, што гэта ў яе суседчын Вашычак: той кудысьці спатрэбілася паехаць, «а я ўсё роўна ж дома сяджу».

Калі мы прыселі да стала, а гаспадыня пайшла рыхтаваць нам каву, хлопчык вяла гуляў на падлозе з вялізным, калярова-пярэстым мячом. Гаспадыня прынесла Вашычку малака. Каб піць яго, — больш, відаць, па абавязку, чым з патрэбы, — малому надта ж захацелася, проста такі зусім неабходна было сесці на тым мячы. Сяк-так угрунтаваўшыся на ім, ён зрабіў цёці ласку — яна з усмешкай чакала — дакрануўся губамі да нахіленага кубачка. Раз, а потым і яшчэ раз.

Гэта адно, з пазаўчаранняй пасадкі ў Судэты, дзе мы з сябрам-чэхам заехалі да яго сваякоў.

Другое ўбачыў я ўчора тут, у Карлавых Ва-

рах, на бойкай, толькі нешаходнай вуліцы. Дзяўчынка, па-бабску кажучы — зусім яшчэ маладзенецкая, аднак ужо пібы гатовая на ўсё і дрэпнае і добрае, ідзе сабе паміж разнаколерных магазінаў, у яшчэ рэдкім, таксама стракатым патоку людзей мясцовых і разнамоўных курортнікаў, ідзе па вуліцы зверху ўніз, калываецца тонка ды стройна, уся ў раннім сонейку, з выглядам весела-незалежным, а на калене ў яе, на панюшаных джынсавых штоніках — як нейкі выклік — нашыта вялікая, белая, прымітыўная кветка.

«Малое — усюды малое. А маладому ўсё хораша», — скажам таксама па-бабску.

Малы і дзяўчо, два, выпадкова заўважаныя, пробліскі, жыва і паасобна, і разам, яны прыгадаліся мне, як толькі прачнуўся. І тут жа, амаль адразу прыйшоў і стаў паміж імі, чэшскімі, трэці і свой, з майго вяртання месяц таму назад з Масквы дахаты.

У нашым кунэ — глуханямая дзяўчынка гадоў дванаццаці. Едзе з бабуляй на канікулы, з-пад Урала ў Брэст.

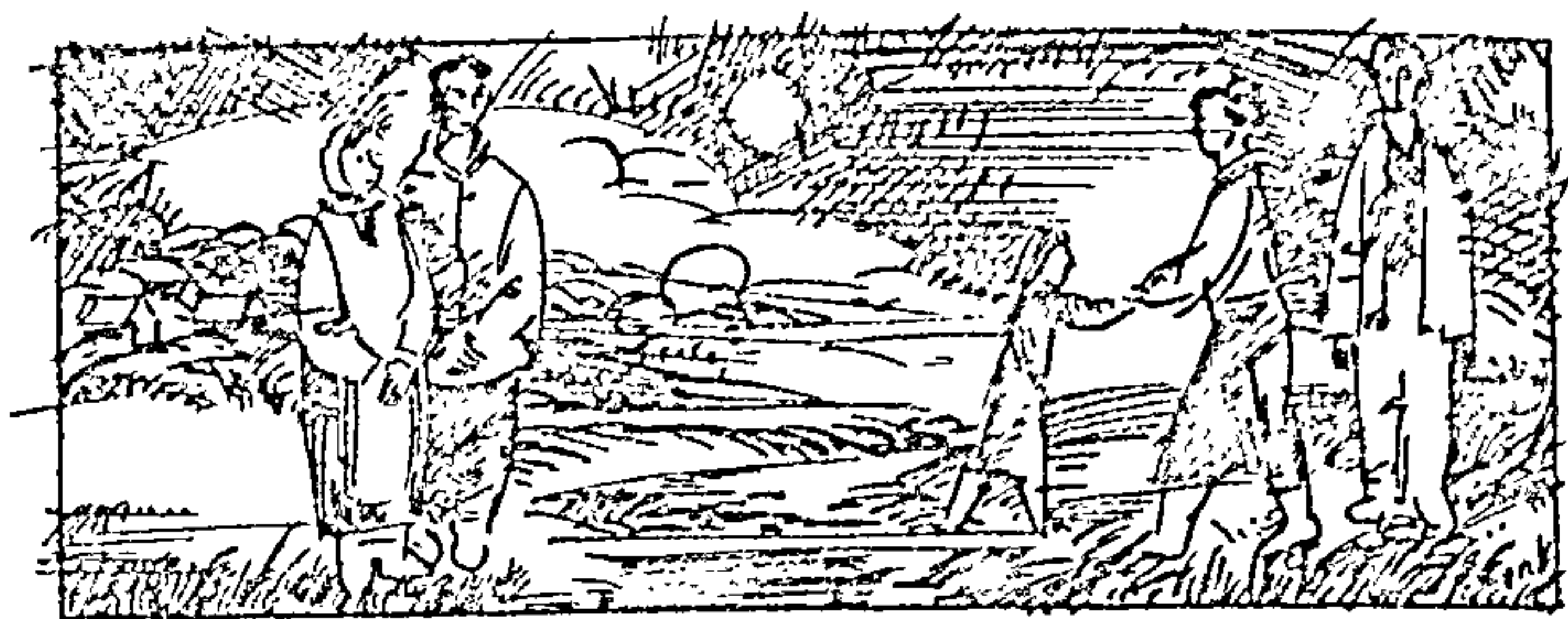
Раней чым уведаць, што з малоўі такая бяда і куды яны едуць, я ўбачыў на выцёрта-сівых, зноў жа джынсавых штоніках дзяўчынкi незвычайнае: два сэрцы, відаць, ёю самою вышытыя, адно чорнымі, а другое чырвонымі ніткамі, і змацаваныя англійскай шпількай. Не вышытай, металічнай.

Прыгожае дзеўчаня міла ўсміхнулася на мой зацікаўлены позірк і неяк дзіўна, пібы з замежным акцэнтам, сказала адно толькі слова:

— Маль-тшык!

І тут якраз бабуля растлумачыла, што ўнучку ў спецыяльнай школе вучаць гаварыць і што гаворыць яна вельмі, вельмі мала.

А ўсё ж запаветнае — хоць і так яшчэ ра-на — сказала.



Праўдалюбы

Радасць цемры ці подласці, якая «сказала праўду»:

— Гэта ж не твае родныя тата і мама, яны цябе толькі ўзялі...

Калі тая ці той сірата зразумее ўсё па-належамаму, паколькі ж вышэй за «праўдалюбца» стане яна ці ён у сваёй рапняй сталасці!

Успамінаецца, што адчулі мае знаёмыя, калі іх дачушка, згубленая ў вайну і выгадаваная чужымі ажно ў Омску, адмовілася ехаць *ад сваіх да сваіх*. Успамінаецца таксама даўно прачытанае ў газеце, як у падобнай сітуацыі, не могучы падзяліць аднымі выгадаванае, а другімі — царэнце! — знойдзенае дзіця, дзве чужыя сям'і прыйшлі да мудрага рашэння — парадніцца, узаконіўшы роднасць сваю афіцыйна.

Дзеці «падкідышы», або «пакідышы», якіх я аднойчы многа бачыў у Наваградку, дапамагаў ім пераходзіць цераз кладку каля касцёла, у якім быў ахрышчаны Міцкевіч. Нязручна дый няёмка было іх апярэджваць, і я падханіў, перанёс адно, яшчэ і яшчэ адно... Яны наперабой ліпнулі да мяне, і цяжка, нельга было адчаницца. Ад сваіх выхавацельніц, што ў нейкай меры замяняюць ім маці, яны так пяшчотна, так прагна гарнуліся да мяне, мужчыны, сказаў бы, адчуваючы «бацькоўскую недастатковасць».

У Нарыльску, у найлепшым, які мне дагэтуль давялося бачыць, дзіцячым садзе, загадчыца яго, кандыдат педагагічных навук, аўтар спецыяльных дапаможнікаў, чалавек на ўсю душу

аддадзены сваёй справе, сказала нам між іншым і такос:

— Самая ідэальная выхавацельніца не зможа ўсіх іх пацалаваць, як маці. Сям'ю, таварышы, нішто не зможа замяніць.

А педзе там пад гэтым... не, лепш *над гэтым* чуваць «цвярозае», «праўдзівае» гы-гы-гы:

— Гэта ж не твае родныя тата і мама...

1983



Элегія

За шырокай градою гасцінца, які я перайшоў, за нявыкашаным раўком, у першых, нахіленых над высокай травой, жытніх сцяблінах, піжэй калосся сціпла шарэла фанерная таблічка на кійку. З часовым, карапашным надпісам, які і мне паведамляў, як называецца наш калгас, які пумар участка, колькі тут гектараў жыта і які яго гатунак.

Правей, не вельмі далёка ад месца, дзе я на момант спыніўся, ідзе даволі шырокая, травяная дарога з вёскі на могілкі, а лявей і бліжэй ад мяне — яшчэ і сцежка ў жыце. Таксама адзнака сучаснасці: поле народнае, нічыё, хадзі, тапчыся, дзе каму ўздумаецца...

А ўсё ж і я пайшоў на сцежцы. З узвышша ў даліну.

Жыта сёлета добрае. І прыгінацца, нават росламу, не вельмі трэба, каб любя, удзячна пай-

сці вачыма па каласістай паверхні, якая яшчэ і шчацініцца трохі вусікамі ўгару, а больш дык хіліцца долу пад цяжарам шчодро палітых, пакуль што не цвёрдых, салодкіх зярнят. Абапал сцежкі, у не зусім спалавелым саламяным гушчары, сям-там праглядвае рамонак, большыя сонейкі якога найўна пшуща ўгару, некаторыя нават даволі высока, а дробязь цвіце, адцвітае ды пахне понізу. Васількі стракацяць дружней, месцамі нават густа, — блакітная пяшчота, што таксама цягнецца дастаць, дацягнуцца да каласоў. Для паўнаты дзіцячай памяці няма чамусьці ярка-ліловых званочкаў куколю. Затое трапляецца бярозка з грамафоннымі трубкамі белых і злёгка ружовых кветак, кволае плеціва вікі з дробненькай бурачковасцю цвету, а гледзячы на сонечна-хлебнае бязмежжа зверху, зрэдку бачыш, як пад калоссем выкусціўся непераможна расквітнелы асот. На сцежцы — патапч сцяблін з пустымі ці поўнымі каласамі; яна шамаціць пад нагамі, злёгка блытае іх ды рвецца, калі адной наступіш, а другой на хаду шмарганеш. Ды такое — зусім ужо як між іншым, бо ты глядзіш наперад, час ад часу ўлева ці ўправа, табе, даўно ўжо гараджаніну, здаецца, што так вось ішоў бы ды ішоў, — далёка, можа, і бясконца...

А сцежка капчаецца.

Нашы старыя могілкі, і ў даўнім, у прыкрым сваім запусценні цяпер, у зеляніне ды ў сонцы, нібы нават прыгожыя, сумна прыгожыя. Магутны, разложысты цёмна-зялёны дуб. Таксама, як і ён, спрадвечная, але ж змарнелая капліца. У шэрых лушпаях не да канца датлелай шалёўкі, з блекла-ліловым купалам, які здалёк, у кудзерцы вышэйшых і ніжэйшых дрэў, бачыцца весялей. Тры сасны, як самотны дазор, прысланы сюды з далёкага лесу. І дзікі нізавы гунчар.

Нікога за яго не папракаючы, і самога сябе таксама, прывычна знаходжу ў бэзавай ды шышынавай, зноў адцвіцелаі дзікасці два найраднейшыя помнікі. Падпіс на левым зацёрся больш, на правым менш. Пастаяўшы і адышоўшыся, я чамусьці вымаю блакнот і ледзь не з дзіцячай, тады, даўным-даўно аднаведнай узро-

сту, сёння і трохі няёмкай, і гаркавата-шчымливай пяшчотаў запісваю па дзве даты з абодвух помнікаў. Як быццам не ведаю гэтага і ніколі не ведаў... А тады ўжо іду далей сярод рэдкіх, пахіла-шэрых драўляных крыжоў, абымшэла-каменных старчакоў з загладжанымі часам надпісамі, сярод помнікаў навейшых, ужо ад большага пасляваеннага дастатку, і зусім новых, нядаўна дастаўленых удзячнымі гарадскімі нашчадкамі, стандартна бетонных стэлаў з таннай пазалотаў надпісаў ды ў вастропікіх агарожках, найчасцей блакітненькіх. Зноў здзіўляюся, якімі ж нестарымі памерлі той ці тая, якія ў маёй маладосці, не толькі ў маленстве, здаваліся дзядамі ды бабулямі. Заўважаю імёны тых, пра чый адыход пачуў з роднай мясціны сёлета, летась ці пазалетась...

І раптам — зусім печаканае сутыкненне.

Я аж сумеўся ціха, ледзь не спалохаўся, спыніўшыся каля яшчэ цішэйшага. Адразу — толькі заўважыў светла-шэрую пляму на рагу прасторнай і змрочнай агарожы, а ў наступны момант — пазнаў у гэтай пляме жывую істоту.

Нейкая бабуля стаяла на каленях і, нікога, нічога не бачачы, не чуючы, уся занятая сваёю справай, фарбавала адзін з жалезных прудоў. Пруды былі яшчэ новыя, чорныя, аднак старая з няспешным, сказаў бы — з энічным спакоем давала ім поўнае абнаўленне. Раз-поразу няспешна абмачала квачык у бляшанку і памаленьку, старанна квэцала чорным тоўсты пруд, ад цэментавай падмуровачкі да ўзроўню сваіх вачэй. За гэтым прудам, — я моўчкі глядзеў, — пайшоў такі самы другі. Злева, пачаўшы ад рога агарожы, некалькі іх ужо тлуста чарнелася. Далей бабуля, вядома, надсунеца на каленях направа, будзе мазаць усю гэтую сценку спачатку знізу. Потым цяжка паднімеца, пагоніць даверху... А іх жа так многа, гэтых прудоў, агарожка зроблена старою з запасам, не на адзін толькі помнік, з разлікам і на сябе. А да вёскі ж няблізка, з даліны ўгару, на нямоглых пагах, настаяўшыся на каленях...

Ды вось пайшоў ужо і трэці прут пры мне. Памаленьку, спакойна, няспешна.

Яна кленчыла да мяне бокам, хустка нізка пасунута ад гарачыні, і я не пазнаваў бабулі, а ў твар не заглянеш. Можна і не палохаць, не ўмешвацца ў яе малітвенна ўрачыстую, грунтоўную работу. Але як жа і адысціся, не ўведаўшы, хто гэта?

Ступіўшы трохі наперад, я — з-над вострых пругоў — заглянуў за каменна-шырокія плечы помніка-стэлы, прачытаў, па кім ён і тады, здагадаўшыся, аказаўся:

— Добры дзень, цётка Аксея!

Яна зірнула на мяне, узняўшы твар на голас зверху, неспалохана прыгледзелася і сказала:

— А я не ведаю, хто вы.

Я назваўся — і хто я, і чый — па-даросламу.

— А, гэта ты... — яна назвала мяне так, як гаварылася ў маім маленстве. — Тады здрастуй! Да таты, да мамы прыйшоў?

І ў імені маім, неадпаведна дзіцячым, і ў пытанні, да каго я прыйшоў, было штосьці адтуль жа, адкуль і мой запіс дзвюх падвойных дат з двух помнікаў. І на душы пацяплела. Нейкім святвам з бабуляй, ці што.

Пагаварылі мы пянімат. І як толькі я развітаўся — яна адразу ўзняла з бляшанкі свой не-таропкі квач і пачала, нібы навобмацак, паводзіць ім па пруге то ўніз, то ўверх, то ўкругаля. Быццам пайшла, патэпала ў бясконцы свет па лабірысце чорных сцежачак-пругоў...

А я пастаяў, паглядзеў, для яе ўжо нібы не-прысутны.

З далечыні амаль шасці дзесяцігоддзяў сюды, у летнюю спёку сённяшняга дня, на мяне дыхнула адліжнай зімой, грывнула маршам (скрыпка, гармонік, бубен), затэленькала звачкамі з-над дугаў, ажыло і цвярозым, дзіцячым, і хмельным, дарослым гоманам вясковае вяселле.

Кожнае з іх было падзеяй, а гэтае — тым больш. Цупронава Аксея, дзеўка з багатай хаты, выходзіла за Лебяду, амаль за батрака. «Па

любові», як гаварылася і ў чым была незвычайнасць падзеі.

Тады бабуля была маладою красуняй. З вяротаў іхняга двара выязджалі, пазвоньвалі першыя сапкі-вазок — з маладою. І маладая — высокая, чарпявая, у фіаце — стаяла ў вазку сама, ні за што не трымаючыся, і не плакала, а ўсміхалася, нават рукой з узмахам павяла. Вясельны звычай такі: маладая едзе стоячы — пажаданне сяброўкам яе не заседжвацца дзеўкамі.

З-за гэтага пяроўнага замужжа сварка ў бацькавай хаце, вядома, была, і немалая, нават і да лунцоўкі, казалі, дайшло. Аднак не яе, не Аксею было пераставіць. А праклінаць яе ніхто не праклінаў, — няшчасці пачаліся не ад гэтага. Калі ехалі ад вянца, ужо на Лебядовым коніку, той, — на роўнай дарозе, у спраўнага хлопца — узяў ды распрогся. Гэта лічылася вельмі нядобрым знакам. І спраўдзілася. Беднасць — беднасцю, на гэта дзеўка ішла сама, але ж прыйшло і горшае: паміралі дзеці. Адно, другое, а пасля ўжо і зусім іх не было. Жылі Аксея з Годарам адны, спачатку яшчэ ўсё спадзяваліся, а потым пачалі і падумваць, ці не ўзяць якую сірату. Але не выйшла гэта ў іх, бо звалілася і другая бяда. Годар падаваў у цапы малатарні (чужое, вядома ж), і хапанула, уцягнула ў барабан руку, добра хоць, што не правую.

Гэта я памятаю таксама жыва, як той Аксеін выезд, стоячы, з бацькоўскай брамы. На дзікі крык з суседняга прыгумення пачалі збягацца людзі, пабег і я, тады ўжо дзяцюк. Малатарня спынілася. І раней, праз гул яе, і цяпер крычаў не Годар, крычалі іншыя. Галасіла, прыбегшы, двароў цераз дзесяць, Аксея. А ён стаяў, як прывязаны сваёй растружчана падаўжэлай, крывавай рукой да аціхлых цапоў, збялелы, але ж і сам яшчэ камандаваў, як раскручваць, развіпчваць барабан, і толькі потым ужо, як садзіўся на воз — у мястэчка, да доктара — самлеў.

Нехта — не памятаю, хто — першы падгледзеў, як ён пасля бальпіцы, ужо толькі з адной правай, накутліва прыміркоўваўся, намагаўся

засупоніць хамут. Сусед хацеў дапамагчы, але Тодар ажно ўзлаваўся. Крычаў, што сам павінен, сам навучыцца — і запрагаць, і ўсё!..

У самога была ж і сама. І не для бабскай каманды ці звягі, — сяброўка, памочніца.

Так яны ўжо і векавалі ўдваіх, доўга жылі — доўга пры мне, яшчэ даўжэй без мяне ў нашай вёсцы, — спачатку бедна, а потым і ў новай хаце, на нейкай пенсіі, з чатырма вулямі ў садочку.

Ды вось яго ўжо няма, а яна ўсё жыве, як быццам непрыкметны, ціхі і нязбыўны подзвіг яе жыцця яшчэ ўсё чамусьці трэба працягваць.

Сумна?

А можа, якраз і лягчэй ад такога вось клопату — пра магілу?..

Зноў жа па сцежцы ў жыце я выйшаў з даліны на самы верх нашай «гары» — узвышша з сонечна-ясным, раскошна летнім аглядам на ўсе бакі свайго свету. Спыніўся на абочыне нядаўна заасфальтаванага гасцінца, пастаяў.

Хораша. І далёка відно.

А якая ж тут, можна сказаць, адбылася вялікая змена дэкарацыі. Не адна.

Што тут «ігралася» ў папярэдніх дзеях даваеннай, ваеннай і пасляваеннай гісторыі — відно ўжо нямногім. У тым ліку і мне. І я магу нямала расказаць, якімі былі навакольныя вёскі раней, дзе тут навокал віднеліся, куды і як падзеліся тыя маёнткі ды маёнтачкі, замест якіх распасцерлася хлебная чыстаполіца, хто тут, па нашым гасцінцы, па нашых дарогах ды сцежках ездзіў, хадзіў, якія значыў, пакідаў сляды. І я ўжо магу... ох, як нямала палічыць тых, каго ў розны час рад быў вітаць, па кім сумую, то свяжэйшым, то адбалелым сумаю, каго часамі згадваю, пазнаўшы яго рысы ў сыне ці ў дачцэ...

Маруся?

Не. па бацьках яе, шчыра кажучы, я не сумую, бо з імі, значна старэйшымі, не дружыў. Яна для мяне — сама па сабе. Вось прыгадалася і тут, зноў, як на могілках, у падвойным успаміне — свежым, сённяшнім і ўжо таксама

даўнім, нават і ў дачыненні да яе, яшчэ так нядаўна дзяўчынкi, пасляваеннай сiраты, бацька якое загінуў на фронце, а маці адна паднімала трое малых.

А ўжо тым часам і дваццаць гадоў з той раіцы, калі я, трохі пабыўшы ў сваёй вёсцы, вяртаўся аўтобусам у горад, які ўжо таксама стаў мне сваім.

Маруся сядзела побач са мной, ад акна. Дзве яе сяброўкі, не з нашай вёскі, але таксама выпускніцы местачковай дзесяцігодкі, сядзелі далей, за намі. Тыя і на прыпынку, да аўтобуса, больш за яе маўчалі, а цяпер мы з ёю і зусім былі як адны. Спачатку яна шчабятала пра свае няхітрыя ранне-дзясочыя павіны, час ад часу вярталася да трывогі — ці ўдасца ж наступіць у тое медвучылішча, а потым пачала драмаць. Летняя почка — на песні — і так маленькая, а паненка ж і з вечарынкi вярнулася, бадаі, на світанку. На сваім пажылым і ўжо тым часам патруджаным плячы я неўзабаве адчуў яе галаву. Румянашчокую ды сiнявокую, з просценькай русай прычоскай.

І ў гэтым столькі было ўжо хвалюючага цягла і яшчэ ўсё дзясцінага даверу, што я і тады быў шчаслівы, і цяпер яно ўспамінаецца — з удзячнасцю і нібы са сваяцтвам.

Потым прыемна было пачуць, што Маруся і паступіла, куды ёй хацелася, а закончыўшы медвучылішча, была размеркавана ў свой раён, дзе неўзабаве ды вельмі ўдала — па школьнай дружбе, якая стала каханнем, — выйшла за аднакласніка, дужага і маўкліва-талковага Віктара. Ён пасля школы застаўся ў вёсцы, пры сваіх «старых», тым больш што бацька вярнуўся з вайны інвалідам, закончыў хлонец курсы ў райцэнтры, — механізатар шырокага профілю. А яна працавала ў бальніцы, куды, за шэсць кіламетраў, то ездзіла ўлетку на веласіпедзе, то пад'язджала ў ненагадзь і зімой на рэйсавым аўтобусе, а то дык і Віктар часамі на матацыкле падвозіў, асабліва па першым годзе, — хоць і рахманы, а з горда стрыманай усмешкай.

Многія хаты ў сённяшняй вёсцы больш адпаведна пазываць дамамі. Пямала, праўда, і такіх, дзе або ўжо няма каму жыць, або заўтрапазаўтра не будзе каму. Сумна, трывожна... Каля ж хата яшчэ жывая, а да таго і спраўная, — міма такое добра і прайсці, і, чаго добрага, спыніцца.

Механізатараў ды медсястрын дамок стаіць бокам да вуліцы, у гародчыку. Вялікія вокны, на падвакоўні кветкі. Іх так багата — белых, ружовых, чырвоных, ліловых, — што, здаецца, і шыбы хутка павыдушваюць навоўкі. Адна цераз адну, запоўніўшы яркай стракатасцю чыстыя шыбы, усе гэтыя жаніхі і пявесты, герань і вогнікі прудца да тых, што ў гародчыку, куды большых і на прасторы, — да мальваў, флоксаў, вяргіняў, гладыёлусаў... Сцены сепечна-вохрыстыя, ліштвы і рамы вокан, рамкі ды рамачкі шырокага ашклёпага ганка чысценька белыя.

А гаспадыні ўсё гэтай вясёлай белі — мала!..

Ідучы на могілкі, я прыпыніўся каля «Марусінага дома» (для мяне гэта так), яшчэ зводдаль заўважыўшы яе з дачкой у гародчыку. Яны падбельвалі белыя рамачкі ганка, у якіх паблісквалі сонцам разнаформенныя шыбкі і шыбачкі.

— Добры дзень! Што мы робім?

— Добры дзень вам! Прыехалі? А мы тут наводзім красу.

— Яе ж і так хапае. Не разабрацца, якая лепшая.

Яна смяецца, прыняўшы намёк, але адводзіць на іншае:

— От, будзе трохі чысцей. Я выхадная сёння, а сена ўжо няма. Пагаварыце з намі, пабудзьце. Мой недзе ў полі. Дома не загапяецца. А гэта во паша Таня. У дзесяты перайшла.

Таня — ужо не на шмат маладзейшая за тую, чыю галоўку я нібы зноў адчуў на плячы, а Маруся — у загарэлай і пышнаватай красе шчаслівай маці, якой толькі пад сорок. Дзяўчына моўчкі, нібы сарамліва павярнуўшыся ад мяне, працуе белым пэндзілікам, час ад часу тыцкаючы яго ў бляшанку на табурэце. А мама яе... ну, не сказаць ужо, што шчабеча, як тады,

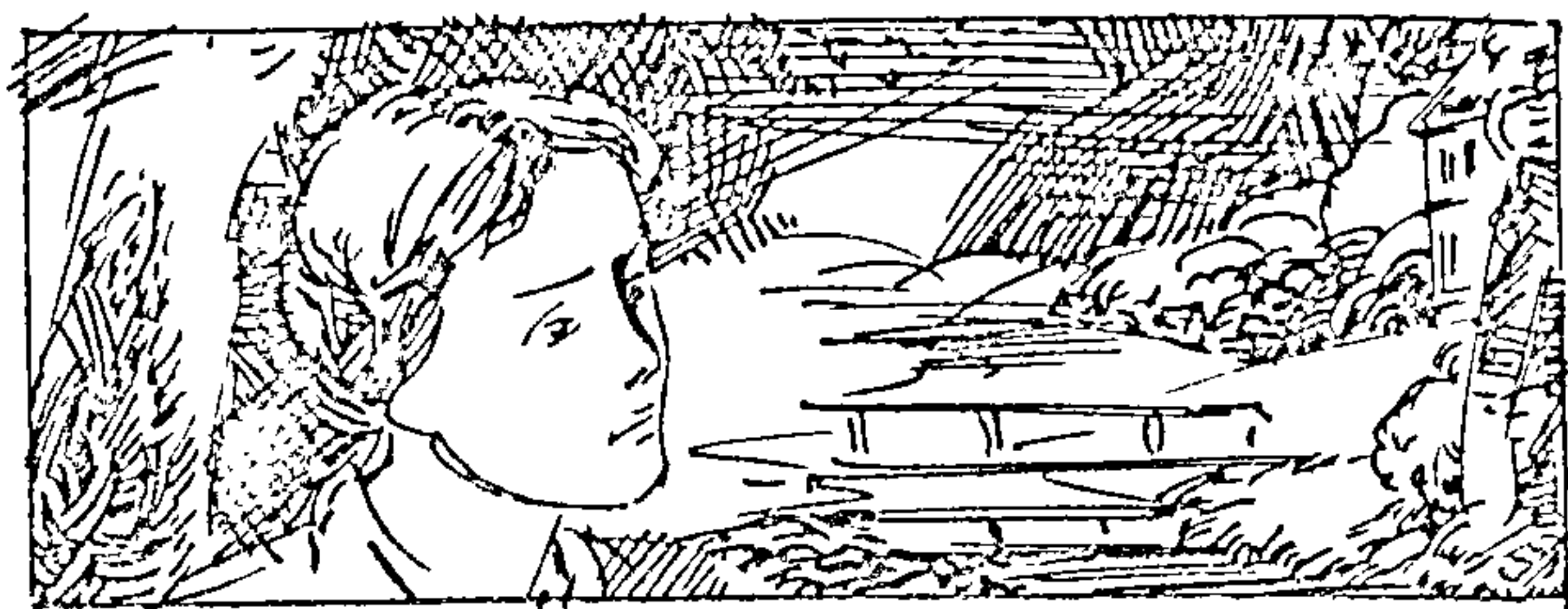
у ранішнім аўтобусе,— яна гаворыць ахвотна, усё дарэчы, з гаспадарлівай заклапочанасцю: пра сенакос, па які так добра падпагодзіла, пра жніво, што вось-вось і пачнецца, пра тое, што робіцца ў вёсцы, пра бальніцу сваю, пра Таню, што памагае і ў хаце, і ў полі... Хоць і чытае многа, і ў клуб, вядома ж, хочацца: маладое. Яна гаворыць з выразнай прыемнасцю, я слухаю — таксама. А мне ж яшчэ добра глядзець, як скрытна ходзіць пэндзік у яе руцэ, як акуратна бель кладзецца на тоненькія рамачкі, нідзе не крануўшы чыстага шкла.

Таня робіць тое самае не менш акуратна, але павальней, з большай асцярогай.

Процьма яшчэ не пражытага часу, нязведанай прасторы, не адчутага сонца аддзяляе іх, маці і дачку, ад тых строга панурых пругоў, што недзе там з чорных памаленьку робяцца яшчэ чарнейшымі...

Ім, маладой і маладзенькай, і не думаецца пра такое,— гэта я цяпер думаю, стоячы на ўзбоччы гасцінца, гэта мне яно ярка прыгадалася там, за жытам, у зеляніне, каля прасторнай на запас агарожы.

Не ў спалучэнні з ёю, яшчэ не бачыўшы той чарнаты, гадзіны паўтары таму назад, калі я любавалася белай работай-забавай у сонцы ды ў кветках, па праву ўзросту бласлаўляючы нейчае шчасце, непераможнасць жыцця.



Дырэктарка

У кожнай вёсцы, у кожным куточку пашай зямлі, дзе ты быў ці не быў, возьме ды зноў, яшчэ і яшчэ раз вырасце падобнае да іншых і да пікога не падобнае дзяўчо.

Грынка вырасла ў сваім Доўгім Сяле, там і школу закончыла, і не паехала адтуль нікуды. Старшыня калгаса ўгаварыў яе стаць дырэктаркай іхняга дома адначынку, пабудаванага на раздольным узлессі над Шчарай.

Смяяліся са старшыні яго калегі, што фантазёр ён з гэтай сваёй «Шчарынкай», і нерэнтабельнай, і непатрэбнай, а ён спакойна, з прыязнай усмешкай адказваў, што кожны з яго калгаснікаў, які там заслужана адпачыў два тыдні, можа спакойна назначацца хоць нампалітам палка. І растлумачваў: «Па сацыяльнай і палітычнай свядомасці». Сам ён з вайны вярнуўся капітанам з двума ордэнамі і трыма раненнямі, з роднай Віцебшчыны быў пасланы сюды, у адзін з заходніх раёнаў, на партыйную работу. На старшыню калгаса прыйшоў з райкома, дзе працаваў другім сакратаром. Знячэўку гэта атрымалася. Калгас быў слабенькі і, калі ён, сакратар, прывёз сюды выбіраць чарговага старшыню, людзі пажартавалі: «Нам каб, таварыш, такога, як вы!» — «А што вы думаеце — і пайду!» Яго адпусцілі, бо гэта было ў той час, калі на дапамогу сельскай гаспадарцы ішлі «трыццацітысячнікі». Пакуль да той «Шчарынкі», папрацаваць давялося многа, і людзі ад жарту «нам каб такога» дайшлі спакваля да нашаны, якое гэты, яшчэ раз новы, старшыня, тал-

ковы ў працы і прыемны ў абыходжанні, аказаўся вартым. Была яму пашана і ад кіраўніцтва. Сам сакратар абкома параіў мне паехаць з сям'ёй у «Шчырынку», пазнаёміцца з тым калгасам і «са станоўчым, — як ён сказаў, — героем нашай сучаснасці».

«Шчырынка» нам спадабалася, на другое лета мы сагітавалі туды дзве пары сваіх сяброў, якіх на трэцяе лета агітаваць ужо не трэба было.

Улетку калгаснікам не да адначынку, і туды прыязджалі бліжэйшыя і далейшыя гараджане. Інтэлігенцыя не ўся і не заўсёды бывае інтэлігентнай. Капрызы, гонар, неахайнасць, хамства, — калі не сам інтэлігент, дык жонка, дзеці, а то і ўсёю сям'ёй.

Дзяўчо-дырэктарка неяк прызналася мне:

— Калі ўжо што зусім-зусім не так, не вытрымаць, дык я пайду сабе ў лес, там паплачу-наплачу, а потым зноў...

Я раскажаў пра гэта старшыні, і ён сабраў адпачываючых на «невялічкі агульны сход». Спакойна, тактоўна, з гаспадарскай годнасцю ён папрасіў нас захоўваць парадак, паважаць персанал і дырэктара дома або, калі каму не даспадобы тут, «дык мы не будзем настойваць на тым, каб нам рабілі вялікую ласку...».

Пасля сходу, — а было гэта на першым годзе майго там з сям'ёй адпачынку, — Ірынка, здаецца, больш не хадзіла ў лес сунакойвацца.

Пасмялела яна спакваля, пасталела.

Тады ж, на першым годзе, адзін з інтэлігентаў, з выгляду чалавек прыстойны, як аказалася, патаемна ўсё думаў пра хуткую пенсію. Не так сабе, а ў сувязі са «Шчырынкай». «От дзе каб стаць дырэктарам! Паветра, рыбка, грыбы, малачко... Перавесці б толькі дом на прафсаюзны, зняць гэтае дзяўчо!» Ажыццяўленне задумы пачаў ён з таго, што кожны дзень запісваў пра ўсе неналадкі ды неналадачкі, а потым, на развітанне, сшытак свой даў старшыні.

— Паглядзіце, падумайце, ці такі вам патрэбен дырэктар.

Старшыня пагартаў той сшытак, прачытаў два-тры запісы і, як заўсёды стрымана, сказаў:

— Дзякую вам за пільнасць. У нас праўлеце ёсць. Мы абмяркуем.

А сшытак потым паказаў Ірынцы.

Паколькі першы спосаб «не спрацаваў», на другое лета пільны таварыш, яшчэ на год наразумцеўшы, пачаў капацца над самога старшыню.

— Ты камсамолка? — сам-насам спытаўся ён у Ірынкі.

— Ну, камсамолка.

— Дык давай пагаворым пра недахопы вашага старшыні.

— А вы што, ужо і на яго сшытачак завялі?

Бачу яе маладзенькі, усмешлівы твар. Бачу разгублена-злосную губу таго барацьбіта... Ірынка расказала мне пра тую іх размову.

Даўно гэта было, пятнаццаць год таму назад. Шаноўны Павел Фёдаравіч, старшыня, памёр. Пасля яго там ужо другі ці, можа, і трэці прыйшоў. Калі ў мяне летась узнікла пільная патрэба зноў звярнуцца ў «Шчырынку», я не падумаў, што дырэктарка там тая самая. Пазваніў як незнаёмы, пачаў прадстаўляцца, тлумачыцца, пакуль у міжгароднім хрысе ды трэску не распазнаў па-даўняму вясёлы голас. Яна адразу пазнала мяне, адразу назвалася тым даўнім, звычайным імем, потым зрабіла ўсё, пра што я папрасіў, аднак, здаецца, найбольш прыемна было проста пачуць яе, нібы ўбачыць — праз столькі гадоў тую самую.

Днямі, яшчэ праз год, перабіраючы старыя запісы, я, ледзь не як штосьці чужое, перачытаў чарнавыя пакіды да папісанага ў «Шчырыцы» апавядання-эсэ «Дажджлівы, сончны жнівець». Я гавару там пра старшыню безымянна, а гэта быў ён, Павел Фёдаравіч. Ён прыехаў на мяне пахмурным рапкам і, моўчкі павітаўшыся, рука ў руку, ціха, з усмешкай захаплення расказаў ажно пра трох ласёў, што запынілі яго на лясной дарозе.

— Яны стаяць, і я стаю. Проста цуд!..

А для мяне гэта, у тую раціцу, цуд быў не

першы, а другі. Так і запісана было, што першы чуд — Ірышка.

Устаў я вельмі раца, выйшаў на двор, у хмарную, ледзь-ледзь не зноў шапатліва мокрую ціхасць асцярожна, бо вокны па першым і другім паверхах былі яшчэ зусім сонна прыадчынены. Нідзе нікога, ні каля дома, ні трохі далей. І раптам з-за шаляванага вугла выйшла яна, гаспадыня. Павіталася, як заўсёды, з непрытворна прыязнай усмешкай.

— Толю да рэчкі правяла, — сказала прыцішана. — Можна, што-небудзь і возьме. Гарошу паварыла вечарам. Такі ўжо рыбак, — усміхнулася, як пра малога, роднага. — Сёння ж во свята ў яго з учарашняга вечара: дождж.

У самое таксама ж свята. Толя прыехаў увечары на матацыкле і запачаваў. Яны пажаніліся гэтай вясной, да іхняй вёскі дзевяць кіламетраў, а ён жа механізатар — часамі па тыдню і болей не бачацца.

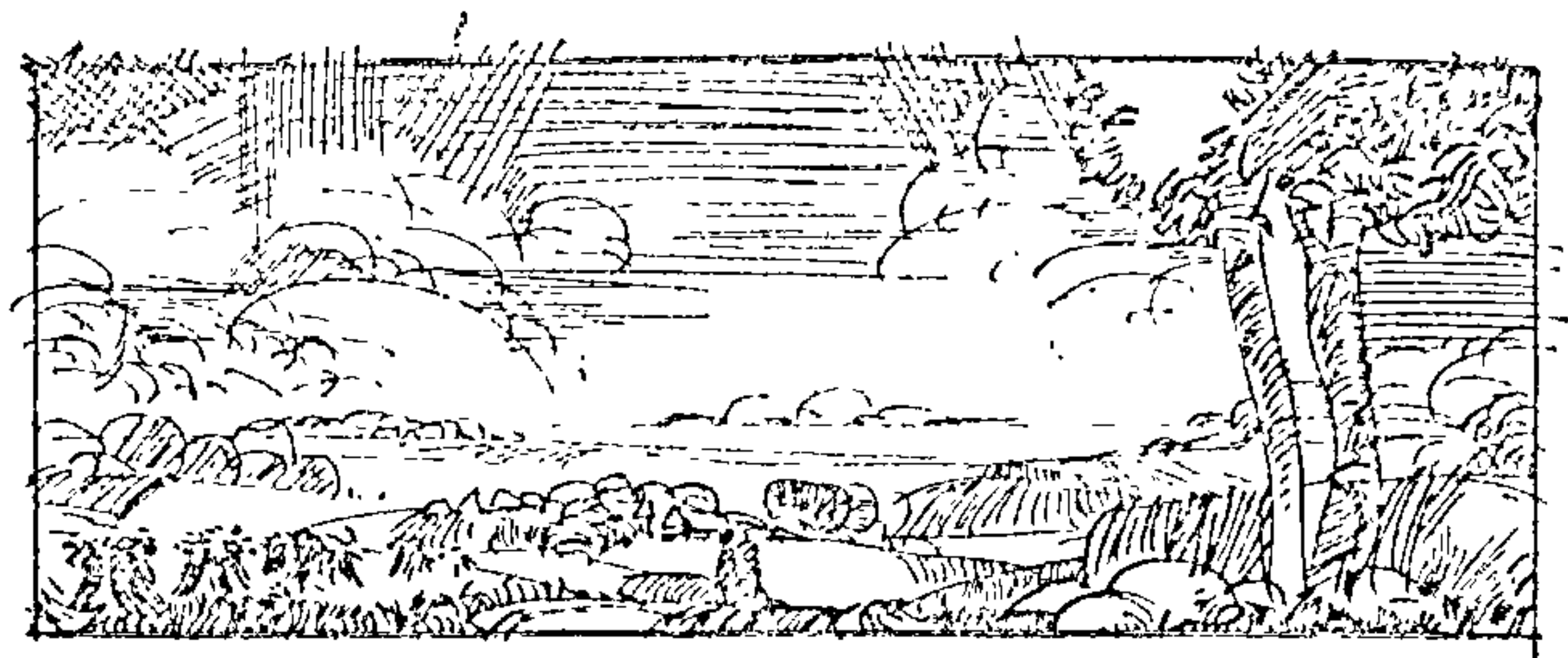
— А вам пісьмо, — успомніла яна. — Прабачце ўжо, што вечарам не аддала. Забылася. Я вынесу.

Я пайшоў следам за ёю, у пакойчык на другім паверсе, і спыніўся там на парозе.

На сталі ў дырэктаркі — кветкі ў збапку, а на чысценькім, ужо засланым ложку стаіць вялікая лялька. Не вясельны галын з аўтамабільнага капота, а светлая беларусачка ў народным, што і летась яшчэ стаяла каля падбітай, пухкай падушкі. Тады, калі ў гаспадыні пакоя была, відаць, толькі мара, падзея, загадка: хто ж сюды прыйдзе гаспадаром?..

Чарнявая, блакітнавокая, з вяснушкамі на загары, ад чаго яе... ну, зусім маладая, шчасцем адораная краса — цяпер, здалёк — бачыцца яшчэ больш сумнавата-соладка-прывабнай. У светла-стракатай сукенцы, з фігуркай яшчэ ўсё дзявочай.

Дзякуй, Ірышка, за мілы ўспамін!



«А-я-я-я!..»

Пад абрывама, бліжэй да ракі, высяцца старыя, дзябёла ўпасвенныя алешыны, шырока і нізка аплываюць косамі вербы, страката бялеюць-зеянеюць тры смялейшыя бярозы, цямшэецца, пабліскваючы шышкамі, адна яліна. Далей, вышэй ад вады, бярозаў больш, пракідваюцца нават сухапутныя красуні сосны. Пад дрэвамі густа, пякуча тоіцца крапіва, буяе чырванню гропак каліна, стаяць сабе па-малечы пацешныя рабінка з нясмелымі ягадамі і стромкі кусцік ялаўцу. На самым краі высокага абрыву соснаў больш. Гаспадаром рассеўся добра-такі сталы дуб. Зялёным воблакам узвышаюцца пад блакітам ліны, звесіўшы голле, ужо без цвету, над гладкай сцежкай у траве.

Там, на версе, — платы, садочки з вуллямі, светлыя вокны, грады, лагодная прастора яшчэ зусім зялёнага бульбяніку, за якім дарога, у спёку пыльная, а за дарогай — лес.

Стаўшы на сцежцы плячыма да лесу, добра глядзіцца зверху, з-паміж дрэў, па Нёман, які, хоць не дарма завецца быстрым, люструецца вельмі спакойна, нібы зусім не плыве. За ракой — лугі, за якімі, на даляглядзе, пушча. Лугі нашошаны ў пару, месяц таму назад, і ўжо добра тым часам падмалёваны атавай, на якой застылі ў спакойным чаканні парыжэлыя ўжо стагі, што будуць перавезены адтуль на фермы зімой. Сям-там відаць цёмна-зялёныя астраўкі яшчэ нярослага дубняку і дубы-адзішцы. Каля стагоў і дрэў рака, то ў ланяку, то голая, ня-

ляе нібы знарок так гулліва — каб зверху гэта выглядала весела.

Росна і сонечна. Над найкруцейшай, найбольш капрызнай пятлёй ракі ўздымаецца варухлівы туманец — пара не пара, дымок не дымок, — як быццам недзе там ціхенька варыцца ранняе снаданне.

Дрэвы з абрыву і бліжэйшыя дрэвы на лузе заціхлі ў заспакоена ўрачыстым сузіранні, глядзяць адны на адных і маўчаць. Моўчкі стаяць багатыя стагі. А на адным з іх, найбліжэй да Цёмана, бела-чорна-чырвона значыцца сціплы бывалец бусел. Яшчэ два стаяць на атавіста светла-зялёнай пакошы, кожны сабе. Таксама проста стаяць ды глядзяць. Той, што на стозе, дык і крылы склаў неяк наперакос, апусціўшы іх, расслабіўшыся ў поўным адпачыне. Пасля ён не вытрымаў такой раскошы моўчкі — задзёр працавітую дзюбу і радасна заклекатаў. І тут жа яму адказалі сябры на траве — бліжэйшы, а за ім і той, што далей.

Ах, колькі радасці!..

А потым зноў урачыстая, сонечна-росная цішыня і прастора. І ў вышыню, і навокал.

...Гарадскі рыбак, якога адразу, яшчэ здалёк пазнаеш па адпаведнай вопратцы і грунтоўным рыштунку, разлічаным на тую вялікую рыбіну, што павінна ж, парэнце, злавіцца, — ён стаяў на высокім беразе, сышоўшы са сцежкі на саменькі зялёны край абрыву, дзе сяды-тады спыняюся і я. Чалавек кіраваўся кудысьці далей, тут ён проста спыніўся, застыў, залюбаваўся шчаслівай жнівеньскай рапіцай. Падыходзячы да яго, я ўжо хацеў павітацца, але ён аярэдзіў мяне «добрым днём». Здалося, што і начэкваў з адкрыта-прыязнай усмешкай, зусім незнаёмы, што і ва ўсменцы гэтай было здзіўленне: «Хорана тут у вас!..»

Пагаварылі. Таксама мінчанін. Рабочы-электразваршчык. Праз год і восем месяцаў на пенсію. «Па-бабску, у пяцьдзесят пяць гадоў», бо ў іх жа, электразваршчыкаў, шкодная прафесія. Будзе сто трыццаць два рублі. І падлічыў ужо, відаць, даўно, нібы салдат, што над канец

бяскопцай службы ведае, колькі яму засталася гадзін ды мінут. Цяпер ён на бальнічным. Астма. Спытаўся ў доктара, ці можна хоць на рыбалку пасхаць, бо ўсё роўна ж, дзе тыя таблеткі глытаць, і доктар сказаў, што можна. «Пахаджу, падыхаю, пераначую дзе пад стогам. А заўтра зяць прыедзе, забярэ». Я памагаю яго радасці, пытаюся: «На «Жыгулях»? — «Ага, увосень купіў». — «І цесць, вядома, трохі далажыўся?» Ён усміхаецца: «Хлопец харошы. Няхай здаровы жывуць. Тут не шкада, калі ўсё ладам, калі не ахламон які ці не алкаш».

Астма ў таварыша пачалася не ўчора, не пазаўчора, і ўсё ён ведае ўжо — і пра Місхор, і пра Вялічку. Больш таго — нават і пра славу-тую снявачку, якая была ўжо і ў той польскай Вялічцы, у саляным, алергалагічным санаторыі глыбока пад зямлёй, а што да Місхора, дык яна ж і на гастролі лётае найбольш з таго Крыма, хоць сама і не тамашняя. Гаворыць ён пра гэтую, яшчэ ўсё свежую славутасць як пра знаёмую ці нават блізкую, спачатку называе толькі прозвішча, а потым яна ўжо і проста Соня. Гляджу на яго прасцецкую, не так гарадскую, як яшчэ ўсё вясковую шчырую ўсмішку і нібы гадаю: колькі ж тут вінавата іх агульшая астма, а колькі голас яе, добра знаёмы і мне, яе маладая, пепераможная радасць?.. Нават пытаюся:

— Вы што, знаёмыя?

— Па тэлевізары, — зноў усміхаецца ён. — Люблю паслухаць, паглядзець.

— І я люблю. Калі народныя.

Мы маўчым, заглядзеўшыся на раку і зарэчча. А потым я — нечакана, але не дзіўна — папаўголосу паўтараю далёкі песенны ўзлёт, што светла махнуўся ў памяці:

Ветерочек парус гонит,
От разлуки сердце стопет...

Бачу той белы ветразь на хвалістым бязмежжы вясновай, шырока разлітай Волгі. Сваяк таго, што і ў маёй душы сяды-тады самотна і ясна бялесца ў марскім блакітным тумане.

— Спяваць любіце? — усміхаецца рыбак. —
Мо і ў ансамблі якім?

— Не. Прыгадалася адно...

Што прыгадалася, я не раскажваю, бо не раскажаш так, як яно хутка і ярка з'явілася ў памяці. Амаль праз паўвёка, з тых дзён, калі я толькі-толькі ўваходзіў у юнацтва.

Гэты самы Нёман, але не сонечным жнівеньскім ранкам, а насцярожана і ўрачыста белым, марозным досвіткам. Рака пад лёдам, на лёдзе тоўста снегу, дарога добра ўезджана. Коні дружна бягуць адзін за адным — улегцы весела, ды і грэюцца бегма. Я мякка сяджу на мяху з сенам, знізу няхоладна, кажух, шапка, боты надзейныя. А да таго ж і маладосць, што пачынаецца, патаемная радасць ці гордасць заўчасна сталага работніка, гаспадара, ну і паэта глыбока ў душы, якому заўсёды ўсё нова ды незвычайна. І белае рэчышча, што віляе паміж кустамі, не зусім схаванымі пад снегам, і дрэвы, што знізу, ад снегу, цёмна лезуць ажно пад неба пад табой. І першы знак новага дня — агнявая палоска зары над далёкім грэбенем лесу, зары нясмелай яшчэ, якая ці то ўжо бачыцца табе, ці то ўспамінаецца з пазаўчарашняй паездкі. Такой самай, у пушчу па дровы. З адчуваннем таксама хвалюючым, насцярожаным. Так і здаецца: вось, вось яно прыйдзе — штосьці даўно чаканае, добрае! Нават і капыты так выстукваюць: вось, вось, вось!..

Коні — як былі лёгка ўзняліся на рысь, так і ашляхлі, спакваля перайшлі на ступу, — спачатку першы ці першая (чый там сённячы конь ці кабыла чыя?), а потым і ўсе, увесь маўклівы парожні абоз. Хай падыдуць. Яшчэ не позна, хоць і не блізка яшчэ.

І тут за мною, ззаду і збоку, мякка і хутка пачулася рыпенне снегу пад хадакамі. Дзядзька Міхаль, сусед, які ехаў следам, дагнаў мае сані і гупнуў-сеў перада мною ў нагах. Чалавек ён маўклівы, калі не пануры, і цягавіты, поўная хата дзяцей — маўчы ды думай, як іх на ногі падняць. А тут яму закарцела чагосьці, як блазну да блазна, — прыбег. Не закурыць, не па-

курыць, пацягнуць разоў колькі, бо мы абодва не курым. Пагаварыць пра што пільнае? Не, ён сядзіць і маўчыць.

Маўчаў нядоўга. А памаўчаўшы не гаварыць пачаў, а раптам, як і я цяпер, пры выпадковым сустрэчным, заспяваў. Глуха, прыцішана, можна сказаць, безгалоса. І не песня была гэта, а толькі ўрывачак яе, адзін узлёт — з тым самым белым ветразем па Волзе.

Што за дзіва, чаму?

Вельмі проста — калі яно проста, — учора дзядзька Міхаль заходзіў да нас увечары, і я, разняўшы навушнікі дэтэктарнага радыёпрыёмнічка па двух, пачаставаў яго песняй. Ажно з Масквы, цераз граніцу...

— Соня, здаецца, гэтую не спявае, — гаворыць рыбак.

— Не, гэта даўняе. Была такая Вольга Кавалёва. Збірала і выконвала рускія народныя песні. І сама пават трохі песні пісала. І гэтую, што я пачаў, яна напісала сама.

Пра белы ветразь на Волзе я ўспомніў яшчэ і таму, што днямі, у радыёперадачы, ён прыйшоў да мяне вельмі патрэбна паглыбленым у народнасць расказам пра тую слаўную спявачку, што была спачатку, задоўга да Кастрычніка, малеўкай рускай Ольгушкай, якая з печы, тварыкам на хату, зачаравана слухала, як спяваў, працуючы каля акна, яе дзядзька Якаў, вясковы ўмелец-кушнер. Дзяўчынка слухала і, нібы ў прадчуванні свайго вялікага лёсу, заплакала ад любасці да людзей — упершыню, ад усёй чысціні дзіцячага сэрца. Так яна потым успамінала.

— І я люблю, калі Соня не моднае пешта, а па-ўкраінску што ці па-малдаўску. Слухалі?

— Ну, — адказваю я.

— Пра што там, калі па-малдаўску, я не ведаю. Але ж вельмі яно неяк весела. Як ад якое радасці. З эстрады тое сыдзе ў залу, тупае лёгенька па праходзе, і шнур той вядзе за сабою, паміж людзей. Мікрафон у руцэ, а ўсё роўна — рукі раз-пораз узняўшы. У ладкі плечча, ды ўжо не песню, а толькі адзін прыпеў. Чулі? «А-я-я-я! А-я-я-я!..» Так не паўторыш, не. Го-

лыя рукі тонкія, і з твару благая, а вочы све-
цяцца, гараць. І так смяецца, усміхаецца, што і
самому... І людзі ўсе, што ў зале той, усе за ёю
ў лад тое «а-я-я-я!» — так апладзіруюць. Аж
хочацца самому заспяваць, каб мог. Як гэта доб-
ра, калі чалавек вясёлы! Вы гэта чулі?

Ён не пытае, а перапытвае. І так па-свойску,
па-вясковаму ўсміхаецца. І я яшчэ раз гавару,
што чуў, што весела было і мне.

Не дадаю адно, што добра не толькі тады,
калі чалавек, які можа спяваць, вясёлы. Добра,
калі ён мужны, калі ты ведаеш, што такое да-
лося яму не так сабе, а праз пакуты. Мне здаец-
ца, што гэта нам зразумела абодвум і так.

Мы маўчым і глядзім.

І я чакаю — даўнім, юнацкім чаканнем, —
што за ракою, на стозе і на пакошы, за нас і
нашай радасцю вось-вось запляскаюць-закляко-
чуць у яснае неба буслы.

1982



Пад зямлёй

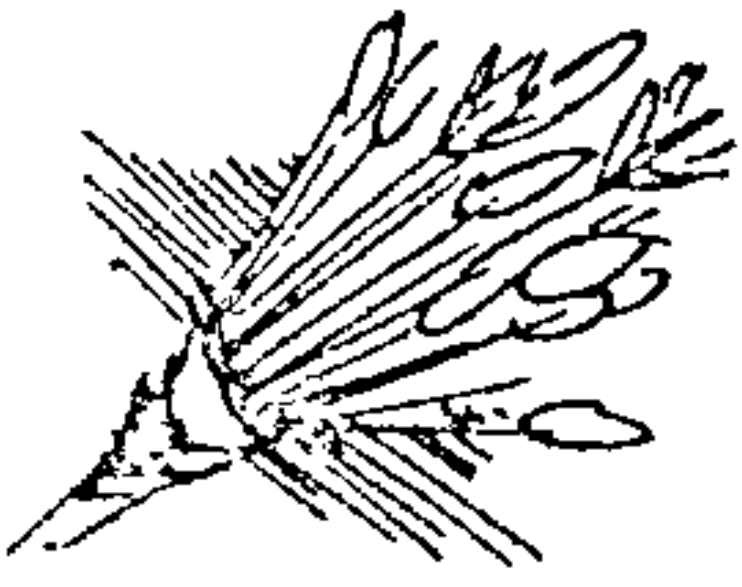
Гэта адно — упершыню захапляцца ці зноў і
зноў, праз гады, тыдні, дні любавання зялёнымі,
шэрымі, белавяршыннымі горамаі, бачачы іх
толькі звонку, здалёк ці зблізку, а то і глыбока
ўнізе, з сонечнага самалёта.

І гэта другое — бачыць іх, горы, пасля таго,
як ты пабываў у іх... так, *у іх усярэдзіне*.

Такое было ў мяне ў Новаафонскай пячоры. Як я слухаў рапей пра гэта, не раз і не два, як мог звязваць такое з манастыром, з пячорамі пустэльнікаў, а не з падзямеллем, скажам, старой Вялічкі? Тое, польскае, з дзівоснай саляной капліцай, зробленай двума братамі-шахцёрамі, дзе і скульптуры, і люстры, і саляныя азёры, дзе дыхаецца так прасторна, на ўсе грудзі, — тое ўспаміналася мне пад зямлёй, аднак жа грузінскае, новаафонскае не параўнаць па размаху, па перукатворнасці ўсёй падземнай красы. З яе высознымі, да ста метраў, скляпеннямі, таямнічым бяздоннем возера, далёка ўнізе пад масткамі, казачнай застыгласцю кальцытавага вадападу, сталактытавых і сталагмітавых векавых утварэнняў, фантастычнага прыроднага майстэрства — пезнарокавага, геніяльнага *між іншым...*

Ну, і лёгка ўзмоцнены мікрафонам голас экскурсаводкі з грузінскім акцэнтам, і грузінская музыка, песня, сваячка горнага рэха, песня і музыка, што так прыемна гаворыць пра веліч малога (колькасна) народа...

Зрэшты, і немец Бах таксама добра гучыць пад зямлёй, у гарах, у іх глыбіні, яшчэ раз гаворачы пра несмяротнасць сапраўднага.



Шкляшка малінавага соку

Магіла пераначавала пустой, а назаўтра, калі прыйшлі туды з труною, на дне магілы ўбачылі жывога вожыка. Хоць і зіма яшчэ была, толькі пачатак сакавіка.

Яго дасталі, бо «шкада, жывое».

Я сам не бачыў гэтага, толькі пачуў пасля, калі ўсе дарослыя вярнуліся з могілак на памінкі. У нашу хату, бо гэта хавалі пашага бацьку.

Не бачыў — бачу...

✱

Падарожжа вакол Еўропы — гэта ж так многа! Бачу з адлегласці, чытаючы ўспаміны пра Паўстоўскага. А ў мяне ж у тым самым пяцьдзсят шостым годзе была яшчэ і Югаславія, і Польшча, на той раз Беласточчына і Варшава.

А ўчора, калі глядзелі па тэлевізары «У свеце жывёлаў», дзе былі жабы і аналопікі, успамінаў, як мы ў маленстве заўважалі вялікае ў малым, як многа бачылі нават у такіх балотцах, як наша Ракоўшчына, якое цяпер, пасля меліярацыі, даўно ўжо няма.

✱

Было нам па дзесяць гадоў, калі Абрам, мой школьны сябрук, па перамене зірнуўшы ў акно, першы ўбачыў, што па золкай асенняй

вуліцы мястэчка ціха ехала нейкае сумнае, мокрае вяселле. І ён, яўрэйскі хлапчук, раптам весела, смачна, так нечакана ледзь не закрычаў: «Без стуку, без груку, памчалі, як суку!» І вось як доўга гэта помніцца — з-за тое нечаканасці і ад самой пагаворкі, якую я тады пачуў упершыню.

✱

Выпадковае, самавуцкае збіранне ведаў. Не толькі з кніг, якія б яны ні трапляліся, а нават з адрыўнога календара.

З яго мне помніцца словы Дастаеўскага пра тое, як пазнаваць чалавека па смеху: «Добра смяецца — добры чалавек». Праз мноства гадоў я іх з прыемнасцю сустрэў у «Падлетку».

Помню і словы Салтыкова-Шчадрына пра дружбу, з ёмкай, учэпістай фразай на старадаўні лад: «*Нашед* друга, держись его». Гэта яшчэ не сустрэлася мне ў яго кнігах.

Нават з «фанцікаў» у з'едзеных некім шакаладках «Atlas» была, так сказаць, духоўная ежа. На адной з такіх пругкіх, глянцавых укладчак я ўпершыню ў жыцці прачытаў пра значэнне Льва Талстога, па-польску, на адвароце яго маленькага барадатага партрэта.

«Вялікі рускі пісьменнік і рэлігійны філосаф. У творах сваіх выявіў разуменне чалавечай душы і цудоўны паказ прыроды».

✱

Старая, затрапаная гадавая падшыўка дзіцячага часопіса «Маяк». Там — успаміны былога вучня Талстога, Васі Марозава, пра паездку са Львом Мікалаевічам у Башкірыю, на кумыс. Там — раздзелы друкаванай з працягам вясёлай французскай аповесці пра дзівацтвы добрага «дядюшкі Гурдбека». Адтуль, з нейкага верша, запамніў я толькі словы «перекати-поле», што ўразілі сваёй паэтычнай незвычайнасцю.

Як прыемна цяпер — свядома, узброенаму

пэўным вопытам — дакрапацца памяццю да тых выпадковасцей, знаходзіць сувязь з вялікім!..

Так мне прыемна было значна пазней даведацца, што «Іграка» Дастаеўскага, якога я ўпершыню і, відаць, рапавата чытаў на польскай мове, пераклаў не хто-небудзь іншы, а Уладзіслаў Бранеўскі, адну з любімых кніжак школьнага маленства — «Сэрца» Амічыса — на польскую мову з італьянскай пераклала Марыя Канапіцкая, а на рускую сястра Леніна Ганна Ільнічна.

Так мне сёння было прыемна прачытаць добрыя словы пра той часопіс «Маяк», які рэдагаваў пісьменнік Гарбуноў-Пасадаў, даўно вядомы мне на перапісцы з Талстым і Чэхавым, чалавек ім блізкі, асабліва Льву Мікалаевічу.

✱

У беднай хаце, на святочна засланым стале — гліняная міска малака з тварагом. Для гасця. Ён пакуль што сядзіць у хаце адзін, бо гаспадар выйшаў на двор, а гаспадыня вось-вось увойдзе з кухні.

Раней за бацькоў у хату з двара ўвайшла дзяўчынка. З мноства, як гасцю нядаўна здалося, іхніх дзяцей — адна дзяўчынка, трохі старэйшая, гадоў дзесяць-адзінаццаць. Прыгожанькая, апрапутая неяк па-даросламу хораша: спаднічка, кофточка, хусцінка «пад бараду». І разумная, як бываюць разумнымі дзеці, што гадуецца пры разумных бацьках ці дзядах. Увайшоўшы, яна ўбачыла тую міску і не толькі, не проста здзівілася, падышоўшы, а ўзяла лыжку, сэрбанула з місы і, не сказаўшы, надумаўшы толькі з усмешкай: «Смачна!» — намажыла лыжку на стол.

Тут і беднасць, якая балюча расчульвае, і нявіннасць прыгожая, і, як нехта сказаў бы, проста «нявыхаванасць». І ўсё гэта са значэннем, і прыемна помніцца мне, гасцю, вось ужо без года пяцьдзесят гадоў, з маіх, часамі няблізкіх паходаў — да яшчэ аднаго кнігалюба.

✱

1920—1939 гады — які гастарычна кароткі перыяд! Так думаецца цяпер, так думалі ў свой час дарослыя. І толькі тыя, што тады пачыналі жыццё, што назіралі, вывучалі, любілі яго ў дробязях, маглі лічыць, што ў 1922—1927 гадах, калі мне было пяць — дзесяць гадоў, першая сусветная вайна, рэвалюцыя, грамадзянская вайна былі не «зусім нядаўна», як лічылі дарослыя, а *вельмі, вельмі даўно*.

Гісторыкі здзіўляюцца, як дынамічна развіваліся палітычныя падзеі паміж першай і другой сусветнымі войнамі. А мы — спачатку ў шчасці маленства, а потым першай, *дапрызыўной* маладосці — часцей за ўсё і не думалі пра тое, нават не падазравалі, што і захоплена гуляючы ў «чыжыка», і пазней, на дальніх подступах да таямніцаў кахання, сарамліва перабіраючы пальчыкі першай любімай, — што мы знаходзімся на планетна-вялізнай пукатасці парахавай бочкі...

✱

Зноў вось, ужо не ўпершыню ўспомніў маму, — як яна цяжка, упарта ішла за санямі, усё далей і далей ззаду, калі мяне везлі на станцыю, у войска... Падлік свой успомніў, — што мне ўжо столькі цяпер, колькі ёй было ў тое халоднае, панурае прадвесне. Хоць я ўсё яшчэ як быццам і не лічу сябе старым.

✱

Глінішчы.

У першых маіх, у загорскіх, што зараслі травой, мірна, казачна пагрызвалі траўку свінні ды падсвінакі, якіх мы пасвілі. А ў навейшых, не зялёных, з якіх бралі гліну, адна цётка зламала нагу. Капала, падкопвалася, пакуль на ногі ёй не абрынулася зверху многа гліны. Гэта страшна было і само па сабе, і таму яшчэ, што мужык гэтай бабы, дастаючы яе з-над гліны, яшчэ і патузваў тую нагу, каб

цётцы больш балела. Бо ён, казалі, хацеў пакінуць яе, пайсці да другога, у іншую вёску, што пасля і зрабіў, што было тады незвычайнай рэдкасцю.

А глінішчы, мірныя глінішчы ў бліжэйшым мястэчку, а тады і ў далейшым, большым, а пасля і ў далёкіх мястэчках ды гарадках розных куткоў Беларусі, дзе ў вайну стаялі фашысцкія гарнізоны ды гарнізончыкі, глінішчы тыя сталі... нават не скажаш «брацкімі магіламі». Бо там былі звалены ў страшэнным зганьбавапні голыя, акрываўленыя, адразу дабітыя, а то і не зусім дабітыя людзі. Трупы не толькі братоў, як прынята спрадвеку называць пакладзеных у адну магілу пабітых, парваных на часткі салдат, але ж і астанкі сяцёр, бабуляў, матак, дзяцей...

«На сметнік гісторыі», — як гаварылі гітлераўцы, за што іх, далёка не ўсіх, потым паклікалі да адказнасці.

А ў ззянелых, шчодро ззянелых над крывёю глінішчах павырасталі помнікі.

✱

«Што ваш таварыш разбалбатаўся? Ешце вось ды ідзіце хутчэй, пакуль хто чужы не нагадзіўся!..»

Так гаварыла цётка ў першай для нас, уцекачоў-палонных, беларускай хаце. Гаварыла Патапу, адклікаўшы яго, пакуль я радасна, як сваім, расказваў мужчынам пра нашы ўцёкі. Хата была над возерам, павокал лес. Мужчыны штосьці сталярылі, удвух ці ўтрох, не памятаю. Патап падышоў да мяне, сказаў па-свойму пануравата: «Пайшлі», мы завіхнуліся з хлебам ды малаком, падзякавалі і пайшлі.

Успоміўшы гэта зноў, я даўгавата глядзеў карту Польшчы, шукаў тое, апошняе для нас, чыгуначнай станцыі ці паўстанка Шчэпкі, адкуль мы рушылі пехатой, і не знайшоў яе. Недзе паміж Сувалкамі і Аўгустовам ішлі мы, кіраваліся на Гродна...

У чэрвені шэсцьдзесят восьмага года адзінаццаць з маіх польскіх сяброў правозіў мяне недзе

прыблізна там. Помняцца лебедзі на лясных шматлікіх азёрах і макі ў прыдарожным няспелым жыце.

І цётка разумная помніцца.

✱

Позняйі почту ішоў па нясчанай вуліцы чужое вёскі і неяк дзіўна, хораша ўявіў, гледзячы па поўны месяц, што наша Зямля — здалёк, у космасе — праменіць яшчэ і песнямі.

Успомнілася, як па гэтай самай вуліцы, гадоў некалькі таму назад, ішоў з даўно былымі дзяўчатамі, маімі старэнькімі ўдовымі сёстрамі і таксама старэнькай братавай удавой, госцяй з далёкага горада, і спяваў з імі песню іх маладосці — «Чудный месяц плывет над рекою...».

✱

Шклянка малінавага соку, якая з самага маленства была, можна сказаць, традыцыйным пачастункам, абы я завітаў да сястры, што і далёка па тым часе («за семнаццаць вёрст!») замужам і'ледзь не як маці старэйшая за мяне.

І пазней ужо, яна мяне, юнака, частавала таксама: «Выпі хоць гэта, калі ўжо гарэлкі не п'еш».

Праязджаючы па чужых вёсках, калі я'на светлых вокнах, за фіранкамі, у розтуле карункаў, бачыў вазоны кветак і слоікі з ягадамі, што не менш, чым кветкі, хораша рдзелі ў сонцы, заўсёды ўспаміналася, што педзе ж стаіць яна — маліна і для мяне.

Яшчэ больш соладка ўспамінаецца сёння.



Гіпноз

Каржакавата-тоўсценькі, сыта-загарэлы пад выцвілай ад сонца кепачкай, ён сядзіць на лаўцы каля зялёнага плоціка. На асфальце, побач з яго кірзачамі, стаіць пустое вядро, прымурзана чырвонае ўсярэдзіне. Парэчкі толькі што прададзены недалёчка адгэтуль, на доўгім стале пад павеццю, дзе прадасца сёе-тое з агарода, з саду, з лесу. Схіліла з паўдня, нягорача. Людзей тут, на пасялковай аўтобуснай станцыі, нямнога, і яго, і майго аўтобусаў яшчэ няма. Ёсць час пагаварыць, ды і хочацца, бо бачыліся мы нячаста.

— Здароўя пытаеш. Якога ты хочаш, браце, у маіх гадах здароўя? Семдзесят шосты. Калі дзе трохі скокам, дык потым і бокам. Але ж не возьмеш, ліха яму, з капліцы старую пратэсу ды не пойдзеш, сам на сабе жывы галосычы. Трымаюся, пакуль трымаецца. Да доктара, можна сказаць, і зусім не хаджу. От, павітаемся на вуліцы. А да Чмута не пойдзеш — памёр. Які, кажаш, Чмут? Я і сам, браце, мог бы быць такім чмутам, як ён. Мой дзядзька быў у Амерыцы, у Канадзе. Яшчэ пры цары паехаў, лепшага хлеба шукаць. А пры Польшчы быў прыслаў мне кнігу пра гіпноз. Па-руску напечатапа. Я яшчэ ў войску тады не служыў, толькі-толькі на кавалера браўся. Усю зіму тую кнігу чытаў. І сам пачаў практыкавацца. Тры пальцы во так настаўлю, ці так сабе, ці ў твар каму-небудзь, вочы натарапачу — гляджу, як ён міргае. А ўжо

далей мне і самому смешна — засмяюся! І сарваў сеанс. Не ў кожнага яно і палучаецца.

А Чмут наш без кнігі, а нейкім таксама гіпнозам лячыў. Сам, можа, класаў са два і прайшоў, але разумных слоў нахапаецца і гаворыць, браце, так, што людзі і вераць, асобенна бабы. Часаслоў чытаў у царкве. Я кажу: «Ты ж тых ціглаў не ведаеш, як жа ты іх чытаеш?» — «Па памяці». Памяць у яго была. І ўсюды ён лез. «На вайне, — казаў, — і афіцэры мяне баяліся. Як гэта можна, — выступіў я раз у Германіі, ужо Берліп было ўзяўшы, — як гэта можна, каб нашы доблесныя воіны, не толькі радавыя славяне, але і камандны састаў, лібзалі вуста фашысцкім медхенам ды фравам? Што гэта за разурат!..» Во, браце, як.

А то прыходзіць раз да яго адна маладзіца. За дваццаць пяць, падлічыўшы, вёрст. Во куды погалас дайшоў! І гэта ж ужо не даўней, не пры папах, і не ў акупацыю, а гадоў нешта з дзесяць таму назад. Наша баба, калхозна-саўхозная. Просіць, каб даў ёй чаго такога, каб свякроў памерла. Чмут спачатку ўзяў яе на гіпноз, у вочы ёй наталопіўся, ці не правакацыя якая. А потым гэта бярэ канапель, шчопці зярнятак са свайго ўсялякага прыпасу. Расцёр тыя каноплі, вады імі у бутэлечцы закрасіў і кажа: «Тры разы на дзень папырскай старой на пасцель — праз тры дні памрэ. Але глядзі, каб у дарозе ані разочку не азірнулася!» А дзе ж ты, браце, бачыў, каб гэта баба за дваццаць пяць вёрст ні разу не азірнулася? Ці машына якая ззаду, ці сабака, ліха яму, ці проста так, таму што няможна. Прыходзіць яна потым зноў. Лякарства — усё, а свякроў жыве. Чмут уталоніўся зноў ды як гаркне сваім гіпнозам: «Што, азіралася?!» Баба — у дрыжыкі. «Дзядзечка, толькі разочак адзін. Дайце лякарства, дзядзечка, што ні скажаце — не пашкадую». — «Маё срэдствія, — кажа ён, — за другім разам не дзействую. Ідзі». Так яна і патэпала.

А то яшчэ раз было...

Слухаць чужое, а думаць сваё — гэта можна. А запісаць такое адразу, падвойным цягам, пельга. А думаў я так... ці, лепш — успомнілася мне, слухаючы, такое.

Малога мяне маці паслала ў суседнюю вёску да бабы, што памагае. Нашай карове стала ня добра. А мама сама пайсці не магла. І брат старэйшы некуды паехаў. Ці, можа, і трэба было, каб пайшоў не сталы хто, а малы, так сказаць, з поўным даверам. Гэта ўжо сёння я так думаю. А помніцца яно прыемна, з пажылым цеплавым сумам, — тое маё хлапечае адчуванне важнасці такога даручэння. Што гэта дрэнна нашай Кухарцы, і што гэта мама паслала мяне. А яшчэ ж і павіна, нечаканасць такая — не на нашу іду, як штورانіцы, не па іржышчы, не па траве, а па гладкай сцежцы ўзбоччам гасцінца, у іншую вёску, у людзі!..

Была ў мяне з Кухаркаю віна... Праўда, і кара ды пакаянне адразу ж былі. Першага красавіка трэба было ашукаць каго-небудзь, з самай раніцы, а дома была адна мама. Яна паліла ў печы, а я ўбег з двара ды з парога, як найбольш спалохапа: «Кухарка наша павалілася каля хлява, раве!..» Мама — на двор. Кухарка стаіць сабе, жвайку жуе, на першае сонейка жмурыцца. Мама яшчэ па хаду расперазала фартух, давай мяне ў хаце махрамі шалёстаць. Крычаў я, што гэта звычай такі і што болей не буду, але сваё атрымаў. Махры не толькі пякліся, асабліва калі па вушах, па руках, але і пяўмольна сведчылі, што ты яшчэ ўсё малы і дурны, хоць і перайшоў ужо ў пяты клас і кніжкі ўсякія дарослыя чытаеш.

Кухарка, калі яна добра наесца, калі яе так напасеш, што і клубоў не відно, ужо здалёк, да брамы падыходзячы, стане і зараве. Маму кліча з даёнкай. А мама, калі яна дома і чуе, адгукнецца: «Іду ўжо, іду!..» Сырадой быў, вядома, смачны і сам па сабе. Калі ж яго не з конаўкі, а ў міску паліць, пакрышыць туды чорствага хлеба або палажыць тварагу, дык гэта ўжо будзе — ну!.. Біць масла ў бойцы-стаўбуне — работа была нудная і пайчасцей мая. Толькі смя-

тана, што выступае з бойкі, добра ліжацца з пальца. Спачатку густая, потым усё радчэйшая і, нарэшце, з крупінкамі масла. І смачна, і перамога — збілася! Добрая луста хлеба са свежым кіславаценька-мяккім на смак, зверху пасоленым маслам, які-небудзь Рабінзон або Чычыкаў — дачытваць іх жуючы, — плата на месцы і такая шчодрая!..

І вось Кухарцы нашай пядобра...

Прышоў я да тое бабы, пра хату яе данытаўшыся, а баба стаіць каля печы. Я павітаўся і раскажаў, як мне было загадана, што да чаго. У печы гарыць, а баба, старая ўжо, босая, ногі чарнейшыя, чым у мяне, аберуч абаперлася на гаршчэшнік, рожкамі ўніз, і глядзіць мне ў самыя вочы. І пакуль гаварыў, і калі ўжо кончыў. Відаць, таксама гіпноз. Глядзела, глядзела, а потым правай рукой пацягнула-зачэрпала з носа і ляпнула перад сабой, на пяроўны, пямецены ток. Ледзь не пад ногі мне — цэлым курыным зліўкам.

— Добра, — сказала пасля такое кропкі. — Я солі дам. Паможка.

Ці памагло або як памагло — не памятаю. Бо толькі тым ляпам мой паход у памяці і канчаецца.

І другое.

Тады я ўжо быў дзецюком, калі да старэйшага брата зноў прычাপілася рожка і мне прышлося везці яго да шаптухі, у іншую вёску.

Там ужо баба была не старая, даволі гладкая. Вёскі пашы амаль суседнія, можна сказаць, што ведалі ўсе пра ўсіх калі не ўсё, дык вельмі многа. На мужыку сваім яна ездзіла, казалі, уссеўшы адразу пасля вяселля. У вочы яму, як быццам і не злуючы: «Усё ж сяло, усенечкія людзі ведаюць, што ты дурыны!..» А то і пры некім: «Усё ж сяло пра яго...» А ў чалавека толькі і граху, што рахманы, маўчун. І работнік на ўсё, пры пані сваёй — і на бабскае. Натура ў бабы — не жыве, а толькі прыглядаецца, тапырыцца, чакаючы нападу немаведама ад каго, ад чаго, абараняецца, забягаючы без прычыны ды без патрэбы наперад.

Але гіпноз у яе быў лісліва-ласкавенькі. Шаптала, заговорвала яна не талопячыся, а з заплюшчанымі вачыма. І так, як заяц можа спаць з раскрытымі, яна з заплюшчанымі бачыла ўсё. Не толькі тое, як ты ўсміхаешся, але і што ты думаеш, і што ты будзеш думаць заўтра.

Спачатку яна пашаптала пад хворым, тады пад кавалкам кужалю, які я прывёз, пасыпала кужаль жытняй мукой, знізу абвязала братаў чырвоны, распухлы твар тым палатном, зноў расчулена ды ўрачыста пашаптала, заплюшчыўшы вочы, і з той самай лісліва-хітранькай усмешкай, з якой сустрэла нас, не вытрымала, сказала мне на «вы»:

— Што ж вы прыехалі да мяне? Вы ж у гэта не верыце.

— А я не прыехаў, я брата прывёз.

Ці толькі так я сказаў, ці яшчэ што — добра не помніцца. Бо ў памяці пайлепш жыве галоўнае, як я, малодшы, дома захутваў на сем год старэйшага ў доўгі кажух, як памагаў яму, амаль зусім бездапаможнаму, сесці, прылегчы ў санях-вазку, як спяшаўся па белай, ціхай дарозе, як рады быў, што дрэвы тады стаялі ў пейкай святочна-чысценькай шэрапі...

Адно было вельмі даўно, другое таксама даўно.

А зусім нядаўна, не ў колішняй вёсцы, а ў сённяшнім горадзе, з «гіпнозам» трапілася і такое.

Добры хлопец, замучаны яшчэ студэпцкай язвай, перабраўшы ўсялякі ратунак, апытаў педзе «дзіва-жанчыну», што таксама памагае. Прыляцела яна ажно з поўдня, ледзь не адтуль, дзе з'явілася легендарная Зора, што лечыць як быццам толькі на вельмі высокаму класу. Гэтая Зора, другая, нічога за лячэнне не бярэ. Нават можа пакрыўдзіцца, калі памкнешся плаціць. Так папярэдзіў добры хлопец, спачатку па тэлефоне, а потым і пры сустрэчы.

Па дабраце сваёй ён запрасіў не толькі мяне. Калі я прыйшоў да яго, там ужо людзі былі. Хто знаёмы, з кім ён мяне цішком пазнаёміў, а

каму я толькі кіўнуў; павітаўшыся, як у царкве
якой, святочна-ўрачыста. У бакавым пакоі, за
дзвярыма, лячэнне ўжо ішло.

Пеўзабаве і я дачакаўся чаргі.

Жанчына тая была ўжо крыху ў гадах, ад-
нак узяць гіпнозам, чаго добрага, яшчэ магла б.
Чарнявая, паўнаватая, як гаворыцца, «аб сабе»,
з адкрытым дабрадушным тварам і чорнымі,
вялікімі вачыма. Здалося, што цыганка, а потым
яна пра сябе тое-сёе сказала. І што «зусім не
цыганка», і што лячэнне яе — па дзеду, які мно-
гім дапамог, і што вучонаму брату не падаба-
ецца яе новы занятак. А ў яе гэта — радасць,
калі чалавеку паможа.

— І вам памагу. Пройдзе ўсё. Нават тут жа,
адразу адчуеце, як палягчэе.

Гаварылася гэта ва ўтульным пакойчыку, з
паліцаю кніг, пісьмовым сталом і вялікім свет-
лым акном, за якім далёка ўнізе і яшчэ далей у
тры бакі распасціралася стракатая папарама га-
радскоў ускраіны.

Жанчына пачала лячыць. Я быў ласкава па-
саджаны на крэсле, мне было сказана пра ні-
чога не думаць. Яна стала перада мной, лёгкі-
мі, плаўнымі жэстамі малых далоней з рухавы-
мі пальцамі без манікюра зводдаль сілуэціла
мяне ўсяго ад галавы да ног, ад ног да галавы,
то адну хворую нагу, то зноў усяго, і шаптала,
шаптала... Гледзячы сваімі чорнымі, вялікімі
зусім упэўнена і вельмі ж неяк прастадушна
ды прыязна.

Ад гэтай прыязнасці, да таго ж, як запэўніў
мой малады сябар, поўнасцю шчырай, бескарыс-
лівай, мне было... проста прыемна. І не шкада,
што прыехаў сюды, згадзіўся на тэлефонную
прапанову без веры, што гэта паможа, толькі з
цікавасці і таму, што здалося няёмкім добраму
хлопцу адмовіць.

Гэта — не ўсё, што я адчуў, успомніў за тых
хвіліны, калі я павінен быў пра нічога не ду-
маць.

Згадаўся жнівень сорок чацвёртага, каман-
дзіроўка ў Мінск, наогул першая ў маім жыцці
службовая камандзіроўка. Прыехаў я са свайго

гарадка не адзін, а з таварышам, я — часовы рэдактар, ён — сакратар раённай газеты. Час быў, пахадзілі па горадзе, зайшлі ў цырульню, што прытулілася ў нейкім бараку каля цагляных руінаў. Таварыш сеў першы і здзівіў мяне сваёю просьбай да маладой жанчыны: «Перш за ўсё, дарагая, памыем галаву». Ён быў старэйшы, гарадскі, бывалы, з акружэнцаў, а мне, вясковому, галаву мылі толькі ў маленстве, маці, а то ўсё сам. Таварыша потым галілі, рабілі яму масаж. А я тым часам рыхтаваўся ў думках да такое ж поўнае раскошы. Гэта цяпер паняцце «камандзіроўка» звязана з другім паняццем — аўтобус, цягнік, самалёт. А тады мы доўга чапалі пешкі ў той бок, дзе сталіца, пакуль з нас не злітаваўся нейкі выпадковы грузавік. Спачатку поту было на спіцы, потым пылу ў кузаве, і памыцца вельмі хацелася. Да таго ж яшчэ я быў малады, клопат жаночых рук, скрытных, пакуль яна мыла ды паласкала маю чупрыну, і пяшчотных, калі рабіла масаж, успрымаўся з затоеным хваляваннем.

Цяпер, у сябравым пакойчыку, рукі «дзіважанчыны» не дакраналіся да мяне, аднак яны і здалёк хвалявалі, наводзілі на ўспаміны. Не толькі інтымныя — больш, адпаведна ўзросту, бывала-мудрыя, ці што.

Згадалася маленькая, асобная палата ў далёкім чарнаморскім санаторыі, скручаны радыкулітам... зноў жа друг, даўні, надзейны, нашмат старэйшы за мяне.

Два месяцы перад гэтым ён аўдавеў, цяжка, замкнута перажываў сваю адзіноту, і мы, бліжэйшыя сябры, угаварылі яго паехаць са мной. Бо і яму палячыцца таксама трэба было, хоць ён пра гэта спачатку і гаварыць не даваўся. Восем год панскай турмы, уся вайна ў пяхоце, разведчыкам, жонка доўга хварэла, самому ўжо зусім пад семдзсят, а ён: «Кліп клінам трэба выбіваць». Пакупаўся халодным ранкам (хай сабе поўдзень, але ж канец кастрычніка), і аблажыў яго востры радыкуліт.

Санаторныя медсёстры — таксама ў белым, як і бальнічныя, аднак на курорце людзі менш

лечацца, больш адначываюць, да таго ж яшчэ не заўсёды па ўзросту молада. І сёстры гэтыя не вельмі ўмеюць і не падта любяць даглядаць таго, каму рантам занямогацца па-сапраўднаму. Мой друг быў чалавек вясёлы, любіў прызна жартаваць, знаёміцца, пра гэта ўжо ведаў і медперсанал. А як скруціла яго, дык толькі сёй-той са знаёмых заходзіў, асабліва калі непагодлівы дзень. Сёстры мяняліся, аднак іх клопат пра хворага быў адпалькава лёгка-казённы, яны ўсё больш з паперкамі ды ледзь не з пазыханнем каля тэлефона. Разоў колькі заходзіў доктар, таксама па-дзяжурнаму канстатаваў паяўнае, пра сёе-тое пытаўся, сяк-так абнадзейваў. А чалавек ляжаў ды курчыўся ў старым спартыўным касцюме, почту адзін у сваёй адзіночцы, а перад усімі, хто заходзіў, паказваючы свой аптымізм, штодня ўсё з меншым падабешствам.

Неяк уранні, калі я, як звычайна, пастукаўся да яго, з палаты пачулася жаночае: «Няможна. Трохі пачакайце». Чакаць прыйшлося даўгавата. Пасля адтуль выйшлі дзве ў белым. Адна, з пасудзінай і ахапкам бялізны, шмыганула па калідоры, другая спынілася перада мною. Павіталася з цёплым святлом спакою на прыемным абліччы, усёй наставай здалася мне чысценька белай.

— Вы з трыццаць пятай? Друг ваш цяжкі, але памаленьку ўсё будзе добра.

Пасля гэтых чыстых слоў пайшлі «нячыстыя», што зусім не здаліся такімі:

— Страўнік трэба было ачысціць. Столькі дзён...— Яна з дакорам пакруціла галавой.— Памыць яго трэба было, насцель змяніць. Заходзьце.

З сябрам цуду, вядома, адразу не адбылося. Перада мною ён звычайна не лічыў патрэбным усміхацца, калі горка. А тут усміхнуўся сяк-так — чысты, у чыстай насцелі — і скупа, але без патугі сказаў:

— Во чалавек... Прысядзь.

Можа, так яно і не вельмі тактоўна было, але праз тыдзень, калі мы ўжо збіраліся ад'язджаць, сябар, яшчэ ўсё лежачы, намогся, а я не

змог не паслухаць, і — ад яго — прапанаваў ёй грошай... У вестыбюлі, сам-насам. Сказаць, што жанчына падта здзівілася, не скажу: відаць, такое бывала ўжо неаднойчы. Сказала, праўда, «навошта гэта?», а я сказаў, што ён вельмі прасіў не пакрыўдзіць яго, прыняць. «Што ж...» Яна ўзяла тыя ружовыя купюрынкi, палажыла ў кішэню халата, і мы пастаялі, пагаварылі.

Я не памыліўся — яна тут новая, не толькі ў гэтым корпусе, а наогул у санаторыі. Дагэтуль працавала ў анкалагічнай бальніцы, за дваццаць год наглядзелася ўсяго. Муж на адказнай рабоце, сын ужо кандыдат. А пра сябе: «Ну, як сказаць? Проста сваю работу я люблю»..

На развітанне я працягнуў руку. Яна падала сваю — малую, цёплую і чыстую пасля ўсяго «пячыстага» і цяжкага, што ёй так часта, многа даводзілася і яшчэ дзвядзецца рабіць. Пацалаваўшы гэтую руку, я, каб схаваць шчаслівую збянтэжанаць, зманіў:

— І гэта па ягонай просьбе.

...Штосьці падобнае, трохкі падобнае я адчуваў і цяпер, седзячы перад «дзіва-жанчынай».

Калі яна пераставала шаптаць ды чараваць рукамі і пыталася: «Што, адчуваеце палёгка?» — я, затаіўшы ўсмішку як найглыбей, гаварыў: «Ага, адчуваю». Так паўтаралася разоў са тры. А потым мы з гэтай светлай дзівачкай ціха, прыязна рассталіся. Я і падзякаваў, сказаўшы, што гэта — за дабратау.

Нешта такое ж казалася пасля і добраму хлопцу, гаспадару.

Я выйшаў у прыхожую, а з другога пакоя ў той, дзе засталася жанчына, быў запрошаны паступны. Яшчэ адзін паважаны таварыш, якога, дарэчы, раней не было. Наш агульны з гаспадаром знаёмы, ужо не толькі літаратар, але і вучоны, доктар ажно філасофскіх навук. З выгляду — дай бог кожнаму, але ж таксама з нейкай бядой ды з усмішкай, заўсёды ў яго поўнай веры ў бясхмарную бясконцаць, а цяпер — нібы крыху віпаватай, ці што, а больш дык такой, што і ён, разумеецца, трапіў сюды толькі з чыста прафесійнай цікаўнасці...

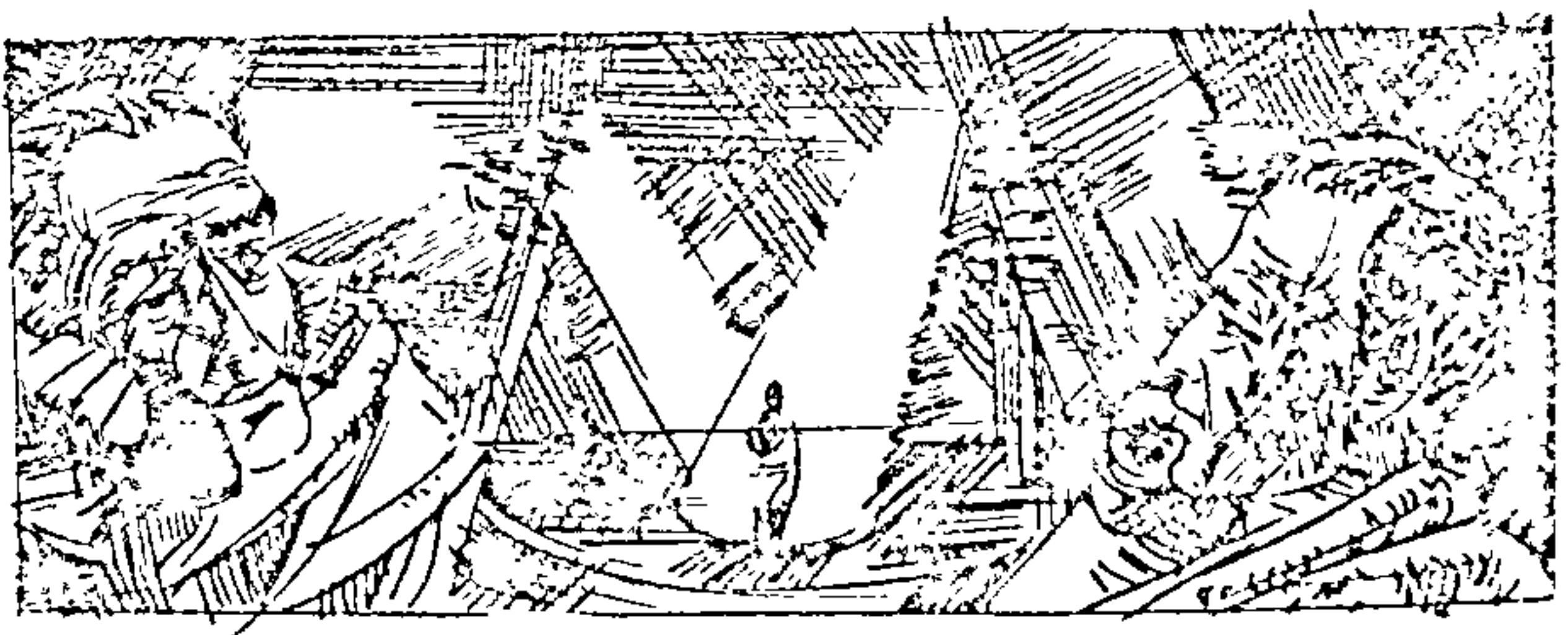
Успамінаю ўсё гэта, а маналог на лаўцы каля зялёнага плоціка яшчэ ўсё ідзе. І тэма тая самая — пра Чмута.

— ...Сустрэў я раз яго, — расказвае таварыш весела, — гадоў са тры таму назад, дык ён гэта, браце, ледзьве ўжо хвост валачэ. «А дзе ж гіпноз? — пытаюся. — Што ж ты сам сябе не палечыш?..» Толькі рукою махнуў. Толькі пратэсу, ліха яму, бяры ды ідзі... Стой, браце, гэта ўжо мой аўтобус!

Маналог абарваўся. Расказчык амаль усхапіўся, узяў вядро, яшчэ ўсё моцна паціснуў маю руку, спешна падаўся да аўтобуса. Хоць ён толькі што спыніўся і як быццам адразу дваімі дзвярмі ўздыхнуў, адчыніўся з духаты ўсярэдзіне — на свежасць на дварэ. Пасажыры выходзяць, хто назусім, а хто правстрыцца ды размяцца. Новых сабралася няшмат. Нам яшчэ можна было б і пастаяць, бо і аўтобус жа пастаіць. Аднак таварыш ведае, што і пра месца трэба загадзя... Сеў ды махае мне рукой. І на развітанне, і каб я ўжо ішоў сабе, на лавачку, чакаць свайго.

Ну што ж, бывай! Мо і сустрэнемся яшчэ. Без пратэсаў, на самагіпнозе, не стогнучы.

1983



Званок

На сустрэчы з выдатным артыстам яму задамі і такое пытанне:

«Ці адчувасце вы цяжар сваёй вядомасці?»

Артыст усміхнуўся, нават узяўся рукою за галаву, нібы з жадашнем заклапочана чухнуцца, тады яшчэ шырэй усміхнуўся і расказаў пра адзін тэлефонны звапок.

Звапок быў, вядома, не першы і не апошні, аднак вельмі позні. Ні днём, ні ноччу спакою няма!.. Артыст прараічна вылез з-пад коўдры і, штосьці адпаведнае мармычучы, падышоў да тэлефона.

«Міжгорад? Хто? Ну, Міша, ну і што?.. А, гэ-та ты, Сяргей! Ну, што там у цябе?»

Тут наш славуты госць зусім натуральна выявіў на твары тую самую начную радасць. Аказваецца, у яго нічога не прасілі, нікуды не выклікалі, не запрашалі, ніяк не хвалілі! Той Сяргей, апынуўшыся ў далёкай камандзіроўцы, добра-такі там засумаваў, і вось яму захацелася проста пачуць жывы сяброўскі голас.

Як гэта добра — проста сяброўскі голас!

Вядомасць — яна ў кожнага свая, хто колькі зарабіў. Розных званкоў таксама бывае больш ці менш, як у каго. Але каб агоркнуць часамі — хапае іх кожнаму.

Адзін звапок, даволі позні, не так мяне ўзлаваў, як спачатку вельмі здзівіў.

Сябар з вайны, слаўны хлапчына, з якім мы сустракаемся вельмі рэдка, а пішам адзін аднаму толькі пад Новы год, паштовачку, раптам звоніць па міжгароднім, з далёкага райцэнтра, ноччу... Здароў! Здароў!.. Нешта ж павінна быць вельмі пільнае: ці ў Мінск, «да добрага доктара», трэба самому або камусьці з блізкіх, ці паступаць вучыцца нехта збіраецца, ці перавесці каго з адной работы на іншую, ці стаць якой сваячцы на чаргу з кватэрай... Пакуль што — нічога падобнага. Пытаецца, як жыву. Расказвае, як жыве. Даволі весела, зусім няспешна.

«Во размахнуўся, — думаю. — Рублёў на пяць напрастарэкуе. А то і да дзесяткі ўжо дабіраецца...»

А ў яго тым часам і яшчэ пытанне:

— А як табе, браце, падабаецца міжнароднае становішча? Га? От дзе паршыўцы!..

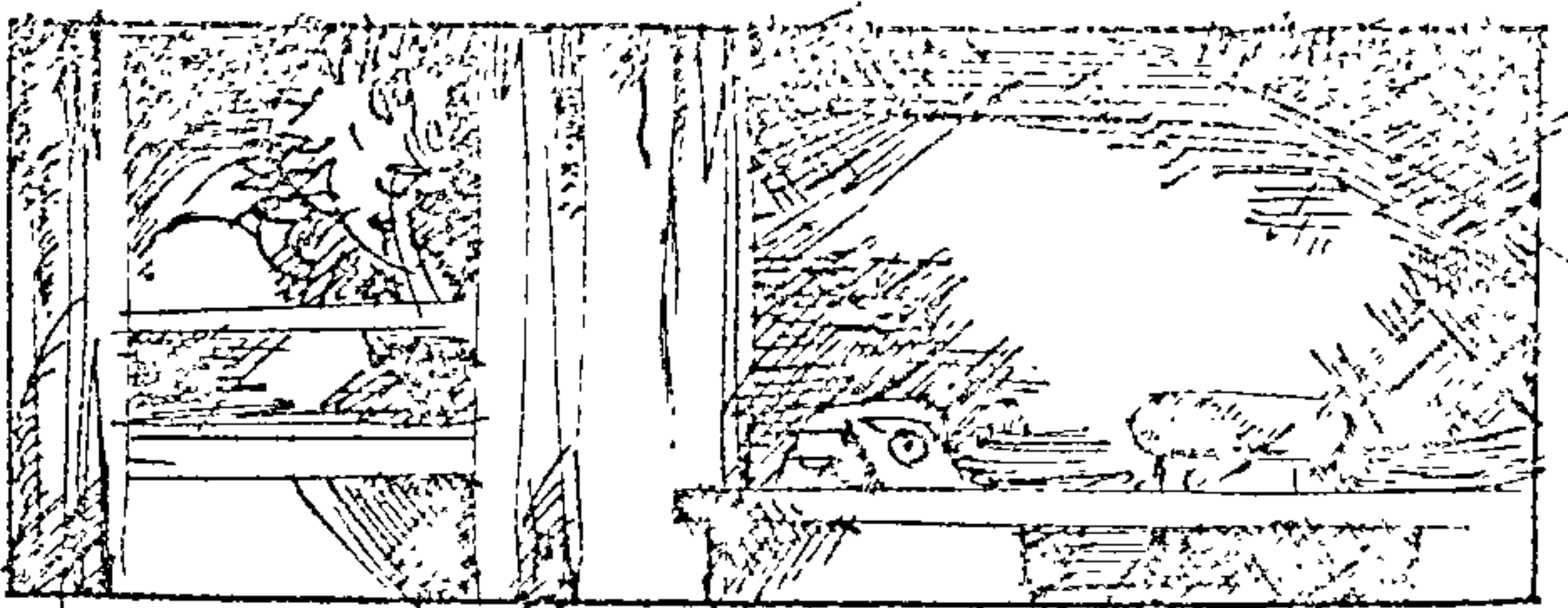
І гэтак далей. Ледзь не з поўнай свабодай.

Глядзі, што вось-вось і да ўнутранага пяройдзе. Цуд, дый годзе. А потым, нарэшце, разгадка. І радасць. Бо зvonіць ён — проста так сабе.

— І я ўжо, браце, на пенсіі. Не будаўнік. Дома сядзець не захацелася, бо што ты выседзіш. Адна таска заесць. Вартаўніком цяпер у нашай канторы дзяржбанка. Дзяжуру сёння. Сяджу сабе і думаю: дай пазваню. Тэлефон па стане. Па справачнай мне нумар твой далі. Ахвота словам перакінуцца.

Ахвота, браце, а як жа. Дзякуй, што пазваніў! Хоць раз за трыццаць дзевяць год. І яшчэ калі пазвані. Бо тэлефон ужо ёсць, ды яшчэ ж і казённы. Усё ж такі ты на заслужаным адпачыне.

1983



Шапка

У чалавека вялікая галава. Вечныя клопаты з тым, што называюць галаўным уборам. Улетку можна і без нічога, а то ж зіма ўжо, вецер, снег і мароз, і чалавеку холадна ў берэце. Зноў сунуўся ён у адзін, у другі магазін — нічога не падыходзіць. Не вытрываў — пайшоў да самога дырэктара універмага.

Стаіць, нібы дакладвае, бо той, з-за свайго вялікага пісьмовага стала, прысесці не запрасіў.

Выслухаў і спытаўся:

— Кім работасце?

У чалавэка ледзь-ледзь праз горла пралезла:
— Пісьменнік.

Дырэктар падумаў і вырашыў:

— Выша кроліка не зможам. Ды і кролікаў пака пяма.

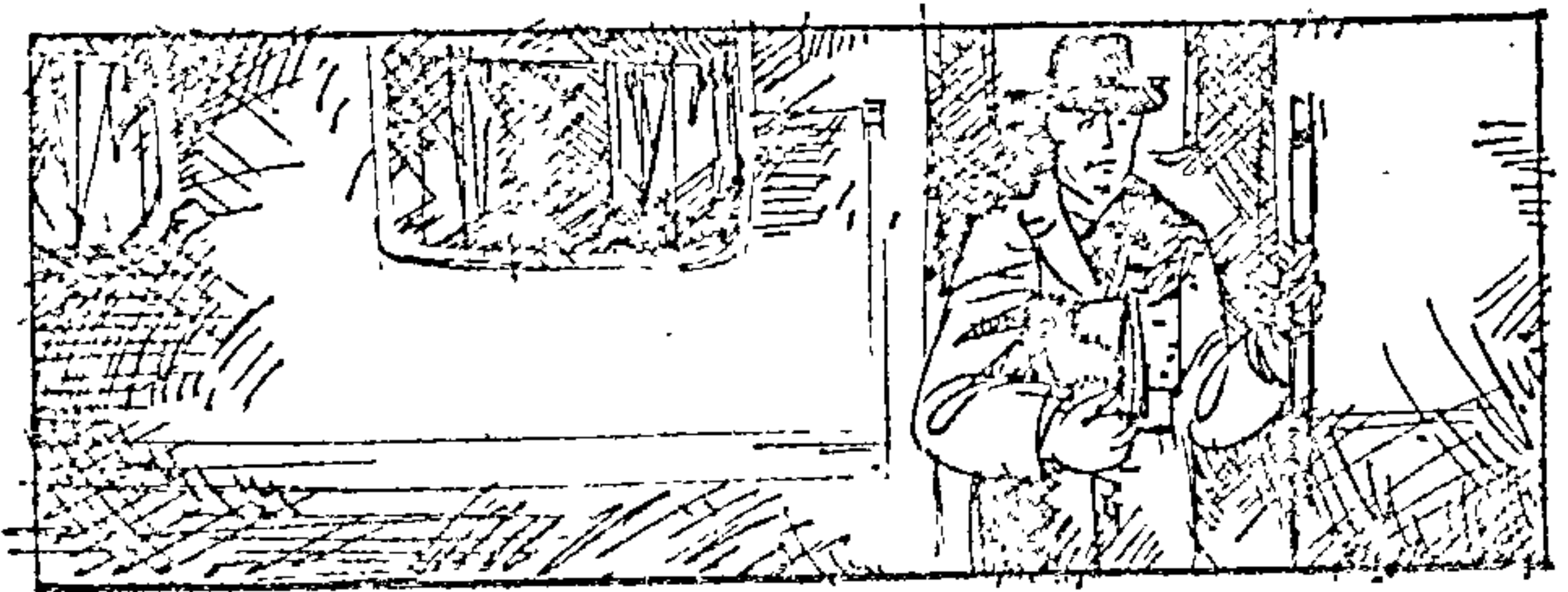
У вачах чалавэка пачалі загарацца слёзы.

— Каб вы ведалі, як мне прыемна з вамі гаварыць, — сказаў ён і пайшоў.

Для справядлівасці дадамо: дырэктар потым пісьменніку пазваніў. Што ёсць «кролік», што можна зайсці. Ды той ужо штосьці тым часам дастаў, — падзякаваў і не зайшоў.

І яшчэ адзін эпілог. Калі мы з сябрам наведалі ў бальніцы аднаго з нашых найбольш паважаных старэйшын і засталі там аднаго з адказных за ўзровень літаратуры, я раскажаў пра гэтае сваё здарэнне з шапкай. Усе мы смяліся. Толькі адзін чамусьці нежак стрымана, як не паверыўшы...

1983



Парышванне

Першы пасляваенны пленум беларускіх пісьменнікаў. У самым канцы незабыўнага сорак пятага года. З удзелам гасцей з Масквы, Ленінграда, з суседніх братніх рэспублік. Хто ўжо ў цывільным, а хто і ў ваенным яшчэ, ужо без пагонаў, а то і з пагонамі. І толькі адзін у

скураным паліце: ён быў на нейкай пасадзе. Маўклівы і лысы.

Гасцей было многа, а наш саюз нешматлікі, і праводзіць гасцей абавязалі таксама і маладых. Мне з сябрам прыйшоўся якраз той скураны. А мы — яшчэ ўсё ў лясных неданосках. Прывезлі гасця на вакзал, прывялі да вагона. Ён моўчкі, мы тым больш. А на пероне нам нечакана трапіўся адзін з работнікаў апарата Саюза пісьменнікаў, анекдатычна тоўсты і дасціпны гаспадарнік, які з далёкай эвакуацыі вярнуўся таксама ў скураным балахоне, зношана-шалешлівым, зашмальцавана-бліскучым на жываце.

А ўсё ж наш паважаны гасць паціснуў руку толькі яму, і ў вагон падаўся такім манерам, як быццам нас з сябрам і зусім там не было...

Ён і цяпер жыве, і няхай яму, як спрадвечу гаворыцца, пан бог веку прадоўжыць. Бо і піша таварыш, калі верыць рэцэнзіям, добра.

Яно вядома, што лепш мне ўзняцца над гэтым даўнім выпадкам, ужо неаднойчы ўспомніўшы ды пасмяяўшыся, узняцца і чытаць яго кнігі, па-сталаму падумаўшы, што і сам ты, чаго добрага, быў калі-небудзь, а то і не раз, такім ці так або інакш падобным, чаго сам не заўважаш. Добра было б пасмяяцца з гэтага разам з ім самім, бо адчуванне смешнага ў яго, здаецца, ёсць. Я заўважыў гэта на адным паважаным застоллі ў ягоным горадзе, дзе нам, праз трыццаць пяць гадоў, давялося зноў пазнаёміцца.

Не пасмяяліся. І чытаць яго прозу мне яшчэ ўсё, хочаш не хочаш, перашкаджае парыванне тое скуранкі.

1983



Сілуэтна

Дружнай кампаніяй, на дзвюх машынах едзем па летняй Літве. Прывал над Нёманам. Ён тут шырэйшы, чым у нас, нават пад Гроднам, — разлэгся воддаль, ніжэй ад шашы, паблісквае, нібы зусім не быстры, не плыве.

На самым беразе — адзінокая хата, можна падумаць, што рыбакова. На фоне вадзяной прасторы яна сілуэціца вельмі выразна. Потым з той хаты выйшлі трое: гаспадар, гаспадыня і госць — пасля пачастунку. Здагадацца пра гэта няцяжка, бо развітваюцца яны з абдымкамі — і раз, і два, і яшчэ раз. Адно гаворкі амаль зусім не чуно. Нарэшце гаспадар з гаспадыняй вяртаюцца ў хату, а госць — сілуэтам на самым урэзе зялёнага берага — ідзе ў свой бок. Ды раптам чалавек гэты спыняецца, стаіць і думае: «А чаго я, уласна кажучы, узяў ды пайшоў? Можна ж у добрых людзей і яшчэ пасядзець!..» Пра гэта мы таксама толькі здагадваемся. А чалавек вяртаецца ў хату.

І тут неўзабаве адбываецца рэзка нечаканае. З хаты на госці, можна сказаць, выязджае, ды не памалу, сама гаспадыня. Сілуэтна-няямая карціна агучваецца. Што крычаць — не разбярэшся, проста чудён, на братняй мове, бабскі высока абураны крык са значна ніжэйшым мужчынскім уторам...

Выгнала, адагнала, вярнулася ў хату. Магчыма, і замкнулася, усё далейшае выгаворваючы свайму.

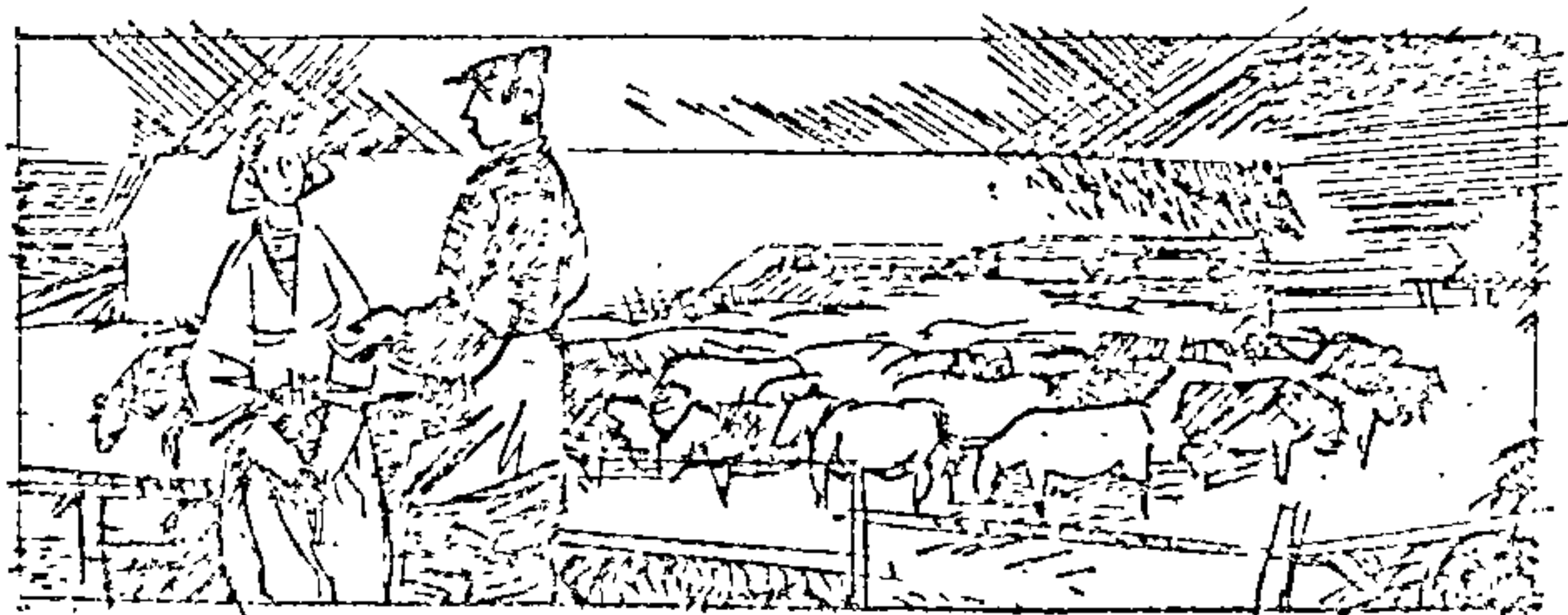
А нядаўні сардэчны госць, так зганьбаваны ў другім акце надрэчнай ідыліі, стаіць на фоне

ўсё той жа сонечнай вады і ўжо не толькі понасу богу, але і нам, праезджым, выказвае сваё абурэнне. Што гэта іменна так, а не інакш, мы мяркуем па тым, што ён не толькі павернуты тварам да нас, але раз-пораду і руку ўздымае то ў неба, то да нас, нібы з арэны ў найвышэйшыя рады трыбунаў. Крычыць ён прыблізна такое: «Што ж ты, дурная баба, ганьбіш мяне? Вуць жа слоды глядзяць курортнікі!..» Слова «курортнікай» мы, як-ніяк, разумеем. Да таго ж яшчэ чалавек, яўна з разлікам на немясцовых, раптам свой маналог падмацоўвае агульнасаюзным, асабліва выразна спелым сярод незразумелых слоў выслоўем.

Не першы раз за дзевятнаццаць год успомнілася гэта зноў. Нават і з загаловачкам, прытчава-павучальным, як для кароткага тэлеспектакля:

Усяму свая мера.

1983



Можа і блісне?

Бацька вельмі хацеў, каб дачка вывучылася хоць на фельчарку, калі ўжо на дакторку не ўдалося, а яна паслухалася старшыні, стала на ферме цялятніцай. І нічога — працуе, замуж выйшла за добрага хлопца, жывуць — «няма чаго грашыць». Бацька, можна сказаць, зусім ужо

не злуецца. Нават аднойчы, калі той старшыня спыніўся перад яго дваром, пачаў запрашаць:

— Асмяялі вы мяне тады, Данілавіч, дык ужо ж і гонар зрабіце — выпіце ў маёй хаце.

І той, хоць не вельмі, як тут гавораць, «лятбіцы да чаркі», зайшоў.

Другая дзеўка ўцякла адгэтуль у іншы раён. Там выйшла замуж і неўзабаве папрасілася назад у свой калгас.

Старшыня сядзіць за сталом, яна на крэсле перад ім, брыгадзёр і я — на канапе, збоку. Ён, гаспадар, спакойны і ветлівы, і па натуры такой, і па свядомасці, ці, можа, трохі і перада мною, «карэспандэнтам». А маладзічка ніштаватая, бойкая, зубы, калі засмяецца, беленька роўныя, усе свае.

— Шукаць чагосьці ездзіла, — усміхаецца старшыня. — Уцякла.

— Чаго шукала, Данілавіч, тое знайшла. І вам жа я трактарыста прывезла!..

Калі яна задаволена выйшла, ён сказаў:

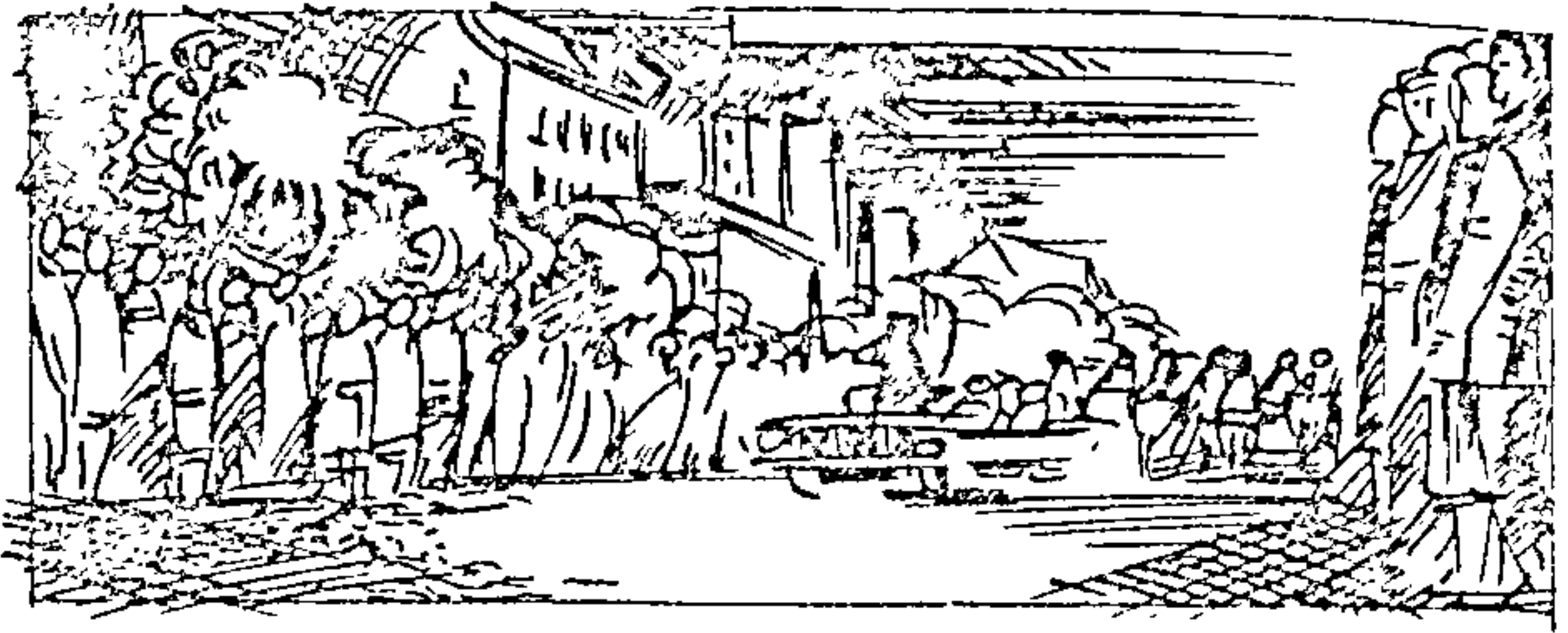
— Вясёлая. І трохі злосная, заядлая. Па маме. Ды злосць і ў рабоце патрэбна. Шу, а ў цябе, Напорка, што?

Гэта — да брыгадзіра.

— Трэба вам, Данілавіч, — загуў той у адказ, — пагаварыць з Маханьком. Можа, у яго, туняяда, совесць якая заблішчыць!

Старшыня, зноў з усмешкай:

— А што ты думаеш, можа і блісне? Хай зойдзе.



Манархі і Кудлач

На іншыя кантыненты мне дагэтуль не шанцавала, а з афрыканскага і азіяцкага двух манархаў меў гонар бачыць.

Абісінскага негуса — выпадкова. У Ленінградзе. З сябрам, які праводзіў мяне, мы ехалі на таксі ў аэрапорт, спяшаліся, аднак нас затрымалі. Пакінуўшы таксі на бакавой вуліцы, мы — хочаш не хочаш — далучыліся да тых, што павінны былі вітаць высокага госця.

Ці гэта праспект быў залішне шырокі, ці людзей прыйшло малавата, але — помніцца — аблямоўка асфальта выглядала з абодвух бакоў даволі вузкай, нават вузенькай.

Тым не менш, яго вялікасць, нярослы, чорненькі барадачок, стаяў у чорнай адкрытай машыне з усёй адпаведнай важнасцю, руку трымаючы пад казырок вайсковай шапкі з чырвоным акалышам.

Пакуль я бачыў яго анфас, пасля, аднаведна руху машыны, у профіль, паспела згадацца даўняе, з трыццаць пятага года. Як гэтае слова, «негус», упершыню тады пачутае, спалучалася з іншымі, таксама экзатычнымі: Эрытрэя, Адыгат, Адыс-Абеба і, як вянец усяму, Абісінія. Бедная Абісінія, першая ахвяра фашызму, першы намёк пра набліжэнне сусветнай бяды. Аднак і гэтая краіна, і сама вайна, як вайна для ўсіх, здаваліся тады вельмі і вельмі далёкімі ад нас...

Калі машына з негусам мінула нас, яго нярослая вялікасць ззаду ўбачылася мне... толькі

шапкай. Вялікай шапкай з нейчай галавы, як у меншага брата, якому яе прыйшлося даношваць. Яна трымалася на вушах. Так і змалеў ён, імператар, на вачах, зацёрся ў перспектыве — толькі вушы і завялікая шапка...

Іранскага шаха бачыў я дома, у Мінску. І, як ні дзіўна, аніяк не магу прыгадаць ні праезда гэтай вялікасці, ні выгляду яго, хоць і стаяў я вельмі зручна, на самым краёчку панелі. Усё для мяне абарвалася ў памяці на адным непрадбачаным, незвычайным здарэнні.

Праспект наш, відаць, не вузейшы за той, ленынградскі. Широкай паласой ён віднеўся далёка ў абодва канцы, — туды, адкуль мы чакалі высокага госця, і туды, дзе ён знікне, куды яго гасцінна павязуць. Мусіць, таму, што мы ўсё такі правінцыя, і манархі з іншых краін нас абмінаюць, на тую сустрэчу народу сабралася процьма. Панелі былі забіты людзьмі, балконы, вокны, нават дахі — у людзях, усюды яны, як быццам іх і сапраўды чакае нейкая радасць.

Яна прыйшла. Рапай за высокага госця.

Яшчэ брынела нячутна, у многіх сотнях душ, струной нацягнутая напружанасць чакання. Шырокі і даўжэзны, чысценькі ў летнім сонцы асфальт гатовы быў вось-вось прыняць і гладзенька панесці многія колы ўрачыстага картэжа... Але адтуль, адкуль чакаўся госць, паказаўся і стаў набліжацца да месца, дзе я стаяў, здаравенны рыжы кудлач, аблавухі, крывавата разлапісты, наланцужны гаўкала, прасцецкі рабачай. Адкуль узяўся? Дзе, з чаго сарваўся?.. З бакоў і зверху, ззаду і спераду яго падганяў тысячагалосы крык, смех і свіст, — уся напружанасць чакання вылілася на яго. І не было куды падзецца. Бедны дварняга лупіў наперад, як сіла мага, а натоўп, умомант стаўшы адным, агромністым, бяздумным блазнам, галёкаў і рагатаў!..

Ды тут якраз недзе далёка там, адкуль Кудлач той вырваўся, паказаўся пачатак урачыстага картэжа. А перад Кудлачом, адрэзаўшы гро-

мам бліскучай медзі дарогу далей, грымнуў
маршам вясны аркестр... Сабака рэзка тармаз-
нуў, як перад прорвай, ушчэнт спалохана-раз-
гублена-нявінна сеў і моўчкі, мудра апрастаўся.
На самым чыстым-урачыстым месцы.

І толькі гэта мне апалітычна помніцца праз
гром і рогат.

1984



Абы па здароўе

Былы партыйны работнік, таварыш салідны і прыемны, інвалід вайны. Разумна, весела расказваў у вагоне, як ён калісьці прысутнічаў на адным пасяджэнні прэзідыума Акадэміі навук. Слухалася сельскагаспадарчае пытанне. Таму, што самога прэзідэнта не было, пасяджэнне вёў віце-прэзідэнт, Якуб Колас. Свінагадоўля разглядалася і здалёк і зблізку, і вырашана было, нарэшце, што каб падпяць яе, неабходна мець больш заатэхнікаў.

Тады слова ўзяў віце-прэзідэнт.

— Калі я быў, таварышы, малы, — сказаў ён, — дык бацька часам браў мяне на кірмаш, у Стоўбцы або ў Нясвіж. Купляў ён там парася, а мама выкормлівала з яго вепрука — пудоў на дзесяць — пятнаццаць. Спачатку на зеллі, потым на вобменцы. Умела яна іх карміць. Свініям, таварышы, трэба не многа заатэхнікаў, а добры харч.

✱

Стары ўдавец ажаніўся, а малога суседняга хлопчыка мужчыны паслалі спытацца: «Дзеду, пяўжо вы яшчэ можаце?» Завучыў тыя словы, патэпаў. Дзед не прагнаў малога, не паўшчуваў. «Пайдзі ты, хлопчык, — сказаў ён, — ды перадай тым дзядзькам, якія цябе паслалі, што справа не толькі ў гэтым. Так і скажы: справа не толькі ў гэтым.»

Таму малому цяпер семдзесят сёмы. Пастаўнік на пенсіі. Успамінае і добра, разумна смяецца.

✱

Цяпер кажучь арганіка, але старэйшыя людзі называюць яе, тую арганіку, проста, як і зямлю, адным спрадвечным ды прывычным словам.

Снедаючы ў гарадскога брата, на шмат старэйшая за яго сястра, вясковая бабка, кажа:

— Картопля ў цябе добрая. Швагерка, мусіць, зноў прывезла. Яно і відно, што не на ўдабрэннях, а на г... расла.

Брат, інтэлігент, усміхаецца, але ж яму ўжо і прыкравата. Братавуха стрымана маўчыць. А дочкі-студэнткі, што і любяць цётку па-свойму, ажно заходзяцца ад смеху. Цётка недаўмявае:

— От калі! Што ж я такога сказала?

Як і ў такім воль, у іншым выпадку:

Мастацтвазнавец выступае ў сельскім клубе з лекцыяй пра народнае ўмельства. Гаворыць доўга, падрабязна, нудна... Нарэшце бабка адна не вытрымала. Спакойна, але ж уголас, хоць і прыцішана спыталася, як у самой сябе:

— І хто ж гэта ў гэтае яго г... дражджэй укінуў?

✱

Малады грузчык, што вучыцца завочна ў тэхнікуме, пытаецца ў пажылога шафёра лесавоза, дзе б гэта знайсці лягчэйшую работу.

— А во, — зусім сур'ёзна кажа той, спраўны, вясёлы рабацяга, — у нас будуець каля вёскі птушкаферму. На сто дваццаць тысяч лехгорнаў. Ужо набіраюць рабочых, — на курашчунаў.

✱

Старая хваліцца:

— Дзеці мае, дзякуй богу, добра жывуць: самі не робяць, толькі другіх правяраюць.

✱

Калісьці дарогі былі спрадвечныя, на дарогах хадзілася ды ездзілася з толкам. Была і тады эканомія часу, але ж была і гаспадарская ашчаднасць, беражлівасць зямлі-карміцелькі.

Не тое, што цяпер, калі «зямлі ў нас хопіць», калі мы развучыліся яе шанаваць. З вёскі па брыгадшы двор развсерваецца спачатку пяць — дзесяць — пятнаццаць сцежак, а потым, на пракладзеным, спакваля і калёсных дарог.

«Урбанізацыя» — вёска масава перабіраецца ў горад і туды прыпосіць сваю «свабоду руху». Газон не газон — шчодрас зрэзванне вуглоў, два крокі, а то і паўкрока ўбок не зробіць. Можна падумаць, што так ужо на работу спяшаюцца...

У Даўгаўпілсе бачыў калісьці на месцы, дзе нехта прыезджы адну сцяжыну на газоне быў пачаў, такую шылдачку: «Праход толькі для сланоў». І слон намалёваны, усё ж такі слон — не свіння.

Госць мой, якога я туды прывёз, убачыў гэтую шылдачку, нават наткнуўся на яе, хочучы сігануць цераз газон, і не сігануў, а весела ды з сорамам засмяўся, нават зняць яго там, перад шылдаю, папрасіў, каб завезці па свай Урал.

✱

Камапдзіровачная спартсменка ў рэстаране. Пізкая, шырокая, з налітымі сілай ляжкамі і задам. Барцыца ці самбістка пейкая. Сядзе за стол паснедаць і — адразу злосная. Адзін раз накрычала на афіцыянтку («Я спяшаюся!..»), а другі раз нават па кухню пайшла — сварыцца. Важнасць, самаўпэўненасць, напор. І... нічога жаноцкага.

І навошта гэта, пра што такое асаблівае сведчыць яе, пяхай сабе нават і першае, месца?

✱

Вельмі складаная апаратура, якую я таксама не магу назваць, і дзядзька, што ў канцы вайны быў падлеткам і гора хапаў удосталь, —

вельмі цяжка, калі не безнадзейна хворы. На кансіліуме згадзіўся на п'ялёгкую, рызыкаўную аперацыю (шыркі, артэрыі) і — з воўным правам амаль смяротніка — гарласта, з лаянкай, расказвае, як яму на той «нейкай» апаратуры яшчэ ў Віцебску рабілі абследаванне.

— Як сунула мне той укол, чую, што дзвесце грам. Дык і стаў мой жывот поўны каменя. А яна — яшчэ трыста грам!

Прывінцілі мяне за рукі, за ногі, і чую я, што з носа ў мяне сіні дым пайшоў, а ўвесь мой струмант, хлопчыкі, адарваўся і пляснуўся аб сцяну! Мацаю потым — няма! І пуна таксама няма! А грэлка нейкая так цісне на жывот, што ўзяў ды скінуў. «Што вы здзелалі!» — крычыць яна. А я кажу: «Ты яшчэ вазьмі ды сама сядзь на мяне!..»

Усе мы, мужчыны, рагочам, — і менш і больш сур'ёзна хворыя.

✱

Вахлакаваты, але ж і з гопарам трактарыст любіць паўспамінаць пра вайну, калі ён быў танкістам. І ўзнагароды ёсць, і раненні, і ў акружэнні быў, і паступаў. Трохі, аднак, перабірае з успамінамі, зашмат паўтораў, папахвае і пахвальбой. Сябры на саўгаснай рабоце — і маладыя, і старэйшыя, што і самі ў запечку не сядзелі — пачалі з яго зрэдку пакепліваць.

— Скажы, гэта цябе, людзі казалі, каля Навасёлак заклінула ў танку? Усе вашы наперад ірванулі, а ты дзён пяць ці нават сем не мог з таго танка вылезці. Пакуль ажно тэхнікі не прыехалі. Бабы цябе праз шчыліну аладкамі кармілі...

Таварыш ветэрап зноў выбухае справядлівым, засліпеным гневам, а хлопцы смяюцца.

✱

Рухавы мужчынка гадоў за сорок. Сюды, за вялікае возера, дзе пасецца калгасны статак,

прывозіць на маторцы даярак, забірае малако. Адзін з нямногіх, што ўцалелі ў яго вёсцы ад фашысцкага расстрэлу.

З родным дзядзькам, які яго *тады* выратаваў, часамі б'ецца на вёсцы, на пацеху суседзям, вядома ж, пад чаркай. Амаль зусім няма правага вуха. Думалася, што гэта — памятка *тых* страшных дзён, і думалася з пашанай. А потым аказалася, што гэта чалавек аднойчы фанабэрыўся, выпіўшы, як ён можа голымі рукамі ўзяць любога злоснага сабаку. Паказаў гэта на практыцы. І нейчы Мурза адгрыз яму добрую палавіну вуха. І гэта «сэ ля ві»?..

✱

Гумар, калі зусім няма чаго рабіць, а чакаць, у гэтым выпадку аўтобуса, трэба. Вось горба смецця амаль каля самага Нёмапа, а на ёй — атопак-чаравік.

— У раку яго, хай плыве, — кажа адзін, а другі:

— Ну, хоць свету пабачыць.

✱

Па тэлевізары. За межная спявачка прыехала з Масквы ў правінцыю — на гастролях у Мінску. Больш тэорыі, чым практыкі, больш грунтоўнасці ва ўступе і ва ўступчыках да кожнай песні, чым палежнага пацверджання выкапапнем. А інтэрв'ю вядзе наша, мінская журналістка. Высокім і прачулым стылем:

— Па спеў нашай паважанай госці слухач рэагуе кожнай клетачкай сваёй істоты...

Раней казалі б «усёй душой» ці «ўсім сэрцам», а сёння — энтэраўская падкавапасць.

А ў самое клетачак тых — ледзь у джынсы ўлезла.

✱

Два лядашчыя сабакі, большы і меншы, рыжы і чорны, брахач і падбрэхіч, выскачылі з хутарскога двара і з ёкатам кінуліся да мяне.

Знаёмыя, нястрашныя, і я сказаў ім:

— І не брыдка, хлопцы, удвух на аднаго?
А ты ж, рыжы, яшчэ і з вусамі.

І тут сталася нечаканае: яны адбегліся, населі мордамі да Нёмана, што ўнізе, пад абрываам, а за ім лугі і лес на даляглядзе, зноў брахашулі, але ўжо неяк інакш, і тут жа брэх гэты — з унутранай патрэбы ў жаласці, у нараканні — перайшоў у выццё з падвываннем, таўсцей і танчэй. Так і павылі дуэтам, невядома, чаго і навошта.

Пакуль я настаяў, смеючыся, што вось нікада — няма з кім парагатаць.

✱

Бранеўскі любіў выступаць са сваімі вершамі. Перад рабочымі, перад моладдзю. Адноўчы яго запрасілі ў школу. Прыйшоў, а там — малеча з пачатковых класаў.

«Што ж я ім буду чытаць? Няма ў мяне нічога для такіх...»

Аднак выхад знайшоўся.

— Дзеці, хто з вас умее хадзіць на руках?

Аказалася — ніхто. Тады ён, славуцы паэтрэвалюцыянер, пажылы чалавек з вельмі нялёгкім лёсам, палажыў свой партфель на стала і — прайшоўся на руках па класе перад партамі. На радасць аўдыторыі, на страх настаўніцы. А тады папрасіў яе адзначыць яму пуцёўку.

Гэта малым запомніцца назаўсёды. Многія, можа, праз гэта і вершы яго пачалі чытаць.

І мне прыемна, весела было пачуць пра такое. На жаль, калі ўжо Уладзіслава не было.

✱

Цюцька такі далікатна-маленькі, што калі ён захацеў задраць ножку на кусцік з выключным размахам ды шыкам — перакуліўся.

Прыклад пра фанабэрыстых, але маленькіх.

✱

Пачынаў ён, працуючы шафёрам грузавой машыны, а сёння, праз дваццаць гадоў, ужо

вядомы пісьменнік, які шчасліва прымасціўся ў сталіцы, каля самога размеркавальніка выгод і прывілеяў.

У групе літаратараў з розных рэспублік плыве па Амуры, па праву сваёй «вядомасці» ўжо з даволі важкай «супругай». У Мікалаеўску музейная работніца, сціплая, гарушчая жанчына, пасля агляду расказвае, на пытанне гасцей, што ў іх тут цяпер часова тугавата з мясам. Кілаграм на душу.

Супруга:

— На тыдзень?

— Не, на месяц.

Тады ўжо смех «вядомага»:

— Га, га, га! У нас сабака больш з'ядае на дзень!..

Раманы ў яго таўсцейшыя, чым у Талстога.

✱

Мастак. Вітаючыся на вуліцы, ніколі не забываецца спачатку выняць рукі з кішэняў плашча ці паліта. Сазваніўся з вядомым пісьменнікам і прыйшоў замалёўваць яго твар для партрэта, «усё іншае» зрабіўшы дома. Працуе, гутараць. Старэйшы таварыш пытае, як жывецца, творыцца, як жоначка, ці ёсць у іх дзеці. Ліні зважаючы, што ў пакоі яны не адны, стаяць, глядзяць і дочки гаспадара, надлеткі-школьніцы, мастак, з усёй свабодай сваёй культурнасці адказвае: «Яшчэ няма, але як іх рабіць мы ўжо ведаем...» Партрэт атрымаўся такі, што пры сустрэчы з мастаком пісьменнік, тым часам ужо і стары, успамінае тыя фотаздымкі, дзе і конь, і шабля ў задзёртай руцэ — усё чужое, агульнае, толькі што дзірка пад шапкай, а ў дзірцы твой твар. Мастак, вітаючыся, па-ранейшаму папярэдне вымае рукі з кішэняў, часамі нават усміхаецца.

А пісьменнік зноў папракае сябе ў душы за мяккацеласць, што не дазволіла яму тады, калі пазіраваў і пачуў ультрамодны адказ, проста вытурныць партрэціста за дзверы.

✱

У крытыка можна было б спытацца:

— Чаму такая неадпаведнасць? У вашай кнізе пра Ікса аж пяцьдзсят староцак, а пра Ігрэка толькі семнаццаць?..

Ён мог бы адказаць:

— У першым выпадку трэба значна даўжэй даводзіць, што мой аб'ект даследавання — добры пісьменнік.

✱

Няўжо гэта абавязкова — усаджваючы ў літаратурнае карыта і свой лыч, спачатку кашкапуць ім суседа справа ці злева, а то і таго і другога? Хаця карыта гэтае аж надта доўгае, шырокае...

Падумалася так, калі чытаў яшчэ адно маладжавае інтэрв'ю з уступна-недарэчнымі і проста хамскімі «заўвагамі» пра тых, хто піша інакш, чым ён, ці не тое, што ён, прыгрэты першым, больш уяўным поспехам.

✱

Новае моднае слова ў некаторых крытыкаў: «духоўнасць». Адзін з іх, ці не найменш духоўны, у выступленні сваім з трыбуны столькі разоў прадалдоніў пра гэта, што хоць ты яму духоўную семінарыю адкрывай. З большым акладам.

Дубаваты, самаўпэўнены, ён робіць гадавы агляд літаратуры, часта паўтараючы: «Гэтага я не прымаю. Гэта я прымаю...» Так часта паўтарае, што аж спытаць хочацца: «Слухай, хлопец, а хто ж ты такі? І што, калі імяна ты не прымаеш?..»

✱

Наша любімае «ў цэлым». Можна і так: у цэлым накрыўся дзіравым плашчом.

✱

Выпускніца вясковай вячэрняй школы вучыцца на філфаку, — там, куды знатнаму сваяку лягчэй было яе ўладзіць. Дзеўка бойкая, што ўжо і чарку ведае, і кавалераў. На першым курсе экзамен на рускай літаратуры.

Выцягнула білет: «Поэма М. Ю. Лермонтова «Демон». Ціхі жах... Ды тут ёй раптам пашанцавала: адной студэнтцы стала дрэнна, і гэтая, з білетам, кінулася ёй на ваду. На калідоры гарачым шэптам спыталася:

— Які гэта, дзевачкі, дэман? Той, што Мазепа?

— Ды не! Гэта той, што лятаў!

Няўжо і яны ўваходзяць у тыя мільёны з вышэйшай асветай, якімі мы даволі часта казыраем?

✱

Спявала ў хоры, лічыла сябе красуняй, ужо не спявае, але прыгожай лічыць сябе і цяпер, ужо растаўсцелая безнадзейна. На юбілеі мужа вырашыла ўсіх гасцей-мужчыш узнагародзіць сваім пацалункам. Увесь стол абышла. Хочаш не хочаш, але ж госць — трымайся...

✱

Пажылы народны артыст не захацеў больш выступаць па радыё пасля таго, калі ў адной перадачы, дзе яны выступалі разам з маладзейшым, толькі заслужаным, яму, народнаму, заплацілі «за гаварэнне» тыя самыя дзесяць рублёў, што заслужанаму за імітацыю сабачага брэху.

✱

Сціпласць некаторых паэтэс: «А потым пра гэта *напісаўся* верш». Узяў ды сам напісаўся, нейкая сіла вышэйшая цераз яе.

✱

Аноўдні, напрацаваўшы, лёг пачытаць. Устаў ён сёння вельмі рана, і сон марыў, марыў яго, пакуль не змарыў. Чалавек то чытаў, то драмаў, то зноў чытаў, чапляючыся за тыя самыя абзацы, перачытваючы ўжо чытанае і не зусім разумеючы яго. Калі ж, нарэшце, падрамаў і працнуўся, дачытаў той артыкул, вярнуўшыся амаль да пачатку яго, і стала смешна, бо жыва ўявілася, што гэта ён лез, караскаўся на высокі, шчыльны плот і ўсё абсоўваўся па штакецінах, а ўсё лез...

✱

«Я вось цябе так хвалю, а галава не закружыцца?»

«Яна ўжо кружыцца ў мяне патроху ў ішшы бок — пазад...»

✱

Пакінутая мужам, відаць, каб і гэтым заспакоіць неяк сваю крыўду, жанчына весела расказвае пра дробязную акуратнасць «гэтага чалавека»:

— Няма таго, каб узяць ды проста гузік прышыць, калі гэта трэба, або ўжо мне сказаць. Дык не, ён спачатку ў сваім блакноціку акуратна заніша: «Прышыць гузік!..»

Сяды-тады гэта мне ўспамінаецца ў дачыненні да самога сябе. Замест таго каб проста браць таго быка за рогі, я доўга, здалёк прыцэльваюся, прымяркоўваюся да тэмы, запісваю, перазапісваю... І сяды-тады ўспамінаю той запіс пра гузік.

1980—1983



Пястомшасць

«Схіляю галаву перад сваёю вуліцай», — гаворыць стары чалавек, былы падпольшчык.

У гады акупацыі ён, у гэты бок вырваўшыся з акружэння, — маскоўскі апалчэнец, а перад гэтым даволі высокі адказны работнік, — дзеля легальнага існавання працаваў шаўцом, якім раней ніколі не быў. У бацькоўскім драўляным доме, на ўскраінай драўлянай мінскай вуліцы. Латку якую там прышываў, набойку набіваў, а як што больш, дык сувязная адносіла да сапраўднага шаўца, таксама свайго чалавека.

І людзі-суседзі не выдалі — амаль за тры гады. Можна і пакланіцца.

Расказвае таварыш і смяецца, што і сёння яшчэ, праз трыццаць шэсць год пасля вызвалення, калі яго часамі спыніць на пераездзе цягнік, ён, на прывычцы падпольшчыка, пачынае лічыць вагоны. Пасажырскія, таварныя, платформы... Нібы яшчэ ўсё трэба яму перадаваць звесткі пра варожы рух на гэтым чыгуначным вузле.

Юрыст на пенсіі, ён многа піша ва ўсе інстанцыі, да найвышэйшых уключна, сігналіць, стары камуніст, пра непаладкі і пагрозы пашаму ладу. Не апанімікі — адкрыта і смела. Яму пайчасцей не адказваюць, а то адказваюць з ветлівым вывертам і ўдзячнасцю, а ён усё піша. І кажа, што як толькі спыніць сваё змаганне — адразу памрэ. Бо ўжо і восьмы дзесятак капаецца.

Сухаваты ад свае гарачыні, ён раней, як ад-

вакат, напорыста і нястомна змагаўся за тых, каго лічыў несправядліва або залішне сурова пакаранымі. І цяпер яшчэ да яго звяртаюцца, просячы дапамогі, парады.

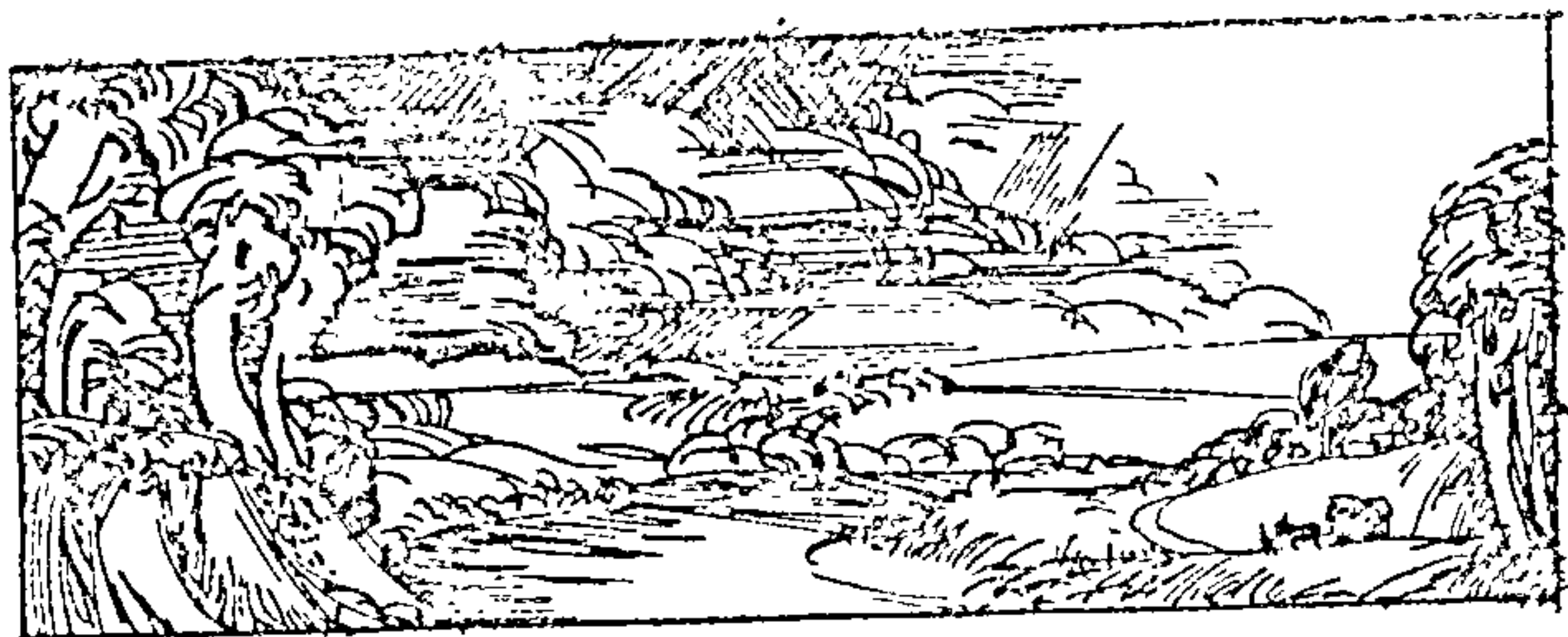
Неяк ён раскажаў мне пра яшчэ адну сваю перамогу.

Хлопцу ў сорок чацвёртым годзе было шанцаць. Маці, баючыся, каб і яго не вывезлі ў Нямеччыну, «на работы», за два месяцы да вызвалення Беларусі ўладзіла сына працаваць у радыёкамітэце, нейкім там вучнем пры тэхніцы. Пасля яго судзілі за... супрацоўніцтва з ворагам. Колькі там маці не даводзіла, колькі добрых людзі не сведчылі, што і за ім столькі тое віны, што і яна дапамагала падпольшчыкам. Пасля турмы сына не рэабілітавалі, проста выпусцілі дачасна. А потым, у канцы пяцідзсятых, ужо інжынера, чалавека сямейнага, раптам знялі з работы — усё з-за таго самага.

Стары адвакат узяўся за гэтую справу. Дамогся справядлівасці, — чалавека рэабілітавалі, вярнулі на працу.

— Адказ прыйшоў на яго імя, але на мой адрас, — раскажаў ён мне пасля. — Так робіцца: каб я, абаронца, перадаў яму. Пацёс я ім гэтую залатую паперку. Якраз было восьмае сакавіка, як з падарункам пайшоў у сям'ю. І ён расплакаўся, хацеў мне руку пацалаваць. І я з ім таксама расплакаўся. З усімі імі. Так вось, мой драгі...

Ён гаварыў гэта, зноў выціраючы слёзы. Першыя для мяне — за тры з палавінай дзесяцігодзі нашага знаёмства.



Адкрытка

Маладзейшаму вераб'ю вельмі блага. Ён цяпер далёка. У ціхай глыбінцы, пад роднай апекай, што чалавеку вельмі патрэбна ў жалобе і дэпрэсіі.

І вось якраз цяпер мне хочацца нагадаць яму адно наша агульнае, што было ўжо, як і шмат чаго, даўно або вельмі даўно, што не-не ды зноў успывае ў памяці нейкай палёгкай.

Нічога асаблівага, толькі нібыта светлы сігнал, які, зноў атрымаўшы яго, можна перадаць другому пават не ў пісьме, а ў адкрытай паштовачцы. Вось так:

Ты памятаеш, як мы з табой, на цэлых пятнаццаць год маладзейшыя, ішлі па вясновай вуліцы далёкага, утульнага гарадка, ішлі ўдвух да нашага трэцяга, што жыве ды працуе тут, на сваім месцы. Пра штосьці мы гаварылі, ужо не памятаю, пра што, — можа, вясёлае, можа, талковае, а то і так сабе, — от, ішлі, гаварылі. А потым заўважылі страшнае. Каля старога мастка, у завадзі невялікай рачулке моўчкі тапіўся хлопчык. Так, так, — ён не крычаў, відаць, яшчэ не верачы, што гэта — канец, што трэба клікаць на дапамогу. Мы яго выцягнулі, кінуўшыся туды, і — мокры, перапалоханы, беллагаловы — ён патрусіў па абочыне вуліцы ў патрэбны яму бок, паспеўшы нам ці самому сабе, а то адразу і сабе, і нам сказаць праз губную-зубную дрыготку: — Па-бяг-гу д-да цёткі В-вап-ды!..

Мы тады паразважалі на хаду, што, можа, да цёткі малому проста бліжэй, а можа, яна бу-

дзе менш крычаць, чым крычалі б адразу дома... Яму відпей.

А нам — уснамін на двух.

Я ўжо бачу, як ты, мой горкі, трохі ўсміхаешся.

1983



Якуб Міско

1

Яшчэ так нядаўна было два тэлефонных нумары, рабочы і хатні, па якіх то ўранні, то ўвечары можна было пазваціць, пачуць у трубцы нязменна ветліва-дзелавос: «Слухаю вас», а як пазнае — вясёлае: «Здароў, браток, здароў!..» Ён быў заўсёды блізка, па сваім месцы, да вечара перадапошняга дня. Бадзёры, прыязны, дасціпны.

Яго таварышы па журналісцкай працы ўспамінаюць, што дзверы Якубавага кабінета часцей за ўсё былі адчынены на калідор. Туды хацелася зайсці, пагаварыць па справе ці так сабе, там было проста, утульна і весела.

Душа старэйшага таварыша таксама была адкрыта для кожнага, у яе не трэба было стукацца, прасіцца на прыём. Забывалася пра тое, што яму за шэсцьдзсят, потым за семдзсят, — ён быў заўсёды малады, цікаўны да жыцця, закаханы ў яго на-юнацку.

Хоць і нялёгкім, а то часамі і вельмі нялёгкім было яго жыццё. Спачатку, з дзён зялёнага юнацтва, заходнебеларускае камуністычнае падполле, катаванні ў дэфензіве, больш за восем гадоў за кратамі — у славытых Лукішках, Уроіках, гродзенскай турме. Пасля, з першых дзён Вялікай Айчынай, баявы шлях салдата, які ён пачаў радавым разведчыкам, а да Берліна дайшоў гвардыі маёрам з пяццю высокімі ордэнамі.

Былі і іншыя цяжкасці ды нягоды...

У адным з блакнотаў, знойдзеных пасля ў яго рэдакцыйным стане, ёсць запіс-верш для самога сябе, які пачынаецца так:

Я гляджу на сонца і яго не бачу,
слухаю я песню і яе не чую,
успамінаю радасць і ціхенькі ўспомню,
да сяброў заходжу, а на сэрцы камень...

Тры гады вельмі цяжка хварэла жонка, яго сардэчны друг, мілая Аня, дзяўчына з тульскай рабочай сям'і, беларуская радыёжурналістка. Пасля яе смерці, застаўшыся толькі з пляменніцай, ён тры гады свядома пасіў у сабе таксама невылечную хваробу, амаль штодня, у любую пагоду наведваў Аніну магілу на далёкіх ускраінных могілках, і толькі на гэтых наведваннях мы, людзі з яго найбліжэйшых, маглі меркаваць, якім глыбокім быў Якубаў смутак.

Яшчэ адзін запіс з таго блакнота, хутчэй за ўсё прачытанае ў кагосьці або ўспомненае з прачытанага раней, бо і запісана па-руску: «Жизнь можно прожить как угодно, но умереть ты должен как джентльмен». Не будзем аспрэчваць, адкінем гэтае, яўна не Якубава, «как угодно», а паконт джэнтльмена засведчым, што іменна так ён, наш да канца вясёлы, працавіты, прыязны, молада зацікаўлены друг пайшоў з жыцця, сам-насам з апошнімі пакутамі, ударыўшы па душах родных і сяброў гэтай нечаканасцю.

Многія памятаюць, а пачуўшы пра яго адыход яшчэ раз успомнілі вераснёўскі пумар часопіса «Малодосць» за мінулы васьмідзесяты год, дзе была надрукавана апавесць Якуба Мі-

ско «Было яно калісьці...». Аўтару яе тады адны званілі, другія гаварылі пры сустрэчы, трэція пісалі, кожны па-свойму наведамляючы пра добрае ўражанне ад гэтага, нескладанага па форме і ёмкага па зместу твора. Пра вялікае значэнне такіх дакументальна-аўтабіяграфічных кніг педнойчы гаварыў Леў Талстой; помніцца мудра простае: «Прожил жизнь — расскажи». Якуб пражыў змястоўнае, складанае жыццё і пра пачатак яго шчыра раскажаў у сваёй аповесці, якая ад шчырасці атрымалася таленавітай, патрэбнай.

Такое здарасца і з больш адоранымі, больш вопытнымі ў літаратурным майстэрстве, — удача прыходзіць тады, калі чалавек пападзе на сваё, толькі сваё. Усё ад той жа сціпласці, што не давала яму ходу ў кар'еры, Якуб і пра сябе, пра кроўна перажытае не адразу асмеліўся пісаць непасрэдна, адкрыта, а спрабаваў схавацца за прыдуманнага героя. Гэта не ўдавалася, першы варыянт аповесці я, як адзіны чытач яе ў тым выглядзе, па пашай з ім узаемнай звычцы сурова пакрытыкаваў, і праз нейкі час яна з'явілася ў новым варыянце, вылузаная з шалухі непатрэбнай умоўнасці, — уяўны Марцін стаў рэальным Якубам, і рэч ажыла.

Думаючы пра асобнае выданне, аўтар стараўся, удумліва дапрацаваў яе. У часопіснай публікацыі дзеянне аповесці канчалася векапомным вераснем трыццаць дзевятага. Асмелены, падмацаваны стапоўчымі водгукамі, Якуб напісаў і другую частку твора, ваенную. Другая частка, у аснову якое паложаны значна раней апублікаваныя ў перыёдыцы нататкі «Па ваенных дарогах», на жаль, напісана больш скупа, фрагментарна. Гэта знаходзіць сваё апраўданне і ў тым, што, цяжка хварэючы, ён залішне спяшаўся. На шчасце, часткова захаваліся Якубавы ваенныя пісьмы да Анні, тады яшчэ нарачонай, і да Валянціна Таўлая, сябра рэвалюцыйнай маладосці. Пісьмы гэтыя — жывыя, непасрэдныя сведчанні перажытага — хораша дапаўняюць Якубаў расказ пра яго франтавыя гады і, апроч таго, цікава раскажваюць пра пер-

шыя мірныя месяцы ў Германіі, дзе ён заставаўся як афіцэр акупацыйных войскаў.

Не магу не сказаць, чаму фэнтавныя пісьмы захаваліся толькі часткова. Аня хавала іх усе, відаць, і перачытвала. Не маючы дзяцей, гэтыя слаўныя людзі былі падзіва прывязаны адно да аднаго. Калі ў іх бывала разлука, на месяц які, а то і на тыдзень, яны пісалі адно аднаму літаральна штодня. Часамі такое здавалася мне залішне сентыментальным, цяпер, здалёк гляджу на гэта з большай навагай. Прадчуваючы свой педалёкі канец, Аня папрасіла пляменніцу наладжыць ёй пад апошнюю падушку, у дамавіну, дзядзькавы пісьмы, толькі каб ён не заўважыў. Тая так і зрабіла. Добра яшчэ, што не ўсе іх узяла з заповітнай шкатулкі, а толькі жменю, як быццам прадчуваючы, што так будзе лепш.

Пасля дэмабілізацыі з арміі было ў Якуба больш за трыццаць гадоў журналісцкай службы, спачатку ў Баранавічах, потым у Мінску. Журналістам, дарэчы, быў ён і перад вайной, — пасля вызвалення працаваў у лідскай раённай газеце, а яшчэ раней, на пачатку трыцятых гадоў, актыўна супрацоўнічаў у віленскім легальным («Беларуская газета») і падпольным камуністычным друку. Усюды, і ў Лідзе, і ў Вільні разам з Таўлаем. Пасля вайны, на кожнай з пасадак, якія ён займаў у розных перыядычных выданнях, Міско аднаўдаў як найлепшым чынам. Трэба сказаць, аднак, што з яго інтэлектуальным узроўнем, вопытам, ведашнем некалькіх моў, крыштальнай добрасумленнасцю і адданасцю справе, ён выкарыстоўваўся заніжапа, мог бы адказваць за значна вышэйшас. «Залішняя» сціпласць, адсутнасць кар’ерысцкай жылкі — гэта не ўсё, што было прычынай такой заніжанасці. Былі яшчэ нізкія шэпты і недарэчныя абвінавачанні звышпільных зайздроснікаў, уяўныя віны яго бацькі і двух братоў, якім толькі праз доўгія гады было вернута імя людзей сумленых... А ўсё такое трэба ж было моўчкі перажываць, пад усім такім уздымацца!..

Пра Міско-журналіста пядрэнна гаворыць яго публіцыстыка — нарысы, артыкулы на грамадска-палітычныя і літаратурныя тэмы, рэцэнзіі, некаторыя гумарэскі. Найлепш яму пісалася пра тое, што звязана з былой Заходняй Беларуссю, з яе горкай пядоляй, з барацьбой працоўных за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне. У яго змястоўнай, высокакультурнай, няхай сабе сям-там і сухавата-строгай публіцыстыцы амаль усюды натуральна і неабходна прысутнічае сам аўтар, актыўны ўдзельнік многіх галоўных падзей таго часу, са сваім глыбінным веданнем прадмета, са сваёй ідэйнай перакананасцю, грунтоўна праверанай у суровых выпрабаваннях. І гэта прыдае яго артыкулам, нарысам і накідам да партрэтаў своеасаблівую сілу і так патрэбную чалавечую цеплыню.

У адным з неваенных Якубавых пісьмаў да Ані я спыніўся на фразе «маё маўклівае сэрца». Словы гэтыя ўразілі, іх я і вынес у назву падрыхтаванай мною кнігі яго літаратурнай спадчыны. Яны добра гавораць пра адну з найбольш характэрных рысаў у абаяльным чалавечым вобліку Якуба Герасімавіча — пра яго непадкупную сціпласць і разумную стрыманасць, ад пачатку і да канца. Кожны, хто ведаў яго, і я ў тым ліку, мог бы штосьці сказаць пра гэтыя высакародныя рысы. Пра што, дарэчы, сведчыць і многае з напісанага ім. Тут я хачу прывесці толькі адно жывое сведчанне.

Міністр асветы нашай рэспублікі М. Г. Мінкевіч, таксама былы заходнебеларускі падпольшчык і адзін з Якубавых сяброў на гродзенскай турме, успамінаў пядаўна, пасля апошняга развітання з Якубам, слаўты судовы працэс «Малой грамады» ў сакавіку трыццаць шостага года, у Вільні. Тады Міхась Мінкевіч і Шура Таўлай, — брат Валянціна, пасля ваенны лётчык, што загінуў у канцы сорак другога, — былі вучнямі ўжо адзінай у тыя дні беларускай гімназіі, шаснаццаці- і семнаццацігадовымі юнакамі, удзельнікамі камсамольскага падполля. Ім удалося прабрацца на той працэс, з месцаў для публікі слухаць і назіраць.

У першай частцы аповесці «Было яно калісьці...» Якуб расказвае пра той працэс, прыводзіць сказы з апошняга слова сваіх таварышаў, Валянціна Таўлая і Піліпа Пестрака. Таўлай сказаў: «Вы судзіце не нас, а праўду, якую мы цеслі народу, але праўда не баіцца артыкулаў кодэкса». Пестрак закончыў сваё выступленне вядомым, крылатым: «Чым ноч цямней, тым ясней зоры».

— А я памятаю,— расказваў Міхась Гаўрылавіч, — як мужна тады, на працэсе, трымаўся і Якуб. Падсудных з Лукішак у суд на працягу шасці дзён прыганялі ў кайданых, і толькі ўжо ў залу суда ўводзілі без іх. Помніцца, як рашуча пратэставаў супраць ланцугоў і Якуб, узняўшы свае, нацёртыя кайданамі, рукі. І як ён гаварыў: «Любоў да свайго прыгнечанага народа, да роднай мовы мы ўсмакталі з малаком нашых матак, любоў гэтая з намі назаўсёды, і вы, папове, судзіце нас за яе — за любоў па свяшчэннаму праву жыцця!..»

Сам ён не запісаў ні гэтых слоў, ні іншага пра сябе, што палічыў нясціпласцю. Сэрца яго, заўсёды адкрытае для людзей, і сапраўды было маўклівым пра сябе.

...Першага чэрвеня сёлета мы адзначалі Якубава сямідзесяцігоддзе. За хатнім, шчодро рассунутым сталом сабраліся сваякі і сябры па былой барацьбе, па працы ў роднай культуры, проста сябры, людзі розных прафесій. З нашым Якубам, навокал яго было цёпла, вольна, весела, ён умеў аб'ядноўваць людзей, вучыць бескарыслівай дружбе.

А дваццаць шостага кастрычніка, на трэці дзень пасля яго апошняга бальнічнага вечара, прыйшло жалобнае развітанне. Побач з магілай яго і нашай Анечкі. Дзень быў пануры, а потым, адвячоркам, засвяціла сонца. Па-міскоўску стрыманы, ціхі Іван Герасімавіч, рабочы з іхніх слонімскіх Чамяроў, і ён з былых падпольшчыкаў ды вязняў, схіліўшыся пад Якубавым тварам, ледзь чутна сказаў:

— Дзякуй табе, што ты быў маім братам.

Многа людзей, што ведалі Якуба, і я, што

за трыццаць пяць гадоў і ў шчасці, і ў пягодзе не раз адчуваў яго дужае плячо і вернае, хоць і маўклівае сэрца, маглі б сказаць услед за Іванам і кажам у думках:

— Дзякуй табе, што ты быў маім другом!

2

Нас пазнаёміў Таўлай, які да таго шмат парасказваў мне пра аднаго са сваіх найбліжэйшых.

Не скажу, што прыстойны, малайцаваты адпущнік-маёр з яшчэ незнаёмай усмешкай адразу тады, улетку сорак шостага, здаўся мне бліжнім. Усё трымалася на тым, хто быў паміж памі,— па Валянціне.

Праўда, было адно, што адразу мяне купіла. У выдавецтве ўжо ляжаў і здавалася, што недаравальна доўга ляжаў рукапіс маёй першай кнігі. Адрэдагаваны самім Кандратам Крапівой, з яго прадмовай, ухвалены галоўным рэдактарам выдавецтва, а ўсё роўна ляжаў, не рабіўся так пакутліва, так хвалююча чаканай, у марак вынашанай кнігай. Таўлаеў друг, у працяг іхняй з Валянцінам гутаркі без мяне, сказаў, што каб яму далі мой падрыхтаваны рукапіс узяць з сабой, дык ён праз пару месяцаў прыслаў бы яго ў выглядзе выдатна выдадзенай кнігі. Адтуль, з Германіі, дзе ён даволі блізка стаяў да гэтых спраў. Карэктур у яго, вядома, прачытаў бы сам. Мне было дваццаць дзевяць. Таўлаю на тры больш, Міску яшчэ на тры,— ва ўсіх прыпозная маладосць. А ўсё ж мы, як сёння бачыцца, даволі-такі наўна загарэліся гэтым намерам, і я найшоў да дырэктара выдавецтва, што было тады для мяне не надта простым. Выслухаўшы мяне, таварыш дырэктар дастойна сваёй пасаdze сказаў, што як-небудзь абыдземся без дрэздэнскіх ды лейпцыгскіх друкарняў, самі выдадзім, яшчэ лепш...

Пяхай сабе і не лепш, аднак праз паўгода кніга мая парэшце выйшла. Якуб яшчэ ўсё служыў у Германіі, Валянцін трэці месяц ляжаў у бальніцы, я часта наведваў яго, і быў сярод тых

дзён адзін, калі я прыйшоў да яго са сваёй вялікай радасцю. Не буду прыдумваць гэтага дня, чамусьці не памятаю яго; цяпер, калі пішу гэта, на думку ўзышло іншае: той справядлівы боль, які Валянцін па сваёй мудрай дабраце схаваў у хворым сэрцы, прыкрыўшы той боль маёю радасцю, верыцца — шчырай. Першая кніга яго вершаў, у пераважнай большасці турэмных, яшчэ ўсё «рэдагавалася». Востра, справядліва накрытыкаваўшы ў друку аднаго з тых, хто мог гэтую кнігу выдаць своечасова, а мог і адцягнуць выхад яе на колькі яго душачцы жадалася, Таўлай быў асуджаны на чаканне. Не дачакаўся...

Калі яго не стала, мы з Якубам, які неўзабаве дэмабілізаваўся, кожны па-свойму, але падобна адчувалі яго адсутнасць, і нас пацягнула аднаго да аднаго цераз гэты балючы, а потым сумны пралом.

Гавару я гэта, вядома, ад сябе і пра сябе, але ж і Якуб педнойчы даваў то менш, то больш выразныя доказы, што наша набліжэнне патрэбна і яму. Праяўлялася гэта і ў друку. Складаючы яго кнігу, я адчуваў зразумелае ваганне — даваць ці не даваць тое, што ён некалькі разоў пісаў пра мяне: і хацелася даць, і няёмка было. Спыніўся на кампрамісе: даў толькі адзін «юбілейны» артыкул, як здалося, больш стрыманы. Іншае засталася ў газетных выразках. А сёе-тое проста помніцца.

Пішу гэта ў студзені восемдзсят чацвёртага. Ідзе ўжо трэці год пашай разлукі, а мне яшчэ ўсё бывае балюча, калі выпадкова ці наўмысна сустрэнуся з яго фотаздымкамі, асобным ці групавым, дзе і я...

Кнігу яго сустрэлі добра, і ў друку ёсць пра гэта, і ў пісьмах, атрыманых мною, і ў вусных ацэнках. Аповесць выдадзена і ў рускім перакладзе. Помнік, след у жыцці... Актыўны прыхільнік роднай літаратуры, Якубаў сябар, падобны да яго вясёлай, сціплай высакароднасцю, Вячаслаў Ляшковіч, дырэктар мінскага абласнога краязнаўчага музея, знайшоў па адным з узлескаў маляўпічай Маладзечаншчы-

ны магутна-прыгожы, спрадвечны валун — яшчэ адзін помнік нашаму незабыўнаму.

А ён усё ўсміхаецца — на здымках, у памяці...

Сваім уменнем ці, лепш, унутранай патрэбай добрых, вясёлых кантактаў з людзьмі ён быў падобны да майго брата Міхася. Той мог часамі і так: падысці ў кампаніі да кагосьці малазнаёмага, а то і не знаёмага зусім, паздароўкацца з чалавекам, з выгляду нейкім панурым, сумным або нясмелым, і спытацца: «Ты што, браток, унурыўся? Век жа воўкам не пражывеш. Ты весялей не можаш?..» Нейкім чынам і да свавольства, ледзь не да блазенскага хуліганства даходзіла — у жаданні падысці да кагосьці аж лішне важнага, да вяльможы ці да свяцейшасці, цапнуць яго за найбольш печаканае месца і сказаць: «Здароў!», адным такім разрадам спусціўшы падзьмутасць да яе чалавечай, голенькай ды босенькай нявіннасці.

Да такога ні ў аднаго, ні ў другога з іх, вядома ж, не даходзіла: от, весела ўяўлялася.

Успамінаюцца вясёлыя выпадкі ў нашым сужыцці, Якубаў смех, да самай старасці — пехта сказаў бы — «блазенскі».

Светла помніцца наша першае сумеснае падарожжа, з Баранавіч, дзе яны з Аняй нейкі час жылі пасля яго дэмабілізацыі, на Слонімшчыну, у яго з Валянцінам родныя мясціны. Там Якуб пазнаёміў мяне са сваёй старэнькай, але нястомнай, мудра-вясёлай мамай, з братам Іванам, які таксама нядаўна вярнуўся, з сябрамі па ўсім раёне, у многіх вёсках, дзе мы пабывалі, у асноўным пехатой. Мы гутарылі, многа і адразу шчыра, і ў вагоне, і ходзячы, і на спачыне, часта смяяліся, убачыўшы штосьці вясёлае або прыгадаўшы. Тады я і падумаў упершыню, што гэта ён ад маці, жыццё якое было вельмі нялёгкім, узяў і панёс, як чароўны агеньчык, і смех, і песні, і захапленне ўсім прыгожым, чалавечным.

Калі Якуб і Аня перабраліся на працу ў Мінск, наша сяброўства стала сямейным, сустрэчы часцейшымі, сумесныя паздкі таксама. Ся-

ды-тады мы ў сааўтарстве выступалі з Якубам у друку.

У верасні пяцьдзесят чацвёртага мы тыдні два працавалі разам у Маскве, на толькі што адкрытай сельскагаспадарчай выстаўцы, ён як штатны газетчык, а я добраахвотным спецка-рэспандэнтам. Добраахвотнасць патрабуе ага-воркі. Мяне тады жорстка раскрытыкавалі за часопісны варыянт адной аповесці, і Якубу захацелася праветрыць, супакоіць аўтара, пра што, вядома, адкрыта не гаварылася. Работы было шмат, ён умеў і любіў працаваць, а я ўжо не адставаў ад яго. Аднак амаль штодня, а то і штодня мы знаходзілі хвілінку, каб заглянуць у павільён тэхнічных культур. Там на сцяпе, вяпчаючы адпаведную экспазіцыю, вісеў вялізны фотопартрэт Героя працы па маку. Сын сонечнай рэспублікі з неверагодна шырокай, звышрэкордна ўпасвенай «ражкай», ён усміхаўся шчасцю свайму так прастадушна-радасна, што, глядзячы на яго, і самому хацелася рагатаць. Калі ж каму-небудзь слова «ражка» здасца абразлівым, дык можна заслانیцца і народам. Гэта адзін наш малады, талковы старшыня калгаса сказаў, спыніўшыся перад тым партрэтам: «Во, і на маку можна якую ражку наесці!..» Якуб назваў таго героя макацёрам, разумеючы тут не толькі пасудзіну, у якой труць мак, але і таго, хто трэ, і любіць, чаго добрага, не-не дый аблізаць уквэцанае ў «опіум», салодкае качалка. Набегаемся, стомімся ад сустрэч, хоць не заўсёды цікавых, але патрэбных, ад інтэрв'ю высокіх і яшчэ вышэйшых, ад спешнай рэпарцёрскай пісаніны, а тады ўжо, нарэшце, зірнём адзін на аднаго і, нібы ўздыхнуўшы з палёгкай, хтосьці скажа: «Да макацёра!» — як лозунг на аздараўленне. І той вітаў нас сваёй непераможнай па абаяльнасці, шыракаротай усмешкай.

У застоллі Якуб, заўсёды культурна стрыманы ў спажыванні «і гушчы, і рэдкасці», быў молада, хмельна вясёлы. Любіў спяваць. Помніцца адна з папулярных у пачатку пяцідзсятых гадоў песень на словы Ісакоўскага: «Лучше петь того цвету». У лёгкай, прыемнай мелодыі —

як пайбо́льш адпаводны́я словы, якіх, здаецца, ні замя́ціць, ні месца́мі пераставі́ць.

...Вся душа моя пылаєт,
вся душа моя поет,—

дружна вядзе кампанія, а наш Якуб, замест «души», якая «поет», на хаду ханае радок з наступнага куплета і выводзіць:

Вся душа моя пылаєт,
хоть іголки собирай!..

І песню абрывае рогат, у найстарэйшага — наймаладзейшы.

Што ж, маладосць, і ў сора́к яшчэ маладосць, якая з-за турмаў ды з-за вайны так апазілася. Ды справа не толькі ў гэтым.

Гадоў праз дваццаць пасля таго «маку» ды тых «іголак», калі мы ўтрох з Алесем Адамовічам адпачывалі (і працавалі трохі) у Друскеніках, Якуб быў на сёмым дзесятку. Нястомны хадун і лыжнік, любіў ён і кампанію. За адным з намі сталом сядзела ціхая, інтэлігентная маладзічка, якою мы дружна, пеназойліва апекаваліся. За іншымі сталамі сядзелі, таксама ўперамежку, жанчыны, мужчыны рознага ўзросту і розных прафесій, тут пібы адмовіўшыся ад іх, на час аб'яднаўшыся ў свабодзе памаладзелага адпачынку. Неяк марозным ранкам мы схадзілі на рынак і там, між іншым, Якуб купіў слоічак хрэну. З гэтым слоічкам у абед, пачаставаўшы свой стол, ён пайшоў па бліжэйшых, як быццам нікога там не падзяляючы па суседзяў і суседчак. Толькі як быццам, бо да першай пакіраваўся за трэці стол. Адтуль мы часта чулі вясёлы голас і смех, бачылі і галоўную вясёлуху, румяную, блакітнавокую ды бойкую русявачку. З гэтага пачалося знаёмства, якое спакваля і лёгка, хорапа перайшло ў сяброўства. Калі яна, Галя, ад'язджала, мы ўжо праводзілі яе на вакзал, потым аднойчы, у Мінску, зноў жа ўтрох, сустрэкаліся ў кафе, тады ўдвух з Якубам былі ў яе дома, у прыемнай, дружнай сям'і, з двума сыночкамі, з любімым мужам, з нейкай сваяц-

кай утульнасцю. У гэтай дружбе мы з Адамовічам былі не галоўнымі, любаваліся ёю, ведаючы, як яна патрэбна Якубу, калі не па-дзёдаўску, дык па-бацькоўску. Бачу, як яна, наша слаўная беларуская Галя, плакала, калі Якуб Герасімавіч памёр. Цяпер мы з ёю час ад часу перазвоньваемся, і ўсе размовы нашы не бываюць без яго.

Праз восем год пасля чыстых, атуленых снегам Друскенікаў, улетку, праездам з Масквы ў Прагу, у мяне гасцявалі чэхі, пара блізкіх людзей. Трэба сказаць: не ў мяне, а ў нас, у гэтае «нас» уключаючы не толькі маю сям'ю, але і Якуба, без якога нам за святочным сталом заўсёды кагосьці блізкага не ханала. Тым больш што тады ўжо ён быў трэці год адзінокі, без Ані. Назаўтра, пасля гасцявання ў нас, Марцэла і Вацлаў настойлі на сустрэчы ў іх, у рэстаране гасцініцы. Адной з адзнак яго, Якубавай, весялосці, жыццёвасці, да канца невычэрпнай, мне бачыцца той вальс, на які ён запрасіў нашу мілую, паважаемую госцю, як ён тады, кавалер на восьмым дзесятку, вірыў ды фігурыў, крыху па-даўняму, па-чамяроўску ўзняўшы сваю і даміну руку, як наша госця здзіўлена, амаль захоплена глядзела на яго, а мы, з-за стала, на іх у маладым, разгайдавым патоўне.

...Камбат забіты, а вышыня не ўзята. Пасланы быў капітан Міско, тады ўжо штабны афіцэр. За тую вышыню, узятую, у яго Чырвоны Сцяг, першы сярод пяці баявых ордэнаў. Ён не насіў іх, падмацаваўшы мноствам франтавых і працоўных медалёў, і не расказваў лішне, так сабе аднойчы адказаў на маё пытанне.

Стрыманага, карэктнага, я двойчы не бачыў яго, па жаль, у выбуху справядлівага абурэння. Аня расказвала, як яны ехалі загарадным аўтобусам і нейкі малады хамула, нічога не баючыся, нікога не паважаючы, брыдка лаяўся пры дзецях, пры жанчынах, і ніхто яму нічога не асмельваўся сказаць. Якуб падышоў да яго, папрасіў быць культурным, а той тады — на яго. Падумаш, «ачкарык», іп-ці-лі-генцыя!.. Якуб падышоў да шафёра, папрасіў яго спыніцца і

адчыніць дзверы. Ашаламіў таго здаравілу, сханіўшы за каршэнь і, крутануўшы, за порткі ззаду, датарабаніў да дзвярэй і шугануў на асфальт... Другі выпадак, пра які ўжо ён расказваў мне сам, адбыўся на працы. Адзін падкапай з даваенным стажам сказаў на спакойнага, паважапага ў калектыве таварыша: «Падумаеш, ты ваяваў! Мы яшчэ паглядзім, дзе ты гэтыя свае ордэны ды медалькі браў!..» Тут у работу пайшло першае, што трапіла пад руку — рэдакцыйнае крэсла, якое франтавік сханіў і ўскінуў, каб апусціць. «Таварышы, дзякуй ім, не далі...» Капцюх той, вядома, напісаў у славутае «куды трэба». Якуб пайшоў на выклік з поўнай гатоўнасцю панесці пакаранне, але той, ад каго яно залежала, выслухаўшы яго, з усмешкай разумення, што асабліва дарэчы бывае на вуснах высокаадказнага чалавека, сказаў толькі: «А первавацца ўсё-такі лішне не трэба...»

Былі таксама два зрывы ў глыбокі смутак адчаю, адзін з якіх я бачыў, калі памерла Анечка і ён, здавалася б, ужо так прызвычаены да гэтай немінучасці за тры гады невылечнай хваробы, сеў, дзе стаяў, у куток, і затузаўся ў глухіх мужчынскіх рыданнях. Пра іншы зрыў расказвала мне Аня, з просьбай не выдаць яе. Гэта калі ён атрымаў пасмяротную рэабілітацыю на бацьку і брата і таксама, упаўшы ніцма на падлогу, доўга плакаў...

3

Тое, з чаго пачалося маё слова пра сябра, першы раздзел, напісана было роўна праз месяц пасля Якубавай смерці; тым раздзелам, у першым яго варыянце, я адкрыў кнігу «Маё маўклівае сэрца». І раней, у розныя гады, я сёе-тое пісаў пра Якуба, скажам, у нарысах пра Адамовіча, Шырму, у некаторых артыкулах і лірычных нататках. І ўсё, што было сказапа, здавалася і дагэтуль здаецца яшчэ і яшчэ не ўсім, што можна і трэба сказаць пра гэтага, няхай нягучнага, але ж сапраўднага чалавека. Аднаго з тых, хто і сам зрабіў нямала, а яшчэ больш —

дапамагаючы іншым, дабратворна і безымянна растварыўшыся ў справах і меншых, і большых, і самых вялікіх, агульнанародных.

Блізу праз год пасля яго адыходу, адзін над Нёманам, заглядзеўшыся на барвовы, магутны, цудоўны і сумнаваты захад жнівеньскага сонца, я прыгадаў Якуба, — адчуў адзіноту і ўдзячнасць яшчэ раз...

Летась у маі, ідучы зялёна, весела амаладзелым, зпоў жа наднёманскім лугам утрох з мясцовым сябрам з партызанскіх дзёп і з яго знаёмым, на шмат маладзейшым за нас, мы набрылі на лугавую азярыначку. Падоўжную і поўную, як вока, з вейкамі аеру. Яна была ўжо даволі густа расквечана жоўтымі гарлачыкамі і раскошна белымі «гускамі», як называюць у нас гарлачыкі белыя. Загаварылі пра тое, што «гускі» панач стульваюцца пялёсткамі, каб ураіні зноў распусціцца, а жоўтыя гарлачыкі так і жывуць адкрыта днём і ноччу. «Гэтым няма чаго асабліва хаваць», — сказаў наш маладзейшы. Мы са старэйшым сябрам усміхнуліся. Аднак гэта было ў мяне не ўсё у параўнанні красы сціплейшай і больш раскошнай...

Мне прыгадалася, як два гады раней, каля гэтай жа азярыначкі, нібы затоенай на зялёнай прасторы, ішлі мы таксама ўтрох, але ў іншым складзе, — з Якубам і нашым агульным другам. Таксама пастаялі, палюбаваліся — і белымі, і жоўтымі. А потым найстарэйшы з нас, ужо семідзесяцігадовы Якуб, нечакана, нага аб нагу, скінуў выступкі, вылузаўся са спартыўных портак і палез у ваду. Пачаў лавіць і зрываць тыя раскошна белыя, якім так дарэчы было б заставацца ў іхнім зацішным «дома».

Несамавіты свой букет панёс ён нашым жонкам, што засталіся каля хаты.

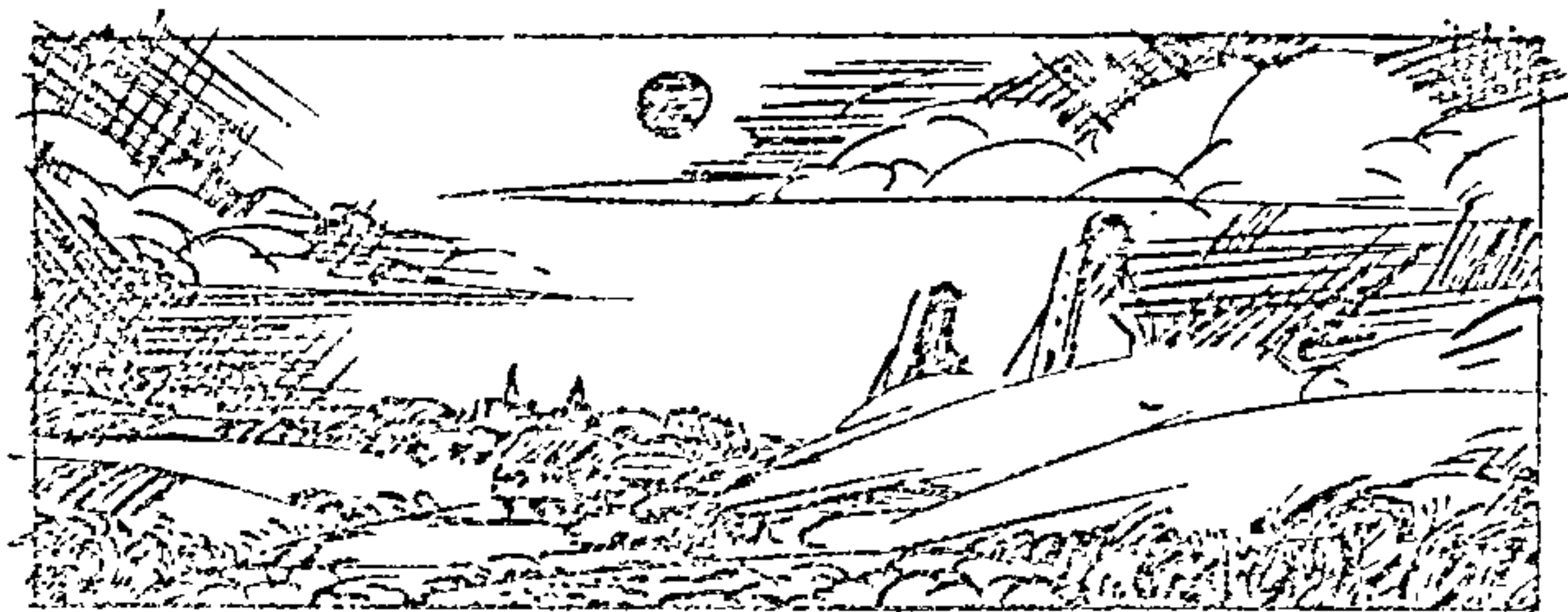
Вядома ж, «гусак» не трэба зрываць, яны букетам быць не любяць і не могуць. Так, здаецца, потым, у вёсцы, і гаварылася. Жанчыны нашы гаварылі. Хоць як быццам і не вельмі ўвэўнена. Гэтую «ісціну» я ўспамінаю і цяпер, але...

Але ж тут ёсць і ісціна без двукосся. Што ду-

на чалавека гарнулася да дружбы, да яе цяпла, што яна ў яго хацела гэтага ўсё жыццё.

А да разлукі пашай заставалася чатыры месяцы.

1981—1984



Два словы

У чэрвені трыццаць першага года я быў у вялікім падарожжы — ехаў аўтобусам у Наваградак, ажно за трыццаць дзевяць кіламетраў, здаваць экзамены ў гімназію. У Карэлічах пажылы, салідны шафёр (якая гэта была тады рэдкая прафесія, якая фігура — шафёр!), перакусваючы на прыпынку, гаварыў камусьці з дзвярэй адчыненай кабіны:

— Бочек — аб'ядненне...

Ён еў «бочэк» — сёння мы кажам: карэйка — з сітніцай; я гэта бачыў, стоячы за тым, каму гаварылася. Смачна!..

Позняй дажджлівай восенню ў тым самым годзе шафёрскі вучань Міша, таксама фігура ў нашай зачуханай вёсцы, прынёс з Баранавіч страшную вестку. Па прыгавору «даразьнага», палявога суда пазаўчора там павесілі дзевяць падпольшчыкаў-камуністаў. Сярод іх — Шурку, таго пажылога, шаноўна-саліднага шафёра з чырвона-белага аўтобуса «Крэсавянка».

Шурку я памятаю толькі праз тое, што бачыў і чуў. Аднак — памятаю.

Іядаўна ў аўтобусе Мінск — Вільнюс мпе яго жыва нагадаў таксама пажылы і маўкліва салідны, культурны шафёр-літовец. Нагадаў і незвычайны ў тым далёкім заходнебеларускім асяроддзі «бочек — аб'ядненне», і жудасную вестку пра павешанне, прынесеную ў вёску з горада. Нагадаў і словы яго, Шуркавай, маленькай дачкі: «І сонейка будзе свяціць, і месяцык, а татуся майго не будзе...» Гаварылася гэта па польску, — і малая так гаварыла, і Міша так паўтараў, а ўсе мы слухалі і разумелі моўчкі. І суседзі, і маці Мішава, ціхая працавітая цётка Тацяна.

Яна вельмі доўга дамагалася пенсіі за мужа, забітага на «мікалаеўскай» вайне, а атрымаўшы яе ажно за ўсе чатырнаццаць гадоў адразу, паслала свайго сінату вучыцца ў Стоўбцах на шафёра.

Міша быў старэйшы за мяне на тры гады, але мы сябравалі і дома, і ў школе, і на нашы, накуль ён не пайшоў у людзі, а з маёй гімназіі нічога не атрымалася. Празывалі Мішу Хвальком, з самага малку, і гэта праўда была, — ён і наручны гадзішнік усё правяраў, то да вачэй, то да вуха, і руку, тапнуючы, так задзіраў, каб відаць быў гадзішнік. І пра вучобу сваю хваліўся пямала. Але тады, расказваючы, ён быў зусім не такі, як заўсёды, бо Шурку таго ён ведаў, пал кіраўніцтвам яго і вучыўся. Ён расказваў, а цётка Тацяна глядзела на хлопца свайго, слухала моўчкі і плакала...

Праз чвэртку веку пасля таго жахлівага веча, светлым летнім адвячоркам Рафаіл Сяржант, мужны і светлы чалавек, расказваў мпе ў цумары барапавіцкай гасцініцы аповесць свайго бурнага і цяжкага жыцця, што стала ў мяне парысам «Партрэт старэйшага таварыша». Расказваў ён часцей за ўсё паасобнымі фрагментамі, як яно ўспаміналася яму, па пэўнай улутрапай сувязі. А я запісваў тыя фрагменты, уважліва, а то і ўсхвалявана ідучы за плынію яго расказу. Польскія гарады пазываліся толькі як турмы, бо так ён іх бачыў, пазвы іх значылі этапы яго накутніцкага шляху.

— У Равічы сядзеў я з Паўлам Валашыным, членам ЦК статысячнай Грамады, паслом польскага сейма ад рэвалюцыйна-дэмакратычнага крыла беларускай нацыянальнай фракцыі...— Гэта не я цяпер, а ён, расказчык, так гаварыў, няспешна чаканячы сваю дакладнасць.— Любіў я гэтага чалавека, мы сябравалі. Класічны тып беларуса. Гаварылі пра Тарашкевіча. Тарашкевічаў бацька, шкадуючы сына, пытаўся: «Броня, як ты думаеш, народ наш ужо дарос да таго, каб за яго галаву аддаваць?» А сын яму: «За яго заўсёды можна было і трэба было аддаваць галаву».

Другі фрагмент, пасля хвілін маўчання:

— Кожнага падпольшчыка пілсудчыкі намагаліся зрабіць шпіёнам, шпегам, паставіць яго па-за законам. «Нема венкшэго ўрога, ніж шпег». «Сонд доразьны», сто адзінаццаты артыкул яшчэ царскага кодэкса з тысяча дзевяцьсот трэцяга года. На гміне, на тэлеграфных слупах вывешваліся адозвы: хто выдасць шпіёна — тысяча злотых. А гектар зямлі быў тады дзвесце трыста-чатырыста злотых. Увосень трыццаць першага года тут, у Баранавічах, было павешана дзевяць чалавек — за шпіянаж. Кат Мацееўскі атрымліваў чатырыста злотых у месяц і па сто злотых ад галавы. У Польшчы было тады дваццаць чыноўных разрадаў, у ката — дзевяты разрад. Белыя пальчаткі, новыя для кожнага. Зацятак на цэлы дзень. І фразы, што была крылатай: «Справедлівосьці стало сень за́досць» — справядлівасць задаволена.

Пра гэтае павешанне было ў газеце ІКЦ, «Ілюстраваны кур'ер цодзенны», адной з самых санацыйных. Чытаў я пра павешанне ва Ўронках.

Зноў паўза і роздум на высокім ілбе чалавека, якому так многа давалося думаць за чатырнаццаць гадоў турмы, з якіх дзесяць у адзіночцы. А пасля паўзы — зноў, як з Валашыным і Тарашкевічам, грунтоўна ўзважанае слова пра блізкага чалавека:

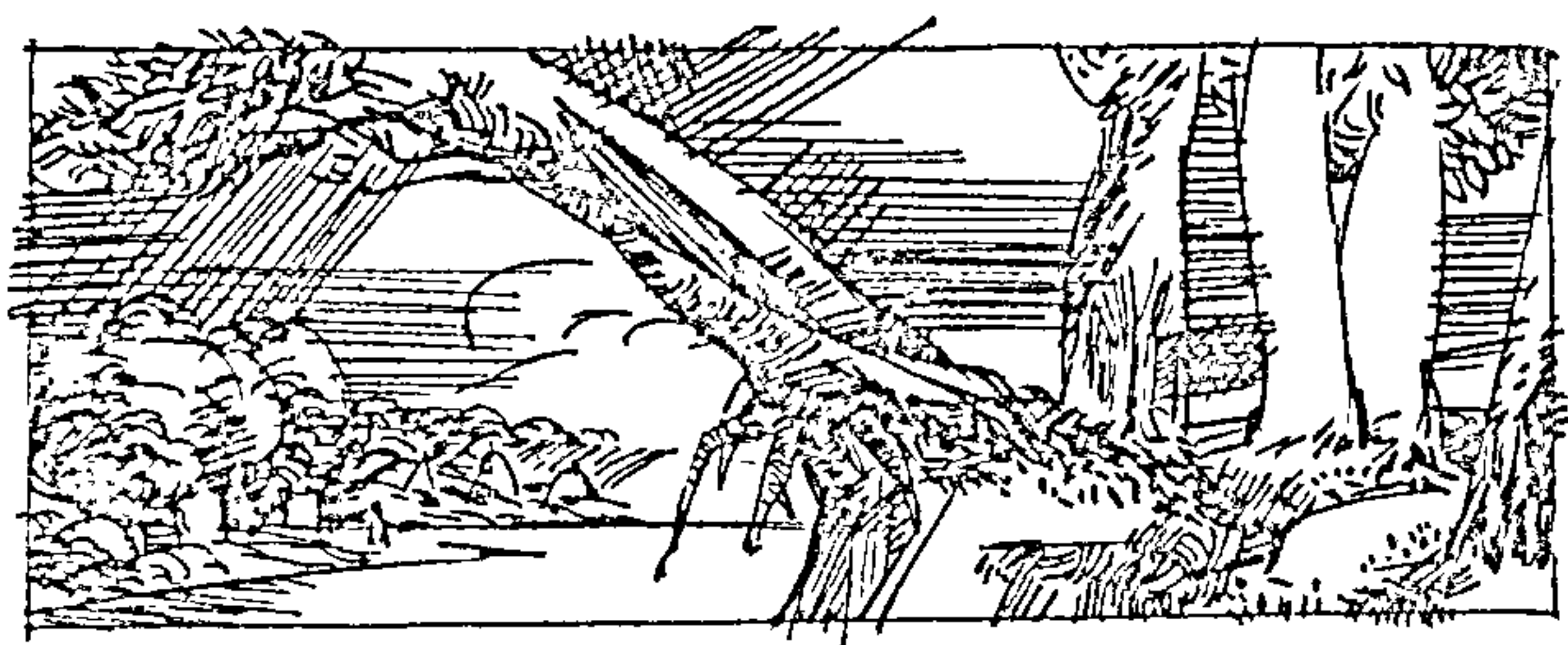
— Сярод тых дзевяці быў Аляксандр Скач-

ко. Шафёр з аўтобуса «Крэсавянка», на трасе Стоўбцы — Наваградак.

Запісваў я гэта ўлетку пяцьдзесят восьмага, — з таго часу прайшла другая чвэртка стагоддзя. Запісы тыя, не ўсе выкарыстаныя ў маім нарысе, днямі я перачытваў: чытаюцца як штосьці новае, бо сёе-тое ўжо і забылася.

Аднак успамін пра шафёра, Мішаў расказ пра павешанне вярнуўся да мяне не ад запісаў, — ад незвычайнага польскага «бочек», які, у рускім акрэсленні, «объявление»...

1983



Пераход

Вясковы ксёндз Магнушэўскі — добраахвотны настаўнік Багрыма, нашага Шаўчэнка, задушанага ў зародку. Міцкевіч і Чачот, — у аднаго высокааўтарытэтных выказванні пра беларускую мову, у другога шчырае збіранне нашых песень. Сыракомля, Манюшка і Дунін-Марцінкевіч, Багушэвіч і Ажэшка — іх творчая дружба.

Царскія «цэнзары» гаварылі, што беларуская мова, літаратура — варожая польская выдумка...

Кожны «заходнік» майго пакалення — старэйшы хто, аднагодак і маладзейшы — успамінае школьны вершык: «Кто ты естэсь? Поляк малы!» Пра гэта ўжо і пісалі, хто з нашых стаў літаратарам. Што ж, раней, калі сама Польшча

была пад трайным прыгнётам, вершык гэты быў свосасаблівым катэхізісам патрыятычнага выхавання польскіх дзяцей. Потым, механічна перанесены на чужую глебу, ён стаў для нас, непалайкаў, адным з сімвалаў нацыянальнага прыгнёту.

Тады ўжо, стаўшы незалежнымі, некаторыя польскія ідэолагі, у сваю чаргу, пісалі, што нейкую там Беларусь, нейкую беларускую мову, літаратуру проста «прыдумалі бальшавікі»...

Што ўжо казаць пра такіх цемрашалаў, калі і ў людзей прагрэсіўных і сёння часамі не-не дыі пакажацца шыла ці шыльца з мяшка.

Адна старая польская пісьменніца, з якою я перад вайной перанісваўся, якая прысылала мне ў вёску і ў войска добрыя кнігі, перакладчыца Бертрана Рассела і сама пацыфістка, змагарка за мір, калі я ў сямідзiesiąтым годзе наведаў яе ў Варшаве, у гутарцы прагаварылася: «Кіеў? Ён жа наш, вядома, польскі». А па маё здзіўленне, спаханіўшыся, з усмешкай самаасуджэння дадала: «Што ж, кожны народ, нават самы найменшы, мае поўнае права авалодаць усім светам...»

Другі паяк, маладзейшы, яшчэ больш сучасны, даволі старанна перакладае «з усходнеславянскіх літаратур», не менш карнатліва займаючыся вышукваннем ва ўсім польскіх першакрышціц, польскага паходжання, дзе хоць крышку, хоць крышачку можна. Не толькі, скажам, у Купалы («з каталіцкай, значыцца, з польскай сям'і»), але і ў Коласа (няхай сабе з праваслаўных, але ж Міцкевіч, значыцца, са шляхты, з паяйкаў). Нядаўна ён зноў парадаваў нас сваёй вучонай глыбіннасцю: да перакладзенага ім верша даў грувасткую заўвагу пра паходжанне пазвы «Туганавічы», ад слова «туга». Снаслаўся на слоўнік, складзены ў канцы мінулага стагоддзя (калі, кім, дзе — усё дакладненька), які, вы бачыце, «падае, што *туга* — крэсовае акрэсленне *тэнскіоты*». Слова, значыцца, не беларускае, не ўкраінскае, чаго ён, кніжнік і перакладчык з даволі вялікім стажам, узбросны сучаснымі дапаможнікамі, не можа не ведаць,

а слова на збуцвела-архіўны лад «крэсовае»... У зусім неглыбокім падтэксце — старая, пратухлая песня пра «польскосць тэіі зямі» — Беларусі і Украіны...

Тое агіднае, антылюдскае, што ідзе следам за вызваленнем таго ці іншага народа: яго прэтэнзіі да іншых, яго жадаанне дзяўбаць іх зверху. Словы Дастаеўскага: «Нізкая душа, вырваўшыся з-пад прыгнёту, прыгнятае сама» — трэба аднесці да нізкасці ў кожным нацыяналізме. І ў Маркса яно: «Не можа быць свабодным народ, які прыгнятае іншыя народы».

Як адбываецца пераход ад прыгнечанага да прыгнятальніка — гэта я назіраў на прыкладзе даваеннай Польшчы, адчуваў той прыгнёт у нейкай меры і на сабе. «Сізіфава праца» Жаромскага стаяла ў школьнай кніжнай шафе, а такую ж нялюдскую асіміляцыю слабейшага мы бачылі штодня і ў школе і за сценамі яе.

Але ж гэта было ўжо даволі даўно!..



Нібыта рознае

Ідылія ў вагоне электрычкі.

Маладая пара вяртаецца з вёскі (мы разам адтуль дабіраліся да вакзала). Спачатку гулялі ў «дурня», на яе прыполе. А потым яна ўзяла купленую ў вакзальным буфэце гарадскую булачку, спачатку жавала яе так, пасля ён растуліў вялікую сумку, зняў покрыўку з трохлітровага слоіка з малаком, і шчаслівая маладзічка, як малая, адхлёбвала гуліва, з мілай, так зразумелай ім абаім, пястотай, хатняе, з маміна-цешчынай даёнкі малако і шчасліва ўсміхалася.

І гарадская ўжо, і яшчэ вясковая, — толькі як госця, на грунтоўным бацькоўскім падмацунку.

✱

«Што гэтая ваша паэзія — адна пустата. Вось матэматыка — гэта навучка, гэта апора, гэта жыццё!»

Прыблізна так, часта і аднастайна марочыў мне галаву зямляк, малодшы брат майго друга, пасляваенны студэнт матфака.

Неяк ён плаваў з двума сябрамі і дзяўчынай, якая яму «падабалася», на возеры, у адной лодцы, і дзяўчына ўтапілася. Развесяліліся надта, перавярнуліся і трэба ж — адна яна не даплыла да берага.

Калі яе неслі хаваць, ён не пасмеў быць там, дзе ўсе. Пачуўшы з акна інтэрната апошнюю

музыку, ён кінуўся з чацвёртага паверха ўніз галавой.

Ох, матэматыка...

✱

Рушлівы сын рушлівага бацькі. І жоначка рушлівая. Паставілі добрую хату, што і знадворку, і ў сярэдзіне «як гарадская». А жыць у гэтай выгодзе няма каму. Сын штосьці сярэдняе закончыў, кудысьці паехаў, яшчэ халасты. Дачка таксама штосьці не большае закончыла, паехала, там выйшла замуж, парадзіць збіраецца. Жывуць на прыватнай кватэры, стоячы ў доўгай чарзе «на кааператыў». А ў бацькоў — за вялікімі, светлымі вокнамі — такое добрае жыта, такі раскошны сад!..

— Што ж гэта будзе далей з нашым сельскім хадзяйствам? — уздыхае чалавек. — Да чаго гэта дойдзе, да якога развалу? Усю маладзёж павывучвалі, каб хваліцца, відаць, што ў нас усе вучоныя, а хлеб рабіць адвучылі...

✱

У мясцовым аўтобусе поўна і перапоўнена. Лета, жніво, а людзі валочацца. Гэта — сказаўшы па-сялянску, па-даўнейшаму, бо сёння пішуць і кажуць інакш: міграцыя, урбанізацыя, энтэр... Моладзь, сталыя людзі, дзеці, старыя, зусім старэнькія. Хто бяззубы, хто з устаўнымі. Дзед, якому аж страшна зазірнуць у твар пад старою кепкай, і бабуля, як смерць, з высокай, крываваатай кульбай.

Другі дзед, у кампаніі з маладым мужчынам, ці не падвыпіўшы трохі, наварнуўся з пярэдняга сядзення, пагаварыў з дзяўчынкай, што сядзела на каленях у чужой бабулі, бо маці малое стаяла на цесным праходзе, а тады даў ёй карамельку ў стракатай паперцы. І дзяўчынка, нібы па радасць усім нам, хто быў бліжэй да яе, засмяялася, вылузала цукерку і пачала яе весела адкусваць і жаваць. Другую дзяўчышку,

трохі большую і з авоськай купленага ў райцэнтры, заірасіла прысесці трэцяй на двухмесным сядзенні інтэлігентнага выгляду маладзіца. Малая хутка заснула, прытуліўшыся да чужога цёці.

А над імі, узяўшыся за шапачыну сядзення, стаяў бацька дзяўчынкі, чыста апрачута, але з плюгавым выглядам, з нейкімі рэшткамі закусі на падбародку. Трохі кашляў, больш лаяўся, як быццам ціха. Потым, калі на чарговым прыпынку з канца аўтобуса сюды наблізілася маці малое, яго жопка, ён пачаў яе лаяць ледзь не зусім уголас.

П'яны — пасярод яснага дня. Якой «вучонасцю» апраўдаеш такую, трэба сказаць, вельмі нярэдкую з'яву?

І трэба жыць з такім, у такой — таксама вучонасць — эмансіпацыі, пры бацьку такім гадавацца!

✱

Спёка. А большасць былых партызаў — на мітынгу каля помніка ў пасялковым скверы — стаіць не ў цяньку. Усе, вядома, без шапак.

У аднаго з іх, незнаёмага мне, з суседняй брыгады, на вялікай бліскучай лысіне, як нейкі несамавіты ордэн, знак вайны — сцішнаватая ямка ў чэрапе.

Успомнілася з юнацтва:

Таксама незнаёмы чалавек, дзядзька з далейшай вёскі, з якім я ехаў з лесу, расказваў пра вайну японскую. Ён сядзеў на дрывах, я ішоў побач з яго саньмі. А потым ён, зняўшы зімовую шапку, прыгнуўшыся, паказаў мне над лобам ямку — ад штыха, зацягнутую скуркай, надобную на конскую пад вокам.

Тая ямка была пад шапкай, у валасах — яна не крычала, як гэтая.

✱

Спяваць яшчэ можна было пад *ракітаю* зялёнай, а пад *ракетаю* не заспяваеш...

✱

Сціплы насценны гадзіннік у маім рабочым пакоі.

Маладзейшы сябар, крыху залішне экзальтаваны мастак, аднойчы не вытрываў:

— Здымі ты гэтую дрэнь! Дырэктар арцелі, а не пісьменнік!..

Два іншыя сябры, старэйшыя за мяне, былы франтавік і былы партызан, якія падарылі мне гэты гадзіннік да круглага дня нараджэння, зноў вось зайшлі. Рэдкія госці, жадааныя.

Сядзім, гаворым, а ён пад намі, нібы печакана, азваўся, забомкаў.

— Во, во! — смяюцца хлопцы. — Звані, брат, звані! Няхай памятае, што мы ў яго ёсць!

Аднаго ўжо тым часам пяма, а другі штосьці вельмі здае...

Гадзіннік не зводзіць: я сам так зрабіў, каб ён не трывожыў, калі працуеш. Я толькі часам цікну на яго. І так ці інакш, аднаго ці другога, а часцей і абодвух разам — цёпла і сумпа — успамінаю.

✱

Як страшна расшыфроўваецца хроніка дарожных выпадкаў. Вось адзін — зусім побач, на тым павароце лясной, дагледжанай дарогі, якія часта мінаю, нават часамі з прыемнасцю, бо прыгожа. Учора, пад самую раніцу, калі ўжо руплівы трактарыст выехаў на працу, насустрач яму з гэтага паварота выскачыў перапоўнены, п'яны «казёл» вясельнікаў. Шарахнуў у трактар. Маладая сядзела на каленях у маладога, яе — на смерць, ён — звар'яцеў. Дасталося і іншым.

А дарога — зноў гладкая, шырокая. Як быццам нават просіць павярнуць на яе, у тую знаёмую вёску...

✱

Некалькі разоў, едучы ў Мір ці вяртаючыся з яго ў Крынічнае, сустракаў ці дагапляў старога, або толькі з сякерай за поясам, або ўжо з

паленам ці з двума-трыма тапчэйшымі на плячы. Пасля пачуў легенду пра яго:

Брат яго быў чыгуначнікам, заўсёды ў дарозе, а гэты пачаў падбівацца да красуні-братавай. У лесе. Яна не толькі не паддалася, але і мужу пасля расказала. І той пракляў свайго малодшага: «Каб ты да самай смерці ў лес па дровы хадзіў!..» Вось ён і ходзіць. Адзін жыве, не ажаніўшыся. Ужо і ад мужчыны нічога не засталася, брудны, аброслы, абшарпаны, а ў лес усё «трэба ды трэба». Пляцэцка не па зялёнай абочыне, а па гарачым жвіры гасцінца, і машыны пыляць на самотную, горкую старасць.

✱

Пад канец доўгай вуліцы гарадскога пасёлка стаіць аблезла-запушчаны глінабітны дом. Праязджаючы міма, вельмі ўжо рэдка хто падумае, што ў гаспадара яго было... казалі: дзевяцьсот, а можа, трохі менш, а ўсё ж вельмі многа рамачных вулляў пчол. Менш на сядзібе, больш на пасеках, як быццам у арэндзе. Напрадвесні і мы з братам ездзілі да гэтага дзядзькі чысціць на трыеры насенне, чакалі там, на прыгуменні, сваёй чаргі, часамі і даўгавата. У садзе пчолы гулі над ночвамі аржаное мукі, парабак заязджаў у двор на пары дагледжаных коней. А тоўстая, непаваротлівая гаспадыня, прадаючы беднаму чалавеку леташнюю салому, — брат мой заўважыў, — «хітра» абважвала яго. А ўсяго ж і сям'і было ў багацея, што сам, тая жопка і калека-пляменніца.

І пісаць пра такое шырэй не хочацца.

✱

Магутную красуню і выдатную спявачку дагэтуль заўсёды бачыў на тэлевізары з усмешкай на шырокім і прыгожа, молада зубатым роце. А вось у часопісе яе здымак — упершыню з закрытым ротам. Упершыню вусны складзены сціпла і міла, як для сястрынскага нацалушка.

✱

У гасцях у шчаслівай рабочай сям'і.

Гаспадынька, маці дваіх дзяцей, расказвае:

— Мяне Маняй, Марусяй меліся назваць.

Так хацеў тата, ідучы на фронт. Тады ўжо мама мною хадзіла. Напісалі яму, што Галя, а не Маруся, дык ён і піша: «Галя — імя таксама вясёлае. Але мне ўжо дачку не гадаваць...» І не вярнуўся.

✱

Здаравенны, цягавіты і дабрадушны шафёр калгаснага самазвала. Суседка, настаўніца на пенсіі, расказвае пра яго:

— Коцік быў у мяне. Трохі шкодлівы.

А потым узяў ды прапаў. А тады нешта Шура прыходзіць ды кажа: «Сцяпанаўна, вінават. Думаў, што іменна ён пасёў нашы кураняты, а гэта, аказваецца, тхор. Забіў я вашага ката пад гарачую руку. Выбачайце, і, калі што трэба, я намагу». І памог пасля: сена прывёз. Такі харошы хлапчына. Потым, калі торфу прывезці трэба было, зайшла я да іх і смяюся: «Шурка, забі зноў ката, але памажы». А ён смяецца: «Сцяпанаўна, што вы!..» І зноў дапамог.

✱

Тое, што нам знаёма: «я больш не буду», тое, што найбольш у нашай уладзе, што сімай сваёй не старэе. Я так не буду больш рабіць, — так неразумна, так нізка, смешна, балюча. Палёгка ў тузе ці ў адчаі, радасць няспынна жывучага абнаўлення.

✱

Чытаючы ці ўспамінаючы, калі хто памёр, колькі пражыў, думаецца, што прайшлі ўжо ўсе тэрміны, за якія можна было зрабіць штосьці вялікае, значнае.

Думаю нават і так... лепш сказаць —

адчуваю часамі, што я ўжо ўсё сваё зрабіў і цяпер толькі наўтараюся. А ці варта? А ці не лішце страшна гэта — перажыць самога сябе?

✱

Бяссоніца дапамагае распухаць старэчаму самалюбству. Пачамі яно больш чэшацца, як і кароста. Тым больш у цяпле дабрабыту.

✱

На аўтобусным прыпынку. Старэйшая з выгляду жанчына да крыху маладзейшага мужчыны:

— Здароў, Мікола! Ну, ты яшчэ бабы сабе не знайшоў?

— Ат, дзе ты бачыла... — Нават рукою махнуў. Непаголены, нейкі апушчаны, нібы яшчэ ўсё ў жалобе.

— Што «ат»? Ужо ж год на Адары, чаго ты? Адара сабе ўжо знайшла б.

Рашэнні — з жыццёвай неабходнасці.

✱

Двойчы аднекаваўся, не зайшоў на яе хутарок, а цяпер вось, нарэшце, частуюся суседчышымі яблыкамі, а яна, мая вясёлая равесніца, кажа:

— Гэта ж і мама мая так рабіла. Яшчэ і ўдагон чалавеку: «А можа, хоць малака вып'еце?»

Не самахвальства гэта ў мамінай дачкі, а такая ўжо сямейная, хочацца нават сказаць — народная добразычлівая шчырасць.

✱

На сваім дагледжаным хутарку столяр паставіў некалькі шпакоўняў. Смяецца, расказваючы мне, што шнакі яго спяваюць адно датуль, пакуль не выведуцца малыя. А потым — ціха, шнакоўні пустыя.

Што ж, і садок твой коратка цвіце.

✱

«Маме маёй ужо восемдзесят трэці год, а яна-
яшчэ так любіць сачыць за міжнародным
становішчам, і ўсё так добра памятае».

Слухаў гэты расказ амаль
шасцідзесяцігадовай, інтэлігентнай, мілай дачкі
і ледзь не спытацца хацелася:

«А навошта ёй, маме, тое міжнароднае
становішча?»

Цяпер успомніў гэты ўчарашні расказ і
надумалася, што кожны *яшчэ адзін дзень*
любімага чалавека — важны для нас,
найважнейшы, і няхай гэтых дзён будзе як
найбольш. Разумнае, светлае жыццё — важна
само па сабе.

1982—1983



Вечар і раіца

Канец кастрычніка, цямное рана. А тут яшчэ абапал лес.

Ад машыны, што спыніліся на асфальце, мы моўчкі рушылі па вузкай, каменнай дарозе ў чорны, затоепа глухі гушчар, яшчэ не бязлісты, да самага нізкахмарнага неба высокі.

Мы ішлі па агонь каля помніка, ён быў проста далей ад шашы, а здавалася — вельмі далёка. Бо ішлі мы паволі, нібы несучы штосьці цяжкае, доўгае, адно на ўсіх.

А яшчэ нас прытрымліваў голас, адзін чалавечы голас, што гучаў над цемрай і цішынёй. Гэта адзін з мясцовых ветэрапаў расказваў, як тут было...

Былыя салдаты, ішлі мы не строем, а хто як, і ногі нашы шоргалі ў прыцішаным разнабоі, і цемра глуха маўчала. А чалавек той хацеў, каб мы чулі яго, ён гаварыў, амаль крычаў па-старэчы надрыўна, і польска-яўрэйскі голас яго гучаў як рэха вельмі далёкіх, нават для нас неверагодных па сваёй жахлівасці надзеяў...

Сабібор. Да мая сорак другога года — вёска на польскім беразе Буга. Потым — лагер масавага знішчэння людзей яўрэйскага паходжання. Ваеннапалонных і проста забраных, зблізку прыгнаных, здалёк прывезеных. З Аўстрыі, Бельгіі, Чэхаславакіі, Францыі, Галандыі, з самой Германіі, з Савецкага Саюза. А перш за ўсё і пераважна з Польшчы.

Загазавана, спалена больш за чвэртку мільёна.

Без персанальнага ўліку, цяпер — з адным на ўсіх помнікам, сказаў бы: *невядомаму пакутніку*.

Надрыўна-прарочы голас гучыць...

Я ўжо бачыў Асвенцім, Бухенвальд, Саласпіле, Лідзіцэ, Трасцянец, Хатынь, мноства нашых Хатыняў па ўсёй Беларусі. Тут мне, чуючы, бачыцца тое самае, ды зноў жа ў іншай кашмарнай будзённасці.

У кастрычніку сорак трэцяга тут было паўстанне. Пад кіраўніцтвам савецкіх яўрэяў-ваеннапалонных. Загінула дванаццаць вахманаў, трыста вязняў, шэсцьсот іх уцякло. Пасля паўстання лагер закрылі, на месцы яго пасадзілі лес. Вось гэты, хоць ён і здаецца спрадвечна даўнім, прыродным...

Нас больш за дваццаць чалавек, польска-савецкіх ветэранаў другой сусветнай вайны. Кожны бачыў яе па-свойму, у кожнага свае ўспаміны.

Тут, у гэтых мясцінах, яны ў мяне яшчэ даваешныя.

Наступны наш прыпынак — горад Хэлм.

Ранняй вясной трыццаць дзевятага года туды пас, марскіх пехацінцаў на трэцім тыдні службы, перавезлі з Гдыні ў закрытых таварняках, салдатаў, але пераапанутых у сваё, цывільнае, вясёлае жабрацтва. (У войска кожны браў найгоршае, чаго не шкада змарнаваць, а тут яно было яшчэ па дадатак вымятае ды злупячелас ад дэзінфекцыі.) Пасля захопу Чэха-славакіі, затым Клайпеды Гітлер зноў, як і мюнхенскай восенню, аб'явіў сваё «законае жаданне» далучыць да рэйха Гданьск і праляжыць аўтастраду праз «польскі калідор» ва Ўсходнюю Прусію. Польшча адкінула гэты ультыматум, адказала на яго частковай мабілізацыяй, з мэтай умацавання сваёй заходняй грапіцы. У такіх умовах трымаць па Ўзбярэжжы неабвучаных рэкрутаў было неаднаведна.

Тады мы, некалькі сот нядаўна астрыжаных юнакоў з розных раёнаў Польшчы, у тым ліку і з «усходніх крэсаў», не ведалі, што да чаго. Нам беларусам, было нібы нават лягчэй ад дум-

кі, што вось адсуцемся ад самага агню далей, у тым, бліжэй да роднага, — бо схапі мы ад мора на паўднёвы ўсход. Хоць дакладней будзе нашы гдыньскія адчуванні назваць не страхам блізкага агню, а холадам на душы, холадам маладога і наогул чалавечага страху перад вось-вось магчымай вайной.

Да Любліна нас везлі проста *кудысьці*, а там батальён падзялілі на тры гарнізоны акругі, і тая частка, у якой апынуўся я, ужо, нарэшце, ведала, куды мы едзем.

Калі нас увечары гналі з вакзала ў казармы, Хэлм пасля сучасна-элегантнай, статысячнай Гдыні здаўся не толькі меншым, старым, але і зацішным ды цёплым, бо тут ужо была зусім вясна. І яшчэ адно, што жыва, ярка згадалася ў змрочна начным Сабіборы. Абапал доўгай вуліцы, па якой мы пейкім строём, але ўразнабой ішлі, на тратуарах было вельмі многа яўрэяў, як быццам толькі яны адны. Шпацыравалі, стаялі. Шабас, субота. І ўсе не такія, да якіх я прывык у нашых мястэчках Турцы ды Міры, якіх бачыў у Наваградку, Баранавічах, Гродне. Тут яны былі з пейсамі, у ярмолках, у чорных сурдутах. Нібы з вясёлых, працізаных чалавечным сумам старонак Шолам-Алейхема, якога я ўжо даволі многа і з жывой цікавасцю чытаў.

Значна пазней я ўведаю, што ў гэтых мясцінах былі яўрэі — *хасіды*, адрозныя ад беларуска-літоўскіх *міснагдаў* большым жыццялюбствам, што старадаўні Хэлм, яго яўрэйскае насельніцтва славіцца назвай «хэлмскіх разумнікаў» («хэлемер хохім»), пра пацешную пякемлівасць якіх прыдуманая мноства анекдотаў. Ну, а тады ён, так печакана і так цікава новы горад-гарадок, ад небывала вялікага зборышча жывых шолам-алеіхемскіх герояў здаўся нечым сярэднім паміж яго местачковай Касрылаўкай і славытым Ягупецам.

У нашым маладым страі былі веселуны, было бяздумнае пацвельванне і смех, а з тратуараў выкрыкі, жэсты і смех — таксама маладыя. Аднак старэйшая большасць сурдутаў, ярмолак і

пейсаў не звяртала на нас увагі. Людзі ішлі, стаялі, людзі жылі сваім жыццём.

Цяпер яны, а разам з імі многія тысячы іншых, з розных краін, аселі тут, пад гэтым, на крыві ўзбуялым сабіборскім лесам, цераз нялюдскія пакуты сталі попелам і зямлёй, безымяннай і міжнароднай памяццю.

...У дзяцей бясконцыя «чаму?», а ў старых — успаміны, асацыяцыі. У малых гэта бывае часамі надакучлівым, аднак часцей пацешным, а ў нас — трэба баяцца, каб не было проста нудным і смешна лішнім. Бывае і адчуванне, што ўспаміны ды згадкі твае добра-такі падакучылі і самому. Але ж нічога не зробіш, — іншых у цябе няма, а толькі тыя, што з перажытага, і лезуць яны, паўтараюцца — самі...

Назаўтра пасля ляснога вечара, раненька на праходку мы выйшлі з хэлмскага гатэля ўдвух з польскім калегай, вядомым пісьменнікам.

Сонца ўзышло нам на гары, у векавым прыкасцельным парку, з якога, праз рэдкія дрэвы, відаць амаль увесь горад. Пад нагамі хораша шамацела нам золата лістоты, яшчэ не звялай, не прытаптавай дажджамі. Гаварылася добра, пра блізкае, з адным агульным клопам нашага часу, з адной трывогай і надзеяй...

Мы бачымся з Войцехам рэдка, пішам адзін аднаму вельмі мала, але даўно ўжо чытаем адзін аднаго. Я яго нават перакладаў, а ён і пра маю асабіста кнігу, і пра нашу «Я з вогненнай вёскі...» у польскім выданні пісаў з належным разуменнем. А яшчэ мы з ім равеснікі, абодва салдаты трагічнага верасня трыццаць дзевятага года. Праўда, на год старэйшы, з адукацыяй, ён тады быў афіцэрам, пап падпаручнік Жукроўскі, — вялікі бар'ер паміж намі, якога даўно ўжо няма.

Цяпер тое, што мы гаворым пра Хэлм, перад вайною от сабе гарадок, якому суджана было ўлетку сорака чацвёртага стаць першым вызваленым польскім горадам, першай часовай сталіцай Народнай Польшчы, цераз іншае штосьці, не збавязкова гістарычнае, у мяне ўвесь час прабіваецца толькі сваё...

Чырвона-цагляныя, яшчэ з царскага часу, казармы, знешне нават прыгожыя, а ў сярэдзіне прасмярдзелыя дапатоўнай сапітарый. Жорсткая муштра, не ведаю, ці горшая, чым у якім-небудзь іншым войску, але ж так часта агідная сваёй тупой аднастайнасцю, бруднакрыклым прыгнётам маладой душы. Свае, толькі свае скуныя часіны, — урашні, да пабудкі, калі праз акно трэцяга паверха добра было вітаць вясковым роздумам усход сонца, увечары ці нават удзень, калі здаралася нейкая шчыліна свабоды і можна было ў закутку паміж ложкамі дарвацца да свайго галоўнага — што-небудзь пачытаць. У святы або на пасту «службовага», днявальнага на роце, почту той адзінокай свабоды выпадала зрэдку значна больш. У былой казарменнай царкве, ператворанай у «святліцу», была бібліятэка, без каталога, толькі з паненкай загадчыцай, недавучанай гімназісткай, якая міла-ветліва дазваляла браць усё, што знойдзеш сам.

У той бібліятэцы я ўпершыню сустрэўся з «Прыгодамі Швейка», старонкі якога вельмі адпаведна пакладваліся і на нашу штодзённую салдацкую рэчаіснасць, там пачаў Рэймантавых «Мужыкоў», знайшоўшы толькі першы том, не кончыў Прусаву «Ляльку», бо і тут не хапіла другога тома, перачытваў па-польску Чэхава, Мапасана, браў на зуб іншыя выпадковыя кнігі, скажам, сухавата-патрыятычныя апавяданні Струга, не падта вальнадумную «Гісторыю Хрыста» італьянца Папіні, сёе-тое іншых аўтараў, менш цікавых ды значных.

І не запомніў бы іх, каб не блакнот, каб не прывычка, — ужо прывычка на дваццаць другім годзе працоўнага сялянскага жыцця — заціскаць тое, што ўпотаі, шчасліва здавалася патрэбным, рабілася пра запас і з пэўнай рызыкай.

Гэты блакнот пранёс я і цераз палон, што было яшчэ больш рызыкаўна.

Вось адзін з тых салдацкіх запісаў, зробленых «службовым» кулямётнай роты на пачным дзяжурстве:

«Чытаю, пішу, а на дварэ світае. Сям-там сюзнены туман, месяц — «кусок ртуці», аро-

шаная зеляніна, мокрыя кветкі на спакойных яблынях. Чырыкаюць вераб'і, каркаюць вароны, кахкаюць галкі. Усё пацягнута лёгкай фіранкай сіняватай імглы... Душа мая поўная міру, любові, паэзіі. Успамінаецца раніца героя «Чатырох дзён»: «Серый полумрак поднимался с земли...» Не, ні яму, ні мне «не да твару» быць сторажам карабінаў і кулямётаў, гэтых страшэнных пасьбітаў смерці, што цярпіліва дрэмлюць у чахлах, сытыя, выцацканыя старанымі рукамі «вольных і нявольных»...

Зачараванасць літаратурай і юначы пацыфізм.

«Кусок ртути» — з «Карэнінай». «Чатырма днямі» Гаршына я быў у апошні год перад войскам не проста зачараваны, я пераклаў іх і спадзяваўся выдаць. Не памятаю ўжо дакладна — асобна выдаць ці ў зборніку першых апавяданняў, які таксама не быў выдадзены. Атрымаўшы павестку, я паспеў за тыя лічаныя дні дома толькі ўсё сваё перапісаць і выслаць у Вільню, мяркуемаму выдаўцу.

А пацыфізм мой ішоў ад Талстога, гадоў з шаснаццаці. Наіўная, чыстая шчырасць яго, да чаго я толькі дакрануўся ў «Птушках і гнёздах», прайшла суровую праверку на перадавой пад Гдыняй, а пазней яшчэ раз у партызанах. У Хэлме, куды з Гдыні быў перанесены дурман рэкрутчыны, ён мне, той пацыфізм, прынёс нямала патайных пакут, хоць знешне я быў вясёлым ды кампанейскім хлопцам і пязгоршым салдатам.

Апроч кніг у «святліцы» былі яшчэ на сценах малюнкі Гротгера, графічныя цыклы якога, звязаныя з паўстаннем 1863 года, я памятаў са школы. Цяпер, на салдата, непараўнана большае ўражанне зрабіў балюча-сумны «Накцюрн», — месяц і хмары над апусцелым полем крывавай сутычкі, а яшчэ больш — «Пасля бітвы», — твар, вочы і слёзы маці над забітым сынам... Штосьці блізкае да Гаршына, на-свойму пра адно, пра тое самае... Матчыны слёзы жылі ў маёй душы яшчэ ўсё свежым успамінам пра сваю, ужо на схіле сёмага дзесятка і слабенькую, якой я не мог здалёк нічым дапамагчы,

апроч пісьмаў, двойчы па тыдзень, як абяцаў, з размалёўваннем свайго жыцця ў самыя светлыя колеры. А чалавечы пратэст супраць вайны — гэта той, ужо ў двукоссі, «пацыфізм», які жыве ва мне і сёння. Марай пра мір і дружбу паміж народамі, службай слова ў гэтым, адзіна разумным напрамку.

З тое гары ў асветленым усходам сонца парку хэлмскі раздзел свайго мінулага я ўспамінаў не толькі цераз салдацкі блакнот. Ён мне там вельмі дарэчы ўспомніўся, а дома, вярнуўшыся з падарожжа, перад тым як пачаць тое, што цяпер пішу, я яго перачытваў.

У ім я запісваў і вершы, да якіх тады вярнуўся пасля даволі доўгага па тых вымярэннях перапынку, пазбаўлены магчымасці пісаць прозу, у смак якое дома толькі што ўваходзіў. З тых вершаў найбольш удалымі паўтарыліся ў памяці радкі, навеяныя калісьці красой навакольнай прыроды. Цяпер палі за горадам былі па-восеньску голыя, у іншай красе, а мне яны ўяўляліся ў той даўняй вясновай ды летняй раскошы. Тое, што мы бачылі на вучэбных «вымаршах», часамі даволі далёкіх. Густое жыта ў мой высокі рост (сваім, у вёску, я пісаў тады: «аж радуецца сэрца гаспадарскага дзіцяці»), алыя макі ў прыдарожным збожжы, белыя з лёгкай сіняватасцю мазанкі, з саламянай страхой, з адным акном ад вуліцы, з мальвамі перад акном... Такое мне, як праз шчаслівы сон, падабалася з малечага падарожжа па Украіне, калі мы вярталіся з Адэсы.

Толькі польскімі на Хэлмшчыне былі прыдарожныя каплічкі ды крыжы, парныя вазы з адным канём пры не вельмі слухмяным дышлі, касцёлы, шыльды, мова, песні... Уголас усё было польскае. Нават і ў хэлмскай царкве, куды салдат праваслаўных вадзілі кожнай нядзелі. Поп службыў абедню па-польску, і вельмі вымучана, недарэчна гучала ў яго паэзія стараславянскага слова, скалькаваная на польскую прозу, што вельмі прыкра, карыкатурна чулася мне ў вядомых са школьнага маленства песнапеннях. А мясцовыя цёткі ды бабкі шапталі пам, рассыпаным паміж імі: «Сідай, солдатіку, та від-

почынь», бо каля сцён былі лаўкі, якія пам паматчынаму састуналіся.

Была спроба і нас, чатырох у кулямётнай роце беларусаў, вярыуць «на лона веры бацькоў». У школе я чытаў у Рэймантавых нарысах «З земі хелмскай» пра цакуты мясцовых уніятаў, якія царскія ўлады прымушалі пераходзіць у праваслаўную веру. Нас — толькі ўгаворвалі. І самае пацешнае было ў тым, што гэтай высокай місіяй заняўся сам «шэф кампаньі», ротны старшыня, востры службіст і грубы гарлапан. На ўсе яго ненатуральна ветлыя, цяпер без прывычнага, штомінутнага «курва маць», нягеглыя аргументы я адказаў прытворна-нявіншым пытаннем: «Пане шэфе, а ці абавязкова гэта для справы абароны айчыны?» Насач наш падумаў, а потым: «Ну, не сказаў бы...» і пешта яшчэ такое ж. Ды тут ён заўважыў на «рэкруцкай мордзе» падазроную ўсмешку і, гаркнуўшы: «Марш, бараны!», патурыў нас з канцылярыі. Не сказаўшы галоўнага, пра што ў казармах гаварылася, — што пярэхрысту неўзабаве давалі «лычка» яфрэйтара і невялікі «урлёп», пасадку дахаты.

Тое самае, зрэшты, адзін з салдатаў, за год да гэтага, зарабіў інакш. Паблізу ад палкавых складаў быў шпіталь псіхічна хворых. Адзін з няшчасных неяк вырваўся з жоўтага дома, дабег да дроту нашай высокай агароджы, палез на яе. І вартавы, крыкнуўшы двойчы папярэджанне, за трэцім разам выканаў загад. Сцішна было ад думкі пра такую магчымасць пасхаць дахаты, чаго, вядома ж, вельмі хацелася...

Вершы не толькі пісаліся. Наш ротны сапітар, каржакаваты, вусаценькі, прыязна ўсмешлівы Сеця, украінец, пісаў таксама. Ён пазнаёміў мяне з іншымі ўкраінцамі, з суседняга артылерыйскага палка, таксама сапітарамі. Падвечар, праз дзірку ў паркане (дзірка заўсёды была і будзе!) мы пралазілі на сумежную тэрыторыю, а там — у апусцелую ад пачальства санчасць, «ізбу хорых», дзе заўсёды былі белая кава і белы хлеб, замест агульнай чорнай і чорнага, якіх маладому салдату ніколі не бывае ўдосталь і ад

якіх часамі «ажно ржавела ў роце». Мы гутарылі там на дзвюх родных мовах, спявалі і чыталі вершы, бо быў яшчэ адзін паэт, з артылерыстаў, Апапас, не санітар, а таксама госць у сапчасці.

Аднак чытанне вершаў помніцца больш на траве каля царквы або далей за горадам, куды мы святамі ўцякалі, — майстэрства, якому я пасяхова вучыўся таксама ад украінцаў, салдатаў «старых», на другім годзе службы. Апапас чытаў з памяці і сваё, але здавалася, што з яшчэ большай ахвотай Шаўчэнку, лірыку і «Каўказ», што мне амаль заўсёды ўспамінаецца, абы калі зноў дакрануўся душой да вогненна-мужных слоў гэтай паэмы. Прыгожы парубак з зялёным акалышам артылерыйскай канфедэраткі стаіць у траве на каленях, дэкламуе патхнёна, а мы сядзім або ляжым у зусім не салдацкай задуме...

На тых сустрэчах, у сапчасці і ў горадзе або за ім, мяне часамі ўпотаі, зайздросна расчульвала простая, непасрэдная шчырасць гэтых вясёлых, дасціпных хлопцаў. «Што, браты ўкраінцы, заспіваемо?» І такое — зусім сур'ёзна, можна сказаць, урачыста. Нямала песень я тады пачуў, запісаў у тым жа блакноце, засвоіў на светлы ўспамін ды зноў і зноў свежы паўтор на адзіноце і ў сябрыне.

У Гдыні ў нашай часці ўкраінцаў чамусьці не было, і імяна з Хэлма, кажучы трохі ўзнёсла, мне ўдзячна ўспамінаецца пачатак майго збліжэння з першымі прадстаўнікамі братняга народа, паэтычнымі дружбакамі з Хэлмшчыны, Вальні, украінскага Палесся.

І ў нашым, і ў артылерыйскім палках найбольш было салдат-палякаў. З Гдыні, у складзе часткі нашага батальёна, у Хэлм прыехалі пядаўнія партовыя рабочыя, марскія рыбакі кашубы, сілезскія шахцёры, сялянскія дзецюкі з келецкіх або мазурскіх вёсак. А ў Хэлме служылі хлопцы пераважна вясковыя, з бліжэйшага і не надта далёкага наваколля. Сярод нас, беларусаў, нямала было такіх, што закончылі... так і карціць сказаць: *цэлую сямігодку*, быў нават адзін пядаўні віленскі беларускі гімназіст.

І вельмі здзівіла мяне, што сярод палякаў, і вясковых, і гарадскіх, многія хлопцы былі зусім непісьменнымі. Не на «крэсах» — не ў беднай, цёмнай «Польшчы Б.», а тут, па-тагачаснаму — у самым цэнтры дзяржавы, што ганарыцца сваёй заходняй культурай.

Дзяцюк з прастадушна-жапочым прозвішчам Манька, нават і з выгляду, а тым больш па голасу падобны на нейкую жаласлівую цётку, дыктуе мне, прысеўшы побач да стала: «Дрога мамусю! Лепейбым я цэглэн на будове носіл, ніж я се тутай, у тым войску...» Сам гарадскі, а жаль традыцыйна сялянскі, знаёмы мне па пісьмах з войска ў нашу вёску. Скажам, такое, што весела паўтаралася потым, стаўшы амаль крылатым: «Лепш бы вы, мамо, мяне малога ў пачовачках утапілі, чым тут мне гэтая вальтыжэрка...» Я ўсміхаюся і пішу. Адпаму, другому, трэцяму... Бывала, і пятаму ўзапар. І не ўсміхаюся ўжо, а часамі ледзь не злуюся, але пішу. Добрыя хлопцы былі. І бедныя. Як гаварылася: «На ўсю вёску адны боты, дый тыя ў пана солтыса, адна карова, дый тая ў ксяндза-прабошча». Меркаваць пра беднасць можна было па пасылках з дому, якімі мы часцей за ўсё дзяліліся. Не сала якое ці масла ў Янэка або Стася, як у нашых Пятра або Паўла, а пірог з пшоннай кашай, халоднай і даўкай, не раўнуючы, як мыла. Былі і багацейшыя. Нават адзін ледзь не пан, інтэлігент — шафёр-механік з Катавіцаў. Тоўсты прыйшоў, ненаваротлівы, а паганялі, дык гаварылася: «Ён цяпер бэбах свой можа так адцягнуць, што скурай аперажацца». Добры быў хлопец, нават сардэчны, што я паспеў адчуць яшчэ ў Гдыні. Калі ён тут, у Хэлме, трохі падмуляўся, цягаючы станкач, і лёг у «ізбу хорых», яго ахвотна наведвалі. Аднойчы нават з ротнай «капэляй», з аркестрам прыйшлі. Нярослы, прыгожы з твару дзецючок з падлюблінскай вёскі вельмі ахвотна, хораша, з усмешкай шчасця рэпіў на скрыпцы, прынесенай з дому, а здаравенны гдыньскі грузчык з-за адсутнасці іншага інструмента здрава і таксама нястомна дапамагаў яму на грабяльцы, цераз паперыну.

Прадстаўніком ад дэлегацыі я падняўся на другі паверх, у палату, і мы з нашым абвялым таўсцюхом з акна прывітальна памахвалі рукамі, як магнаты, і смяяліся, цяпер мне хочацца думаць, што ён — расчунена.

Наш «дзужышчыны», камандзір аддзялення, якому палежылася быць непрыступна строгім і якімі былі яго калегі, іншыя «фрайтры» ды капралі, і не крычаў без патрэбы, і не лаяўся брыдка, і ўсміхаўся па-людску, і любіў, нядаўні маёнткавы сыравар, каб я прыносіў яму з бібліятэкі штосьці цікавае, добрае пачытаць. Яшчэ больш людскага разумення было ў мяне з лодзінскім ткачом, «старым» салдатам з суседняй, стралковай роты. З выгляду франтаваты, Уладак быў шчыры, даволі светлы хлапчына, з ім было можна пра многае гаварыць. Не памятаю ўжо, як я з ім пазнаёміўся, як пазнаёміў яго з Сенею, важна галоўнае — мы і ўтрох сябравалі. Пра гэта сведчыць і фота, на якім я ў іх пасярэдзіне, а па адвароце два аўтографы, на польскай і ўкраінскай мовах — беларусу. Як сабе хочаце, але сімвал і памяць, такая ўжо доўгая, яшчэ ўсё светлая, хоць іх абодвух, можа, і няма, нядаўна ці даўно...

У Гдыні ў нашым батальёне не было таксама і яўрэяў.

Адурманьванне маладога салдата вялося таксама ж па нейкіх традыцыях. Адна з іх выяўлялася ў ледзь не свяшчэнным пераконванні рэкрутаў, што іхні, скажам, 76-ты полк непараўнана лепшы і за 75-ты, і за 77-мы, і за ўсе іншыя, што кавалерыя ды артылерыя, тады конная, гэта вам не пяхота, а марская пяхота — гэта вам не звычайныя «трусікі», хоць ні коней, ні караблёў у пас не было. Былі затое іншыя аргументы. Ужо на першым тыдні службы камандзір узвода, не надта старэйшы за падначаленых надпаручнік, ваяўніча вяшчаў перад строем, што мы, аказваецца, маем гошар службы ў адзіцы, дзе «няма аніводнага жыда»!.. Дух часу, не без уплыву таго, што на працягу некалькіх перадваенных гадоў чадзіў на Польшчу з захаду, ад суседа, які ўсё большы ды большы выразна наблі-

жаўся, як найбольшы вораг. Ужо і ультыматум, і пагроза смяротнага ўдару, а дух — у нечым той самы. «Маеце гонар...»

У хэлмскім пяхотным яўрэі былі. Аднак у параўнанні з мноствам цывільных, што ўразіла ў першы вечар і бачылася пасля, працэнт салдат-яўрэяў быў вельмі пязначны. Прысягалі на веравызнаннях: спачатку католікі, якіх было найбольш, тады праваслаўныя, а напаследак «паліцы майжэшавэга вызна́ня» — жменька яўрэяў, чалавек каля дваццаці. Яшчэ меншай яна, тая шэрая жменька, здавалася ў параўнанні з вялізным казарменным пляцам, яго зялёнай і жвіраванай прасторай. Тэкст прысягі для ўсіх быў адзін, толькі ў рабіна з пропускам — без «святое тройцы». Спачатку чуўся адзінокі голас рэбэ, словы якога, адно за адным, паўтараў не надта мацнейшы хор певялічкага строя. «Пшысенгам!.. Пшысенгам!.. Пану богу!.. Пану богу!..» І гэтак далей. Самотна неяк, як быццам разгублена ці ў адчаі. І раптам — громападобны голас пана палкоўніка з каця: «Глосьней! А то помyslён людзе...», што яўрэі не хочуць у войску служыць. Па каталіцкай і трохі на праваслаўнай калонах прайшоўся смех. І пачалося новае «пшысенгам», хоць і не надта «глосьней».

У гэтым вокрыку і ў смеху было таксама пітосьці ад «духу часу»...

Тым духам былі заражаны, вядома, далёка не ўсе. Польшча светлая, польскі працоўны народ, яго прагрэсіўная інтэлігенцыя на праву гапарылася і гапарыцца сваёй шматвекавой талерацкай у адносінах да яўрэяў.

Уранку, на хэлмскай гары, мне было добра яшчэ раз успомніць свой салдацкі блакнот, а ў ім словы, якія я цяпер, дома, перачытаўшы іх, прыводжу не з меркаванняў, так сказаць, юрыдычных, не як пацверджанне даўняга факта, а як прыемны ўспамін маладосці. Некалькі слоў: «У сталовай заступіўся за хлопца-яўрэя, да якога прыстаў «пан інструктар». Як яно было тады больш дакладна — не памятаю: як-ніяк сорок пяты гадок. Помніцца толькі, што той безабаронна ціхі хлопец і яфрэйтар, які да яго плю-

гавенька прычашіўся, былі не з нашай роты, бо ў нашай, кулямётнай, зноў жа яўрэяў не было. Хлопца я не ведаў, а чужога інструктара можна было і... паслаць, тым больш маючы за сабой, навокал сябе росла-плячыстую і дружную «марскую» братву.

Бліжэй пазнаёміцца з кім-небудзь з яўрэяў, ці ў казармах, ці ў горадзе, я за тры мітусліва-глухія рэкруцкія месяцы не паспеў.

...Пасля нашай слаўнай праходкі, гутаркі і маўчання ўдвух быў яшчэ хэлмскі цікавы дзень — да ад'езду пасля позняга абеду. Падзяліўшыся на невялікія групы, наша польска-савецкая дэлегацыя выступала перед рабочымі, вучнёўскай моладдзю, інтэлігенцыяй. Я быў у школе медсёстраў, дзе нас трох, польскага, рускага і беларускага пісьменнікаў ды ветэранаў, слухала-мілае мноства маладзенькіх панешак, ужо без сацыяльнага аспекта ў гэтым акрэсленні. Была таксама сустрэча ў музеі, даволі сціплым, але з красамоўнымі экспанатамі з ліпеня сорак чацвёртага года, калі якраз у доме, дзе музей, быў выдадзены першы маніфест Польскага камітэта нацыянальнага вызвалення. На развітанне быў таварыскі абед у гарнізонным афіцэрскім клубе, у тых самых чырвонацагляных казармах, дзе я служыў, у тым колішнім казіно, дзе быць раней не мог. Цяпер прыйшлося выступіць.

Вечар і раніца даўніх успамінаў...

Пасля была дарога па маляўнічай па-восеньску і шматпакутнай у дні фашысцкай акупацыі зямлі, быў самавіта-прыгожы Люблін, а назаўтра Майданак, дзе зноў прыгадаліся месцы нечалавечых пакут, а сярод іншых месцаў — толькі падсочы ўбачаны Сабібор. Вечны агонь і голас у лесе...

Яшчэ слоў некалькі.

На стыку чэрвеня і ліпеня таго ж — і ў нечым светлага, і на самым краёчку сусветнай трагедыі сцішнага — трыццаць дзевятага мы, марская пяхота, зноў пераапанутая ў яшчэ раз выпетраныя ў дэзінфекцыі хатнія педаноскі, наехалі ў Гдыню. Ужо як быццам гатовыя да

сустрэчы з ворагам на самым крайнім рубяжы. Марскога нас там давучаць. Калі наснеюць... Думалася і так. Хоць і вяртацца было чамусьці весела.

Многа гадоў пазней, ужо з гістарычнай дыстанцыі, я ўспамінаў сяды-тады тыя суседнія палкі ў польска-ўкраінска-яўрэйскім от сабе гарадку, пяхотны і артылерыйскі, потым з дакументальнай літаратуры прыблізна ўведаў, дзе маім хэлмскім сябрам давялося сустрэцца з гітлераўскай навалай. У тых знаёмых мясцінах, дзе мог застацца і я. Назаўсёды. Не вельмі глыбока пад жытам або пад лесам. Пасаджаным ці прыродным. Хутчэй за ўсё безымянна.

1984



Цягло

Паміж лесам і полем, на летняй нясчанай дарозе навалі прашастаў чорна-нярэсты маўклівы статак кароў. Адна пры адной, адна за адной, самавіта дзябёлыя, гладкія, шчодрія. І маўчаць як пра штосьці адно, і ніколі не скажуць, пра што.

Пакуль пастаяў, прапускаючы іх, яшчэ раз за столькі гадоў прыгадалася даўняе. З восні трыццаць дзевятага, з польска-пямецкай вайны.

Дванаццаць дзён, пачынаючы з досвітку першага верасня, мы, батальён марскоў пяхоты, прасядзелі ў акопах на ўсход ад Гдыні, на гра-

ніцы з тэрыторыяй «свабоднага горада» Гдапска, захопленнага немцамі загадзя да панаду на Польшчу. Разоў некалькі, асабліва на самым пачатку, мы адбівалі варожыя атакі, а то ўсё гнуліся пад страшным артагнём, то суханутым, то марскім.

Гэта, відаць, проста грэх — так вось спакойна, коратка, суха гаварыць пра тое, што тады перажывалася ў душы, і ўдзень, і начамаі... Але ж я хачу пра адно. Як нас потым знялі з усходняй лініі абароны, як мы дажджлівай ноччу, без шыпялёў, пад цяжарам стапкавых кулямётаў (бліжэйшыя да мяне, наша рота) доўга і моўчкі ішлі праз шырока раскінуты па ўзгорках, завалены зацямненнем горад на яго заходнюю ўскраіну і далей — у цёмнае поле з цёмнымі вёскамі. Папурая, мокрая, зябкая ноч яшчэ ўсё не канчалася. Насцярожана, зрэдку акажацца далёкім строкатам кулямёта, самотным выбухам гранаты, размерана аднастайным стогнам партавога маяка, моўчкі пасвечвае там-сям бліжэйшымі, далейшымі пажарамі...

Да світання, калі нас паднімуць у наступленне, якое кончыцца не апошнім разгромам, заставалася трохі часу, і нас нечакана, нягучна сшыпілі ў нейкім маёнтку.

Па свежай, чыстай саломе ў доўгім кароўніку ляжала многа спакойных, цёплых кароў. Якой была тая салома, якімі былі каровы — гэта мы, стомленыя, ацэпленыя, кожны сам сабе змрочны, хутчэй не ўбачылі, але адчулі. Палёгшы, нападаўшы паміж імі. Задаволена, асцярожна, каб і самому, нарэшце, пагрэцца, і кагосьці не разбудзіць. Хоць і не спалі яны, каровы, а толькі моўчкі, няспынна, мудра жавалі. Зусім далёкія ад чалавечых дзіўных клопатаў.

Нядоўгім было яно, — як мы неўзабаве, у першай хмарнай бачнасці пераканаліся, — тое нязвычайна ўтульнае цяпло...



Рэчкі

У любім месцы на Зямлі і на карце яе можа спыніцца пані Гісторыя, любую рэчку зробіць надоўга ці на нейкі час гістарычнай.

У адной з іх быў ахрышчаны Ісус, Ешуа бен Марыям, для адных сын божы і сам бог, для другіх — легенда. А ўсё ж імя гэтае, то верай, то мастацтвам звязана з невялікай палесцінскай рэчкай вось ужо хутка два тысячагоддзі.

На берагах другой, яшчэ меншай, дзевяць стагоддзяў таму назад, як сведчыць магутны ўсходнеславянскі эпас, адшумела адна з крывавай безлічы чалавечых бітваў, дзе галовы, як снапы на таку, малаціліся сталёвымі цапамі, а душу ад цела адвейвалі, як мякіну.

Першая рэчка жыве і цяпер. Гардан. Над ёю цяпер неспакойна...

Другая, Няміга, пайшла пад зямлю, жыць засталася толькі ў слове ды ў назве адной з мінскіх вуліц.

Рэчка, якую я ў маленстве называў ад саменькага нізу, ад самай яе сутнасці, ад той красы, якую можа, здольная бачыць толькі дзіцячая душа, рэчка гэтая — Вуша — тады здавалася ракой, шырокай ды глыбокай.

Недзе далей быў, тады яшчэ не вядомы мне, Нёман, у які наша мілая Вуша ўпадала. А ў Вушу ўпадала зусім ужо маленькая, звілістая і аброслая кустамі Міранка, да яког я, уброд цераз Вушу, зрабіў калісьці вялікае, незабыўнае падарожжа. З братам, ужо дзецюком, старэйшым за мяне на цэлых сем гадоў. Ён там, пад

бэрагамі, у падрэзах ды ў порах, лавіў плотак і пават ментузоў, выкідаў мне на бэраг, у высокую траву, а я захоплена падбіраў іх у торбу.

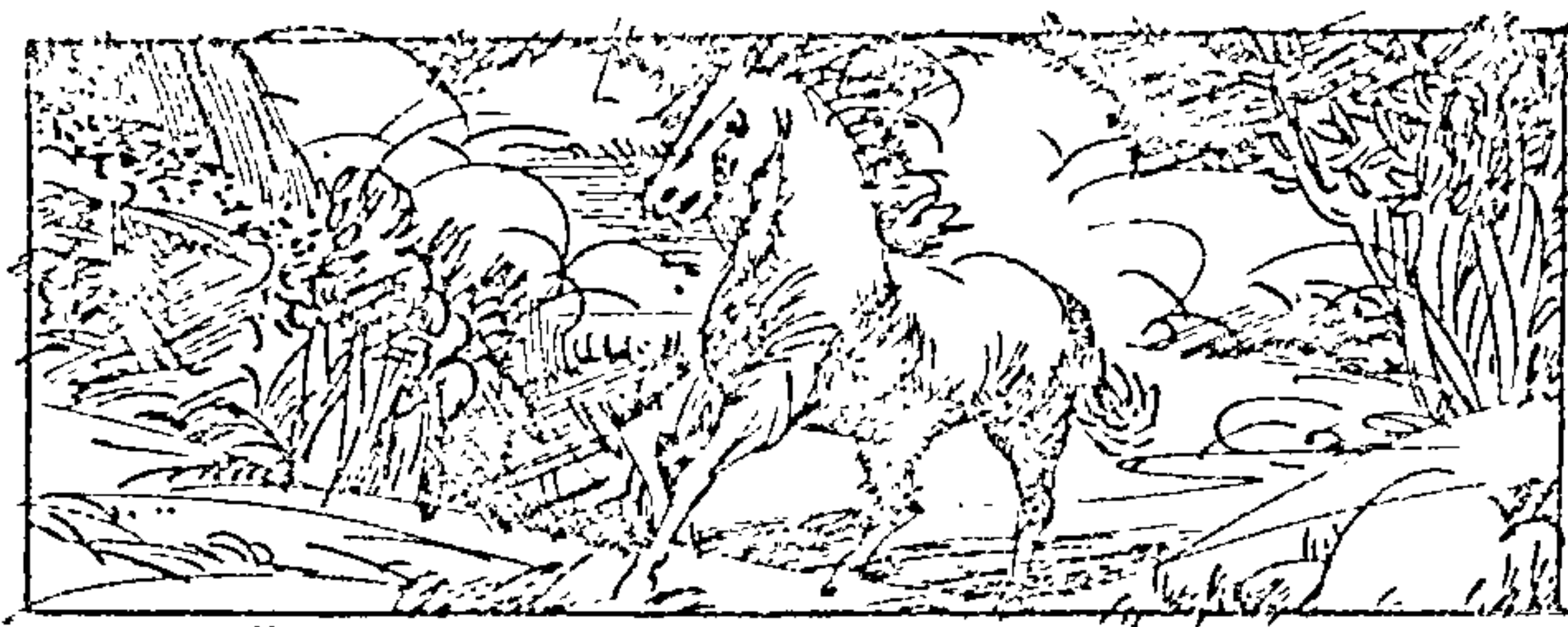
Трэцяй рэчкай майго маленства была Сервач, якую я бачыў некалькі разоў толькі зверху, з воза, калі мы ехалі ў госці да маёй сястры, амаль неверагоднай, бо старэйшай ажно на дваццаць тры гады.

На гэтай рэчцы ў першую сусветную вайну пані Гісторыя спынілася была больш як на два гады. Быстрая, звілістая Сервач цякла тады — у зеляніне заліўных лугоў або пад лёдам — паміж двух магутных франтоў, нямецкім і рускім, з іх артылерыяй, кулямётам і штыхамі, з іх акопамі, бліндажамі, калючым дротам...

Сервач не стала для ўсяго свету Гарданам. Нават Нямігай не стала ў літаратуры. Вядомасць яе была часовай і засталася мясцовай. Але ж «у кроплі расы»... Многа можна і пра яе сказаць. Нават не быўшы там тады, у яе гістарычны час, з таго ці з іншага бэрага дурной чалавечай нянавісці. А колькі ж пайшло ў нябыт!.. Як і з-над іншых рэчак.

Вось я якраз прачытаў у газеце пра аднаго з герояў Вялікай Айчыннай вайны — генерала Яна Фогеля, латыша з чырвоных стралкоў, які ў незабыўным, і для мяне незабыўным ліпені сорок чацвёртага года кіраваў «над Серваччу ў Карэліцкім раёне» боем, выйграў яго, але сам быў смяротна паранены і пахаваны яшчэ далей на захад, у раённым Дзятлаве, дзе ўжо ягонай памяццю заняўся дырэктар добрага краязнаўчага музея, мой друг, заслужаны настаўнік Міхась Пятрыкевіч.

Па-за тэмаю гэтага роздуму над газетнай старонкай хочацца яшчэ сказаць, што проста ў маім жыцці, у маёй працы пісьменніка Сервач была яшчэ і «Быстранкай» — паміж крынскім старым млыном і калядзінскім сонечным Нёманам...



Кош

Пажылая санаторная медсястра, што молада, дабрадушна смяецца, расказвала ўчора, як яна ў вайну, дзяўчом, крала ад іхняй каровы траву і карміла салдацкага каня, што паваліўся, знямогапы, за апошнім домікам іх ускраіннай вуліцы, калі нашы адступалі ў горы.

Спачатку конь еў лежачы, а потым дзяўчынка прыйшла і радасна здзівілася, што ён устаў і жуче ўжо стоячы. А на наступны дзень ён пайшоў следам за ёю, хоць і не клікала, да іх дахаты. І маці тады, нарэшце, даведалася, куды яе малая ўсё бегала і не прызнавалася, колькі ў яе ні пытайся.

— А немцаў тут, у Сочы, не было. Толькі бой быў у гарах і потым па рацэ плылі трупы. Нашы і іхнія...

Пазней таго каня забралі чырвонаармейцы, ужо наступаючы. І яна, малая, так плакала, што камандзір сказаў: «Не рад, што і бяру яго!..»

Ужо тым часам цешча і бабуля, а кажа, што каня яе, відаць, забілі, бо каб жывы застаўся, дык прыбег бы да яе.

І гэтая яе «дзіцячасць» добра спалучасца з вясёлым, чыстым смехам.

А жылося нялёгка, пакінутай мужам з двойкай малых дзяцей.



Пераправа

Цяпер тут проста брод. Каровы на той бок перапраўляюцца то брыдучы, то крыху плывучы, калі вада пабольшае. А дзеці з прырэчнага пасёлка, калі ідуць іх сустракаць апоўдні і ўвечары, спрытна і весела карыстаюцца «чайкай».

— Дзед, баба сказала, каб ты сказаў, ці можна мне з Інкай паехаць у лодцы па іхнюю Кветку. Дзед, мы з Інкай будзем у лодцы плысці, а кароўка сама. Гэтак во носік наставіць. Я бачыла!..

Упучцы сёмы год, яна зусім гарадская. Яна сняяшаецца з просьбай, аж спатыкаецца на словах, нібы гаворыць падбегам. І дзед, што нарадзіўся і вырас у вёсцы, не пястунцы сваёй, а бабе, якая стаіць паблізу, на тым самым зялёным дварэ, і чуе ўнуччыну просьбу яшчэ раз, кажа з вясёлым дакорам:

— Ты што гэта, Сямёнаўна, хочаш пазбавіць малую такога ўспаміну?

У дзеда ўчора надвечар, калі ён адзін прысеў над ракою, быў іншы ўспамін. Далёкі і сумнаваты. Калі ён тут партызаніў, калі на гэтым бродзе была іх пераправа.

На трох фурманках, узводам, яны ад пушчы ехалі сюды, на гэты бок, у далейшую вёску. Адвечоркам было гэта, у познюю, змрочную восень сорок другога. Яшчэ да ракі не даехалі, калі з кустоў выйшаў мужчына, моўчкі даў знак, каб спыніліся, узяў пернага каня за аброць, яшчэ раз паказаў рукою, каб маўчалі, а тады, надышоўшы да воза, ціха сказаў:

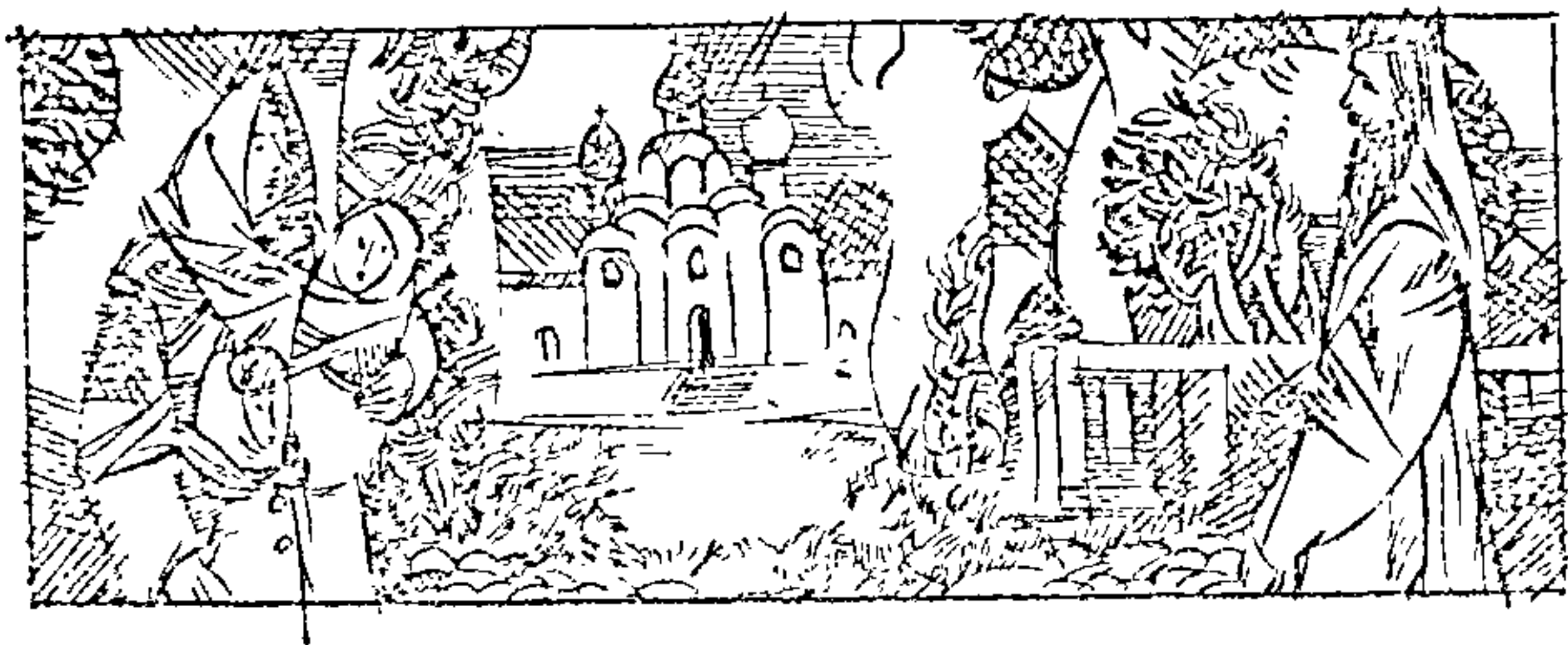
— Хлопцы, далей не едзьце — засада.

Ён быў мокры на самыя пахі. Нікому з іх не знаёмы.

І сёння ўжо не данытаешся, хто гэта быў. Не падзякуеш за жыццё — сваё, сынава, унуччына, за ўсіх таварышаў, хто яшчэ ходзіць або дыхае. Не данаможаш, калі і сам той чалавек жывы, ці з адзнакай якой, ці хоць даведкай пра сувязь.

З народа выйшаў, у ім і схаваўся.

1983



Папоўшчына

1

У прыхаджан — айцец Мікодым, у партызан — пош Юшка, ён быў пядрэшным сувязным. Былы рускі афіцэр, свяшчэннаслужыцель, а прымаўка, як у дзядзькі якога: «Каб вас вяроўка забрала!»

— Засхалі мы да яго, — расказвае колішні партызан, — дык ён паставіў нам такія чарачкі, што пальцам ткну ў яе — усё і выскачыць. Пайшлі мы потым дзяваць у гумно, — ён прыханіў у вядры і бутэльку, і прыкусиць, — і пачалі мы там вучыць яго, як п'юць на-нашаму: лежачы жыватом на таку. А тут прыбягае дзяўчынка:

«Немцы прыехалі!»

Мы пахаваліся на сена, а бацюшка асценаў-

ся і найшоў прымаць няпрошаных гасцей. Там яны педзе з тых мелкіх чарачак дзюбалі. А дачушка яго прыбягае, драбіну прыставіла, узлезла, паказалася і шэпча:

«Не бойцеся, тата сказаў: яны зараз наедуць».

І праўда — пасхалі. Але ж пачалі яму тут прывозіць з поля снапы. Жыта добрае. Поп на торпе, мужык на возе, падае на торп, а поп распытвае ў яго пра партызан:

«Бяруць?»

«Бяруць, айцец Мікодым, а няўжо ж. І хлеб, і сала, і вобуў. І каня. Усё ж ім трэба...» — крэпча, падаючы.

«А што не трэба — таксама бяруць?»

«І такое бывае. У маёй суседкі, у бабы старое, нямоглае, нейкі смаркач недаюскі забраў. І наліха яно табе, падумаўшы?..»

«А п'юць?»

«Ды міма рота, бацюшка, ніхто, здаецца, не нясе. Яно, калі, скажам, з марозу іхняму брату, або перакусваючы, дык чаму ж са сваім чалавечкам не выпіць. А то ж бывае, што возьме каторы ды набярэцца здуру, як жаба гразі...»

І ўсё такое іншае. Не скажаш, што ўсё яно справядліва, але і не вораг той дзядзька. Мы яго ведалі.

А паехаў ён, дык поп яшчэ цераз ток, са свайго жытняга торпа, пытаецца, смеючыся:

«Ну, чулі, каб вас вяроўка забрала? Глас народа — глас божы! Вылазьце. Можна, прадоўжым рэпетыцыю?..»

2

Маладзенькая жонка камандзіра заставы, забітага ў першым баі на граніцы, уцякала на ўсход. Палямі, лесам, далей ад людных дарог, зрэдку заходзячы ў вёску, а то лепш на хутарыкі. Ішла то з кім-небудзь, то больш сама. Адно дзіця, дзяўчынку, па бацьку светлую беларусачку, несла на руках, другім дзіцем была на пятым месяцы.

Не дайшоўшы да роднага Мінска сто кі-

ламэтраў, прыпынілася ў заходнебеларускай вёсцы. Мноста разоў знясіленая, перапалоханая наскрозь, яна ўжо ведала, што робяць усюды з яе аднашляменнікамі, таму і гаварыла ўсім, і ў дарозе, і тут, што яна — армянка. І далей не пайшла. Засталася ў той людскай сям'і. Самі прапанавалі пабыць, перачакаць.

За ўсіх яна старалася, усіх баялася, і так жа цялёгка было прывыкаць да сялянскай суровай працы і беднасці.

Зімой нарадзіла другую дзяўчынку.

Пойдзе на рэчку за гумнамі, пялёнкі памыць, стане над той палонкай і гукае ў белы, сцюдзёны свет, у жахлівую невядомасць:

— Ма-ма-а!..

Цяпер, амаль праз сорок гадоў, успамінае пра тое і плача, а як жа было тады?..

Вясковая цемра, хоць і далёка не кожны варажка, пачала цікавіцца, што ж гэта за армянка такая, ці не жыдоўка яна, трохі за іншых хітрэйшая?..

І тады гаспадар, які, відаць, пра ўсё здагадаўся, параіў ёй пайсці ў райцэнтр, да папа, і ахрысціць дзяцей. Поп іхні, кажуць, добры чалавек.

Апроч папа, у гарадку былі яшчэ два немцы і некалькі мясцовых паліцаеў, аднак выбару не было. Яна ўзяла малых, адно на руку, другое за руку, пайшла.

Ужо вясна была, свяціла сонца і спявалі жаўранкі. Загаласіць хацелася, калі ніхто не ішоў насустрэч, а з кожным сустрэчным віталася, нібы і весела:

— Добры дзень!

А то і пагаворыць, прыпыніўшыся...

— Дитя мое, ты по вере или безопасности ради?

Так спытаўся той поп, сам-насам у ягоным доме.

І яна адказала яму прастадушпа:

— Безопасности... батюшка...

— Умица, — сказаў ён, пажылы ўжо, трохі пасівелы чалавек, у чорнай расе, з вялікім крыжам на грудзях. Такі далёкі і смешны, нават

агідны ў яе... зусім яшчэ недалёкім па часе, а так жа далёкім па горы, па вопыце школьным ды камсамольскім мінулым.

Ён ахрысціў яе дзяўчатак, і гэта дапамагло ёй адкрыта хавацца далей, накуль не забралі ў лес партызаны. Той, з акружэнцаў, з кім яна спачатку пазнаёмілася, каму дапамагала як сувязная, а потым паверыла ў шчырасць яго, палюбіла і стала жонкай.

Гадоў з дванаццаць пасля вайны, калі ўжо дзяўчат і сыпа пакідалі дома адных, пасхала з мужам у той гарадок і ў тую вёску, дзе ратавалася.

У гарадку якраз быў фэст, прастольнае свята спас, у царкве званілі, а па вуліцы ішоў і тут ужо пешматлюдны хрэсны ход. Іконы, пратэсы, сякі-такі жаночы спеў. А спераду, ва ўсім бліскучым аблачэнні і з крыжам у руцэ ішоў той самы поп. Ужо зусім пасівеў і ссутуліўся. Асцярожна ступае па выбітым бруку і песню святую нібы вядзе.

Яна стаяла з мужам на тратуары. Абое ўжо таксама пажылыя і святочныя. Яна глядзела і дзівілася, што гэта ж ён яшчэ — той самы, што «дзіця мое»...

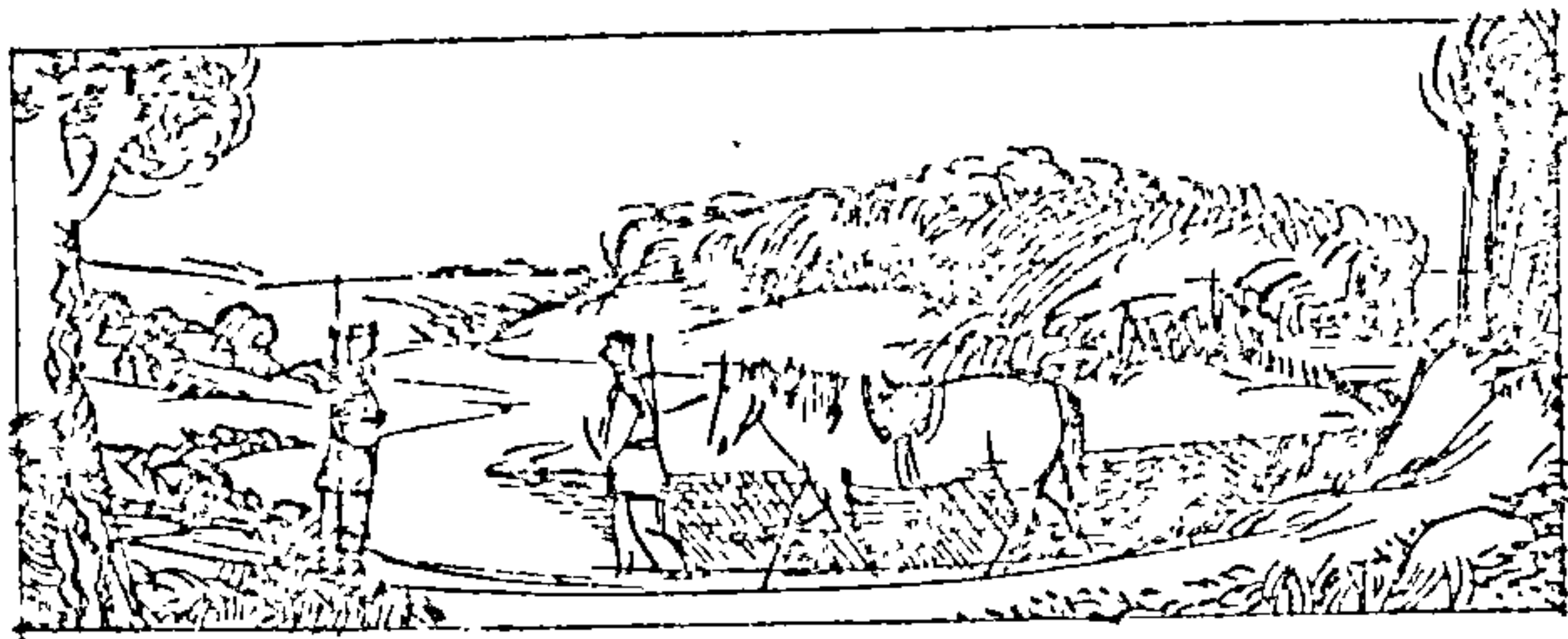
І ён пазнаў яе. Хоць не ў лахмоці ўжо, не маладзенькая і не ў вялікім страху. Ён, парушаючы важнасць моманту і сапу, усміхнуўся ёй, павярнуўшыся ў ледзь прыкметным пакло-не, і павітаўся:

— Здравствуйте!

— Добры дзянёк! — па-свойму, па-даўнейшаму адказала яна.

Таксама з усмешкай. Але ж і вымаючы з сумкі хустачку...

1981



Проза

Вызвалення мы, партызаны і нашы сем'і, чакалі тады, улетку сорак чацвёртага, з вялікім, адным такім на ўсё жыццё хваляваннем. Асабліва ў апошнія дні, на стыку чэрвеня і ліпеня.

Спачатку — дзень за днём, поч за поччу — чуўся далёкі гул кананады, і ўсё мацней ён, усё быў бліжэй ды бліжэй...

Пасля нямецкае адступлення за тры-вожных сутак грукатліва і пыльна схлынула па шырокай лясной дарозе на захад.

Пушча з доўгачаканай палёгкай уздыхнула.

Бо тут былі цяпер не толькі сем'і партызанскія, але амаль усё прылясное насельніцтва, — поўна старых, жанчын, дзяцей, з вазамі ды з каровамі, — і партызанам было сурова загадана не зачапацца з ворагам, толькі стаяць на ўзлессі, ад дарогі, і чакаць. Тут і затоспасць, і трывога, і радасць, што хутка ўжо, што вось-вось...

Ужо і пачута было: педзе далей па паўночным усходзе, нашы, з суседняй брыгады, сустрэліся з армейскай разведкай.

Усе два тыдні ад пачатку наступлення ў міжкраёйнай падпольнай друкарні, дзе я выконваў абавязкі рэдактара адной з газет, часу рабіць тыя газеты не было. На старонках і паўстаронках са сшыткаў мы паспявалі выпускаць толькі лістоўкі — са зводкамі Саўінфармбюро і загадамі Вярхоўнага.

Уранні сёмага ліпеня я выпусціў сваю, апошняю ў лесе, лістоўку, прынёс яе камісару, і ён, нарэшце, сказаў: «Ну, добра, валяй! Не на-

парыся толькі дзе-небудзь». Пібы суро́ва, аднак і ўсміхнуўся сваёй таўстагубай, прыязнай усмешкай.

Рэдактарам я працаваў па сумяшчальніцтву. Калі здаралася зноў выехаць у раён, да разведчыкаў, адкуль я быў узяты ў рэдакцыю, каня прыходзілася браць, які трапляўся. Цяпер пад павеццю канюшні стаяў знаёмы гняды жарабец, адпачываў, заседжаны, у самоце і без усякай ужо фанабэрыі. Прышлося ўзяць яго. Сядло ў мяне, як і ў кожнага з коннікаў, было сваё, зробленае адным вязковым умельцам.

Спачатку Гнеды трохі пават рысіў, а потым зноў прагнулася ўся яго, грунтоўна пазапашаная, стома, бядак прыстаў, і не было ўжо сэнсу ні злавацца, ні сядзець на ім. І мы пайшлі па лугавой дарозе, я спераду, а ён па повадзе. Смех і бяда, хоць і спяшацца ўжо лішне няма асабліва куды.

Мы браліся левым берагам рэчкі, супраць вады, да тае вёсачкі, дзе ўсю зіму стаяла наша разведка. Там іх, вядома, сёння не будзе. А можа, і будуць. Ці хоць пачую, можа, дзе яны.

І вось яно, наша Зарэчча.

Моста на рэчцы не было. На палярэчынах паляў ляжала кладка з акораных бярвенняў. Дзе два танчэйшыя, дзе тоўстае адно. Кладка доўгая, шэра-бліскучая, абутаму можна і па-слізнуцца.

Па кладцы з майго берага па вязковы ішоў, парэшце, ён — той першы для мяне баец. Паогул першы ў маім жыцці чырвонаармеец, бо іх жа мне перад вайной, у дні ўз'яднання, калі я быў з польскага войска ў нямецкім палоне, набачыць не давялося.

Спалавелая гімнасцёрка, пілотка, абмоткі. І доўгая, ад штыха — яшчэ даўжэйшая вінтоўка на рамяні.

— Эй, товарищ! — гукнуў я.

Ён азірнаўся з паўабарота, з павольнай асцярожнасцю, каб не зваліцца, і я ўбачыў, што гэта — пажылы, па-прасецьку вусаты дзядзька.

— Здравствуйте, товарищ! — наўтарыў я сваё прывітанне.

Ён павярнуўся поўнасьцю, памалу пайшоў да мяне і ўжо зусім каля травы адхошнага берага сказаў з уздыхам:

— Братец, если бы ты знаў, как я испугался!..

Мы навіталіся за руку.

І тут да мяне дайшло, чаму ён спалохаўся. Дый сам стары растлумачыў:

— Подумал сразу, что фриц.

На мне была трафейная кашуля, з закасанымі рукавамі, я быў без шапкі, з нямецкім карабінам за плячыма, з іхняй даўбешкай-гранатай за поясам.

Мы пасмяяліся, закурылі.

А пра радасць спаткання не толькі крычаць, нават і гаварыць патрэбы не было. Хоць і здавалася, што мы даўно, даўно знаёмыя.

1981



Нацюрморт

Вясковыя суседзі. Былыя падпольшчыкі, пасля партызаны, якім было тады па дваццаць з нечым. Цяпер адзін з іх падпалкоўнік на пенсіі, а другі, пасля адыходных заробкаў, нарэшце, звычайны калгаснік, дома гаснадар, маладзейшы па стажы пенсіянер.

Сусед прынёс суседу кошык яблыкаў. Падпалкоўнік здзіўлена смяецца:

— А я занясу табе кошык сваіх!

Процьма сёлета гэтага добра, людзі не ведаюць, што з ім рабіць. І ніхто ў гэтым не памагае.

Утрох мы гаворым пра такую безгаспадарчасць, а кошык стаіць на чыстай, охрыстай, асветленай сонцам падлозе. Звычайны кошык сваёй работы, з педалёкай падрэчнай лазы. Ужо спрацаваны, бо многа папанасіў, перш за ўсё бульбы, у розную пагоду-непагадзь. А яблыкі — я ем адно — такія свежыя, вялікія, чырванабокія, салодкія. І хочацца сказаць пра гэты кошык, повен яблыкаў. З увагі на таго, хто вырасціў іх, хто кошык сплёў, я гавару як найпрасцей:

— І паглядзець на такое добра.

А ён, сусед, з выгляду прасцецкі, малазпаёмы мне чалавек, дадае нечакана:

— Ага. Нацюрморт!

Гэта гучыць не як акрэсленне — як пахва-ла. Толькі ж не хочацца згадзіцца з тым, што гэта — «натура мёртвая». Хай сабе рабачай-кошык — ён стары, безліч разоў то мокры, то сухі, хай сабе дошкі падлогі таксама сухія, а яшчэ і прыглушаныя фарбай. Але ж сонца, што свеціць так шчодро і весела, але ж яблыкі, што румяныя ў сонцы — ну, як жывыя!

Пасля, калі сусед пайшоў, гаспадар расказаў:

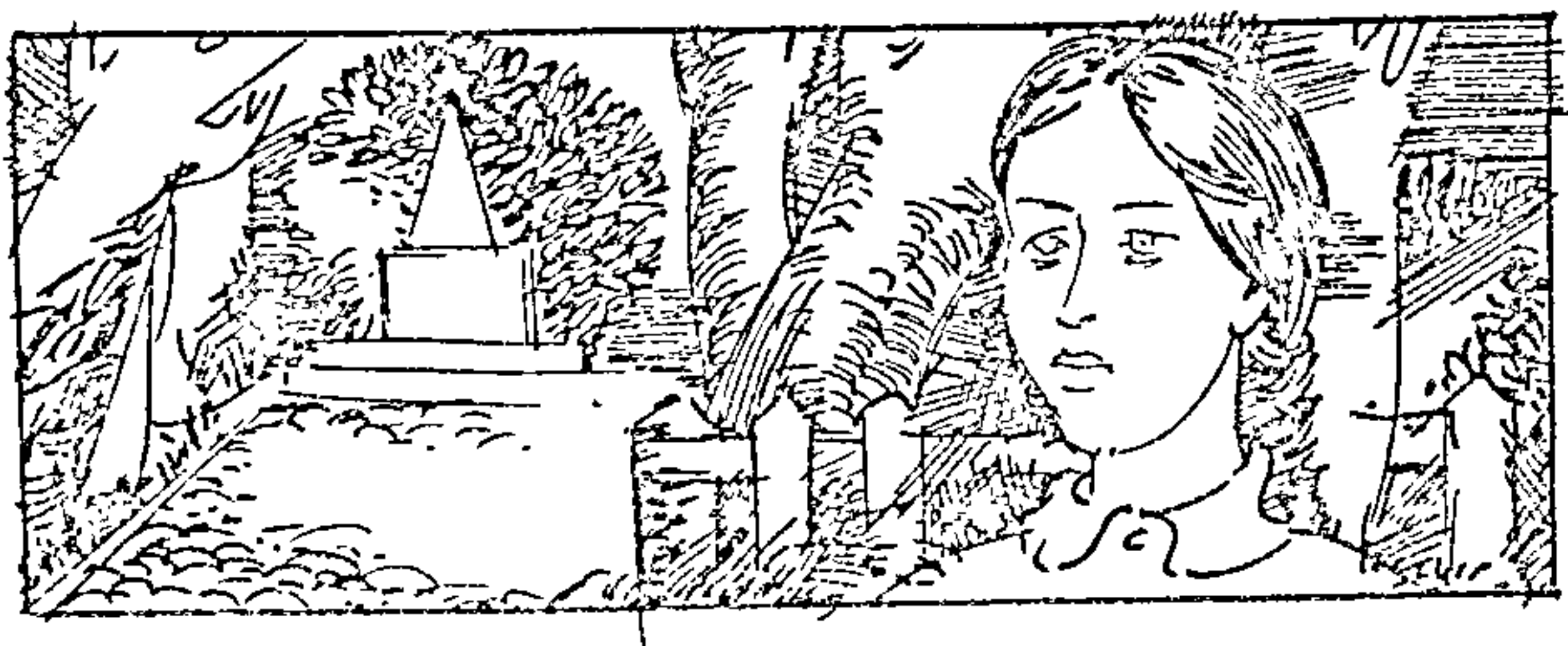
— Які цудоўны быў хлопец! Напрадвесні сорак другога, дома яшчэ седзячы, майстраваў міну, а яна ўзяла ды ўзарвалася. Сабе пакалечыў пагу, маці крыху пакалечыў. Як ні страшна было, павезлі ў раён, у бальніцу. Зондэрфюрэр пачуў і так зацікавіўся, што сам прыходзіў хлопца паглядзець. Валодзя быў непрытомны, дык немец маці яго дапытваў, з перакладчыцай. Маці прыдумала, што разбівалі на полі гной і нешта, ліха яму, узарвалася. «Больш нічога, папочак, не памятаю...» Медсястра, калі паранены апрытомнеў, сказала яму гаварыць толькі так, як гаварыла маці. Калі ж ён трохі акрыяў, яна нараіла лепш уцякаць дахаты. Ён і ўцёк, да лесу, два кіламетры, сяк-так дакульгаў, а там з надводай пашанцавала... У партызанах таварыш здорава міны рабіў. І з самалётных бомбаў тол вышляўляць сам прыдумаў, і такую міну змай-

страваў, што ўзрывалася не пад платформай, якая ішла спераду, а пад самім паравозам. А сталі яны дзве платформы спераду пускаць — ён і на гэта міну прыдумаў!.. Цяпер мы ведаем, што не адзін ён быў такі вынаходнік, што так рабілі і ў іншых брыгадах, што потым міны нам прысылалі, прыносілі з-за фронту, з Вялікай зямлі. Ведаем. Але ж спачатку былі мы толькі самі на сабе, ад самага глухога пізу, ад самай беднай беднасці пачыналі. І вось такія ўмельцы...

Падпалкоўнік расказвае, захапіўся.

А поўны кошк, асветлены сонцам, стаіць сярод хаты. Патура жывая.

1981



«Завірочвайце»

Зноў думалася пра тое дзеўчаня, што педзе ў летняй палескай вёсцы паказвала нам дарогу ў другую, патрэбную вёску, развесяліла нас, расчуліла незвычайным словам.

— Вам трэба туды, за магазін, вы туды *завірочвайце!*

Не толькі словам развесяліла, расчуліла...

Адзін з нас зняў дзяўчынку там, дзе мы спынілі яе, — каля плоціка, за якім, над якім узвышалася пірамідка помніка, каля яшчэ адной магілы, ужо не закатаваных гітлераўскімі карнікамі старых, жанчын і такіх, як гэтая малая,

а салдацкага, пават сімвалічнага: па тых, што палеглі не дома.

Гадоў дзяўчынцы каля дзесяці, а можа, і трохі больш. Босыя ножкі, вельмі старацна ступенныя ступачкі, светла-стракатая караткаватая сукеначка, просценька мілы, пасур'ёзнелы перад аб'ектывам тварык. Яшчэ адны чыстыя, ясныя вочы народнай песмяротнасці.

Дакор многаму, што было рапёй...

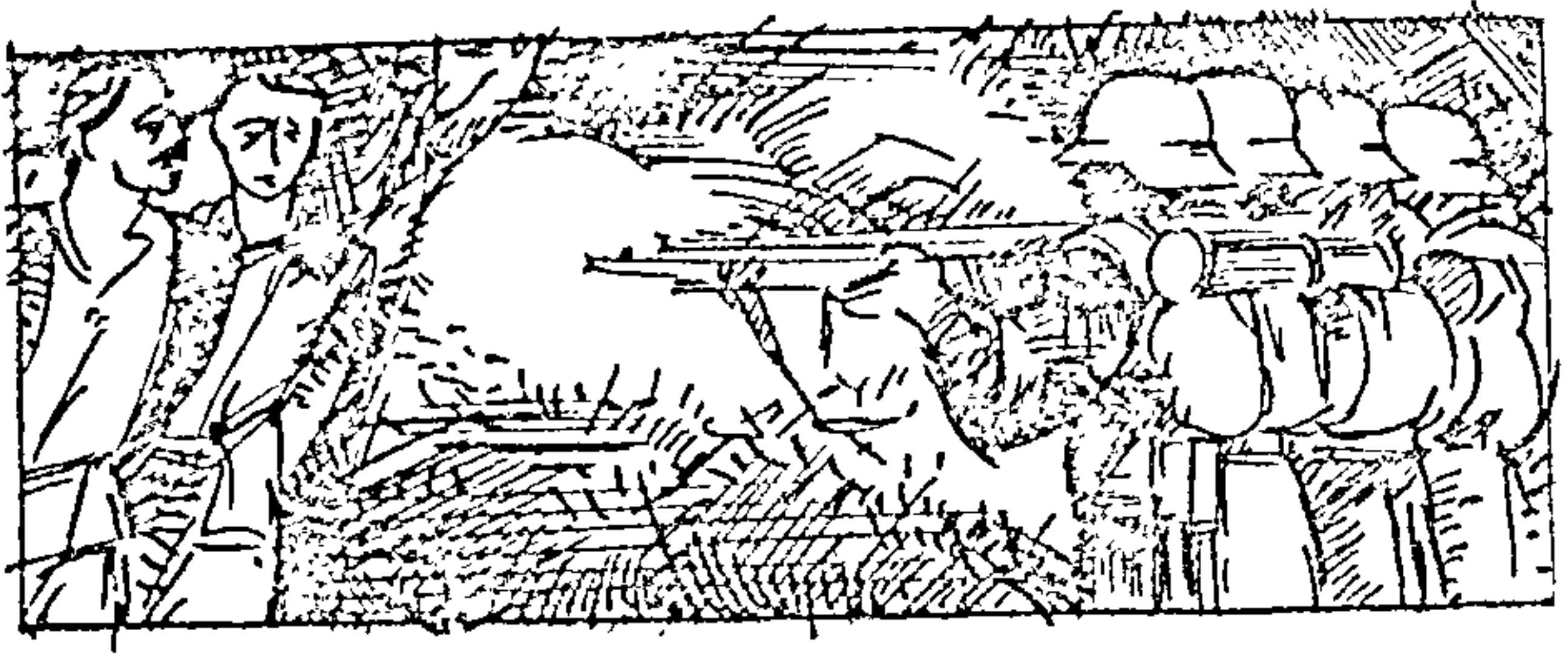
Трывога: а што ж будзе з такімі, з наступнымі?..

Адно, здасца, я ўбачыў у тых вачах, а другое — адчуў.

Але ж і радасць была ў нас, — нібы вады крынічнай напіліся. Бо спатканне такое — пасля новых ды новых жахлівых расказаў у папярэдняй вёсцы, сённяшняй, і ва ўчарашніх, пазаўчарашніх...

У нашай кнізе «Я з вогненнай вёскі...», да якой мы тады рыхтаваліся, дзяўчынцы гэтай месца не знайшлося. Нават на здымак з адпаведным подпісам, пра што мы, калі ўжо ехалі адтуль, пагаварылі. Бо здымак, як тут не шкадуў, узяў ды... не надта ўдаўся.

І вось яна стаіць у маёй памяці. Стаіць каля шэрага нізкага плоціка, пад прымітыўна «створаным» і абгароджаным помнікам, стаіць са сваімі быстрымі босымі ножкамі, з непераможна і да болю сумна чыстымі вачыма, са сваім нязвычайным «завірочвайце», стаіць, а я ўсё ці як — ужо дзевяты год — не разбяруся, не вырашу: тэма гэта ці толькі светлы, шчымлівы ўспамін?..



Чытаючы...

У жыцці — то звычайныя будні, то нейкае свята. Будняў непараўнана больш. Чалавек бывае то ў будзённым, рабочым адзенні, то зрэдку ў святочным.

Што да салдатаў, дык яны бываюць святочнымі не ў вайну. І толькі найўна-недаросламу або даросла-недалёкаму чалавеку салдацкі шык можа здавацца выглядам заўсёдным, абавязковым. Непарадныя будні вайны непрыгожыя, рэчаіспасць вайны агідна-жахлівая.

Тую вайну, што канчалася ў маім маленстве, першую сусветную, я ўяўляю на расказах і апісаннях.

Расказаў былых удзельнікаў наслухаўся я раней, чым начытацца апісанняў той вайны, мастацкіх і немастацкіх, раней, чым убачыць адлюстраванне яе ў фатаграфіях і малюнках, у дакументальным і мастацкім кіно.

З апісанняў, найпазнейшых па часе іх прачытання і наймацнейшых па павыяўленым, падтэкставым, і выяўленым, адкрыта значным змесце кнігі двух, у ідэйным сэнсе полюсна супрацьлеглых, аўтараў. Першы — Эрнх фон Людэндорф, славетны генерал, што быў адной з наймацнейшых апораў кайзера Вільгельма, а потым яшчэ і падпоркай дэбютанта Гітлера. Другі — Яўген Віктаравіч Тарле, савецкі вучоны сусветнай вядомасці, гісторык і публіцыст з глыбокай эрудыцыяй і бліскучым літаратурным стылем. У першага аўтара — «Мои воспо-

мінання о войне 1914—1918 гг», у другога — «Европа в эпоху империализма. 1871—1919».

Фотасведчанні, зноў жа апошнія на часе майго з імі знаёмства, — у тагачасных часопісах, розныя па сваёй свядомай ці больш несвядомай адноснай аб'ектыўнасці. На пажаўцелых старонках — будні рускіх і саюзных салдатаў: французскіх, англійскіх, амерыканскіх, а таксама, хоць і ў меншай колькасці, салдатаў варожых: нямецкіх, аўстра-венгерскіх, турэцкіх. Тыя, каго прымушалі забіваць адны адных масава і адзін аднаго паасобку, чорнарабочыя вайны, людзі працоўных пізоў, раней ці пазней узятыя на вайну, усюды і ўсе, нягледзячы на намаганні фотакарэспандэнтаў прыгладзіць, упрыгожыць іх ненатуральны побыт, усюды і ўсе яны, дзеці розных народаў, выглядаюць на сваіх пазіцыях зусім непарадна, будзённа, а ўсё ж не на ўсю сілу праўдзівасці рэальна.

Найбольш будзённасці ў параненых, іпвалідах, палонных, — у людзей, вызваленых ад дурману дысцыпліны.

Як гэта лёгка было з кожнага будзённага салдата рабіць карыкатуру, нашым мастакам з варожых, а варожым з нашых!..

Рэальнасць іхніх цяжкасцей і пакут цяжка ўявіць, не паспытаўшы гэтага ў той ці іншай меры самому. Хіба толькі маці адчуе іх сэрцам. Згадаем міжнароднае, спрадвечнае: «І мой жа там...» Хіба толькі сапраўдны мастак, адораны сілай сардэчнага пранікнення ў глыбінную сутнасць жыцця, зможа ўявіць ці сваіх найбліжэйшых, ці самога сябе ў гразкіх, халодных, галодных, вашывых акопах, пад артагнём, пад кулямі ў чыстаполіцы, у пакутах раненняў, на подступах да смерці... І ў мастакоў слова зачаста бывае не поўнасцю тое, што трэба, каб на сапраўднаму ўявіць жахлівую праўду вайны, далёка не кожны з іх мае права сказаць пра сябе, як у Міцкевіча: «Завуць мяне мільён, бо я за мільёны цярпець катаванні муну». Аднак жа пра гэта трэба думаць і дбаць кожнаму з нас, бо інакш наша слова будзе і пустацветам і пустаколасам.

Нават калі вайна мае разумную мэту, калі яна справядлівая, салдату, простаму чалавеку, трэба гэта разумець. А дурная вайна? «Чаму я навінш пакутаваць, гінуць чортведама дзе і за што?!» Якое мужнасці можна тут ад яго, павіннага, патрабаваць?..

...Людэндорф — пра турэцкі генацыд у Арменіі:

«Сваімі недаравальнымі адносiнамі да армян Турцыя сама ў сябе адняла рабочыя сілы, так неабходныя ёй цяпер для пабудовы чыгунак і апрацоўкі зямлі».

Якая безгаспадарчасць! Так і ўспамінаюцца асвенцімы другой сусветнай. Тады ўжо іншы фельдмаршал, іншы Эрых і фон — Манштэйн — гаварыў:

«У варожых гарадах значнай частцы насельніцтва даводзіцца галадаць. Не трэба, кіруючыся лжывым пачуццём гуманнасці, што-небудзь даваць ваеннапалонным або насельніцтву, калі яны не на службе пямецкага вермахта».

Толькі і розніцы, што гуманныя пачуцці Людэндорф называў *фальшывымі*, а Манштэйн *ілжывымі*.

Зноў Людэндорф:

«Рэйхстаг змякчыў дысцыплінарныя снагнанні. У адказных начальнікаў такім чынам быў адабраны самы дзейсны спосаб дысцыплінарнага снагнання, а іменна — замена строгага арышту падвешваннем. Гэтае пакаранне было, вядома, надзвычай цяжкім... аднак поўная адмена яго была згубнай».

Чытаючы гэта, я ўспомніў такі расказ пра катаванні ў польскай дэфензіве:

«Адзін чалавек падвешаны, а два, якія яго падвесілі, стаяць і глядзяць. І лічаць, што яны робяць святую справу. І калі гэта кончыцца? Відаць, ніколі: у чалавеку столькі зверства!..»

Гаварыў гэта адзін з маіх незабыўных сяброў, журналіст Якуб Міско, якога і білі рознымі спосабамі, і падвешвалі, падпольчык-камуніст, шматгадовы санацыйны вязень, чалавек, які потым быў добрым салдатам, абараняў Сталінград, браў Берлін.

Успомніўся мне таксама вышадак у Княжа-водцах каля Мастоў, калі гэтую вялікую, прыгожую вёску пад Нёманам расстрэльвалі і палілі сонечным чэрвеньскім днём сорак трэцяга года. Толькі за тое, што гэтая вёска была найбліжэй ад таго месца на чыгунцы, дзе партызаны падарвалі гітлераўскі цягнік. Ціхі стары, што цудам ацалеў тады, расказваў нам — для кнігі «Я з вогненнай вёскі...» — усё, што жыло ў яго памяці. Між іншым, і такое, што ў кнігу не ўвайшло:

«Адзін немец, малады салдат, не захацеў страляць людзей, дык нейкі іхні старшы падвёў яго да сасны і паставіў ілбом у дрэва — стой так. І той стаяў да канца, пакуль яны ўсе не сабраліся ехаць. Я ляжаў у кустах і сам гэтага не бачыў, гэта мне потым падводчык з Луннай расказваў. Людзей жа гналі ў падводы, дабро набітых забіраць».

У старога тады забілі жонку і дзяцей. З другою жонкай дзяцей няма. І душа яго поўніцца толькі ўспамінамі, горам па тых, што калісьці, ужо так даўно, былі. Мы не наводзілі чалавека на тэму міжнародную, агульналюдскую, — ён сам успомніў пра таго маладога немца, гаворачы пра жахлівае гора, сваё і чужое.

Пялёгка пранікнуць у душу таго салдата, юнака каля сасны, хоць я і ведаю трохі Германію 1939—1941 гг. Гэта павінны, перш за ўсё, зрабіць самі немцы, пісьменнікі, каму з іх дорага называцца сапраўднымі дзецьмі свайго народа. А я тут думаю больш за ўсё пра адно: як гэта цяжка — дыхаць супраць вялікай, бруднай вады, як гэта страшна — быць самотным у чорнай ночы вялікага, ледзь не агульнага азвярэння. Пра што ён думаў, той юнак, уцёрты лбом у сасну?..

У Людэндорфа яшчэ і такое: «за ўхіленне ад работ» прывязвалі да дрэў, ці так сабе, ці ўніз галавою.

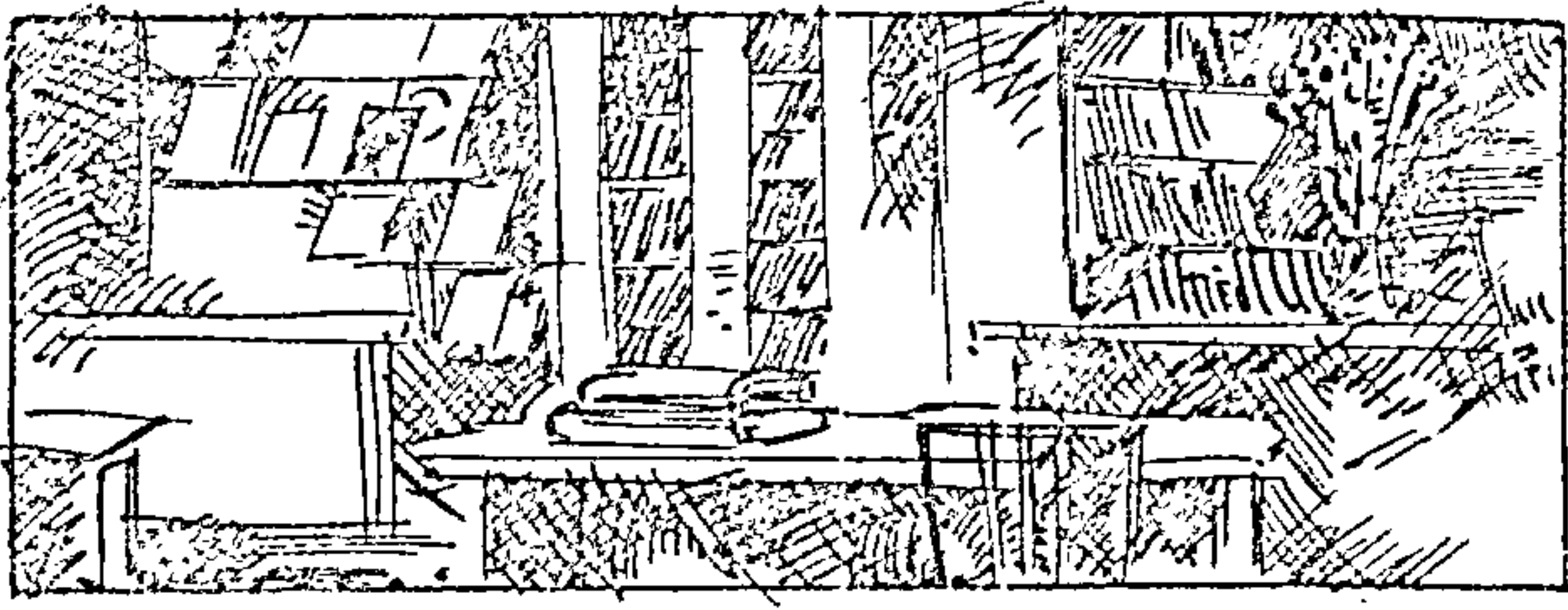
...Кайзер Вільгельм і цар Мікалайі называлі адзін аднаго братам, зусім па-сямейнаму падпісваліся ў пісьмах «Віллі» і «Нікі». Якімі ж нікчэмнасцямі аказаліся гэтыя «браты», калі іх

штурханулі з вышак!.. Тарле, грунтуючыся на сведчаннях відавочцаў і дакументах, расказвае пра смярдзюча-баязлівыя ўцёкі ў Галаандыю надзьмутага жэстыкулятара «Віллі», які пасля апраўдваўся кнігаю мемуараў — «непатрэбнай і пуднай, ілжывай ад першага да апошняга радка». А пра «Нікі» дастаткова перакапальна сведчыць ён сам, у сваім екацерынбургскім штодзённіку: «Адстаяў абедню... калоў дровы... у Петраградзе яшчэ ўсё непарадкі...»

Як гэта смачна — пасмяяцца з таго, хто ўчора быў богам, а сёння значыцца звычайнай шэрасцю ці нават поганню! І як гэта дрэнна, шкодна, што людзі смяюцца з гэтага *потым* і так, як быццам яны, хто смяецца, тут ні пры чым, што для іх усё роўна, — што было і што ёсць, і што будзе!..

...Дарэчы, — заўвага праз шэсць гадоў, — кнігу Людэндорфа (вялікафарматы таміна выдання дваццатых гадоў) прыслаў мне, «толькі прачытаць», Павел Нілін, з якім мы нямала паходзілі ў гутарках па летнім юрмальскім узбярэжжы. Я адаслаў яе, з цікавасцю і карысцю прачытаўшы на подступах да аповесці «Золак, убачаны здалёк». А потым, калі ўжо Ніліна не стала, яго блізкія прыслалі мне гэтую кнігу на добры ўспамін пра Паўла Піліпавіча, выдатнага пісьменніка і душэўнага рускага чалавека.

У дакументальным тэлефільме «Формула гуманізму» Нілін выступіў публічна ці не апошні раз у жыцці, ужо безнадзейна хворы. Па-свойму проста, з усмешкай болю і мудрасці гаварыў ён пра тое, што і адыходзіць у нябыт не хочацца, і вельмі цяжка думаць пра тое, што не вядома, ці будзе пасля цябе «младая жыць іграць у гробового входа», ці дадуць ёй арганізатары новай вайны... Дэманстраваўся тэлефільм напярэдвесні восемдзесят трэцяга, запісвалі Паўла Піліпавіча амаль на два гады раней. І ціхі голас яго, і жывая, мілая ўсмішка прыйшлі да нас, хто яго ведаў і ведае, ужо здалёк — з нейкім журботна-ўзвышаным дакрананнем да вечнасці...



Дзве з легенды

«Усім добрым ва мне я абавязаны кнігам». Услед за Горкім так могуць сказаць дый кажуць многія, кожны па-свойму. І я ўжо нямала пра гэта пісаў, аднак сказаў, здаецца часамі, далёка не ўсё. Бо і пра кнігу, як пра маці — зноў жа згадаем Горкага, — можна раскаваць бясконца.

Маё маленства прыйшлося на складаны час пасля першай сусветнай і грамадзянскай войнаў, пачатак яго прайшоў у савецкім горадзе, а больш свядомы працяг у заходнебеларускай вёсцы. Чытаць мяне навучылі па-руску, да школы. А школа ў нашым Загоры была тады польская, з рэдкімі беларускімі ўрокамі. Такім чынам — тры мовы, на якіх я пачынаў знаёмства з мастацкім словам.

Польскія кнігі дзецям давалі ў школе. Беларускія былі там для нас як буквары ды чытанкі; іншыя кнігі на роднай мове зрэдку трапляліся па хатах. Рускіх у вёсцы было найбольш. У нашай хаце — частка на лаве за сталом, цэлы іх стосік на покуці, а на гарышчы — яшчэ і ў вялікай чамаданістай карзіне. Той скарб, што бацька, дзякуй яму, прывёз з Лдэсы.

І было яшчэ ў нас шкадаванне, сямейная легенда пра дзве надзвычайныя кнігі, якіх мы не здолелі ў вёску давезці. Пры пераездзе грапіцы трэба было плаціць, — адтуль мне помнілася грозна-незразумелае слова *кантрыбуцыя*, — а грошай не хапіла, і ў Мінску, дзе мы адбывалі некалькі дзён *каранцін* — другое грознае сло-

ва, — прыйшлося сёе-тое прадаць, у тым ліку дзве кнігі.

Адна з іх — аднатомнік Гогаля.

На шчасце, такі самы аднатомнік быў, як неўзабаве аказалася, у суседа, застаўся з тых гадоў, калі ў нашай мясцовасці доўга трымалася лінія руска-нямецкага фронту і ў хаце дзядзькі Ёсіпа «стаялі» царскія афіцэры.

Мы пазычалі Гогаля і тады, калі я, найменшы ў хаце, толькі гартаў тую вялікую, тоўстую кнігу, бясконца гледзячы цацкі-малюнкi, тлумачэнні да якіх сяды-тады давалі старэйшыя. Адно на-малечы ўчэпіста, ліпка запаміналася, другое ж трэба было дадумваць у адзіноце, да якое, дарэчы, з самага малку і мяне спакваля прывучыла кніга. Тарас Бульба ідзе на кулачкі з сынам; свіння ўсадзіла лыч і вушы, усю сваю лабэціну ў маленькае акно, з двара ў хату, і вельмі здзівілася; таўшчэзны Сабакевіч, падвязаўшыся сурвэткай, аберуч узброіўшыся, жарэ сваю вялізную рыбіну... І яшчэ, і яшчэ. Усё ў тым Гогалі ўспрымалася тады на смак, як у галоднага, на дотык, як у сляпога, на зрок, як у азоранага ўпершыню. Успрымалася з тым нечым невымоўна блізкім і вельмі патрэбным, ужо сяк-так адчувальным у малюнках і яшчэ ўсё бясконца загадкавым, панадна таямнічым і ў дробненькай стракатасці, і ў белі старонак тэксту. Адна за адной, адна за адной — за адзін раз ніколі да канца не дагартаешся. І гэта добра так, з тым адчуваннем ціхай, самотнай бясконцасці. Поле белае — снег, якому няма канца, поле шэрае — ралля, якая таксама навокал, куды ні зірнеш. І прадчуванне, пезразумела шчаслівае прадчуванне красы і сілы слова.

Пазычалі мы той аднатомнік і тады, калі ўжо і я пачаў чытаць, патроху ўваходзіць у цудоўны гогалеўскі свет.

Здарыўся быў з тою кнігай вялікі канфуз. Калі яна была пазычана богведама які ўжо раз, я не толькі сам вельмі доўга не аддаваў яе, але, каб падзяліцца шчасцем смеху, яшчэ і ў школу ўпотаі панёс, ужо ў мястэчка, даў яе пачытаць, узяць дахаты аднаму з найбліжэйшых сяброў.

Сусед наш не ведаў пра гэта, яму проста апы-
крала доўга чакаць, і ён у шэдзелью зайшоў па
Гоголя сам. Салідны, нават суровы, як здава-
лася, дзядзька Ёсіп, вельмі старанны, працаві-
ты і зборлівы гаспадар. Спачатку мне, нягледзя-
чы на ўсю даросласць сямікласніка, які ўжо і
чуб адмысловы адгадаваў, і вершы пісаў, у яко-
га ўжо, як гаворыцца, кнігі ў сумцы, а дзеўкі ў
думцы, прыйшлося ганебна схаватца на гары-
шчы, сёе-тое там перажыць, пасля адчайна спу-
сціцца адтуль на голас хатніх і — прызнацца.
А ўжо назаўтра прынесці кнігу са школы і —
наша маці, тады ўжо восьмы год удава, была
жанчына строгая — ісці з пазыкай і просьбай
яшчэ раз прабачыць.

Найгоршае было, аднак, у тым, што больш
пазычаць гэты зачараваны аднатомнік я ўжо не
асмельваўся, а Гоголя свайго займець прыйшло-
ся гадоў праз пятнаццаць.

Другую кнігу з сямейнай легенды, «Русскую
хрестоматию» А. Д. Галахава, убачыў я толькі
днямі, праз шэсцьдзесят гадоў пасля таго, калі
мог бачыць яе несвядома, вачыма дзіцяці, чаго
не памятаю.

У адзін з тых чэрвеньскіх дзён 1922 года, ка-
лі тыя кнігі, Гоголя і Галахава... Бог мой, у
той легендзе пасля адны імёны так хораша, так
недасяжна гучалі!.. Калі наш бацька вырашыў
іх прадаць і, узяўшы старэйшага з нашай хлап-
чукоўскай тройкі, дванаццацігадовага Колю, не-
куды з кнігамі пайшоў, мы ўдвух з сярэднім
братам Мішам, яму восьмы, мне пяты год, за-
лезлі ў чужыя словы. На той паляне на паўднё-
вай, козыраўскай ускраіне Мінска, дзе гурбамі
ляжалі бежанскія манаткі, выгружаныя з та-
варнякоў, і ад дажджу ды начное зыбкасці наў-
ставалі сякія-такія, з коўдраў ды носцілак, бу-
данчыкі. Гаспадар саду накрыў двух нявопыт-
ных шкоднікаў у белых адэскіх панамках і
прывёў нас туды, куды мы, румзаючы, паказалі.
Тут надышоў і тата (на гарадскі лад — папа),
хоць для расправы хапіла б і мамы адной. Ад-
нак ніхто нас, помніцца, не караў, ні па-чужо-
му, ні па-свойму, толькі, відаць, яны ўшчувалі,

а мы хімкалі, са страху там ці ад сораму. Пай-
больш запомнілася, проста-такі да шчымоты на
языку, прыкрая кіслата тых цвёрда-зялёных,
'аскомістых сліў. І яшчэ адно — як мы, мама і я,
раней за тыя словы ці пасля іх, пайшлі купляць
хлеб і як, купіўшы, вярталіся. Два незабыўных
адчуванні — сіла і цеплыня матчынай рукі і
смак свежага, таксама цёплага сітнага хлеба,
кавалачак якога я еў на хаду, можа, і ўпершы-
ню такім спосабам: з шурпаценька-духмянаю
мукой з-пад ніжняй скарышкі на ніжняй губе.

Праз шэсцьдзсят гадоў... Чаму ж так зацяг-
нулася мая сустрэча з другою кнігай з далёкай,
светлай легенды?.. Проста раней, больш ды менш
маладому, не думалася пра пачатак жыцця так
часта, як цяпер, калі да ўсяго, што калісьці бы-
ло, цягне прыгледзецца найбліжэй, ва ўсё пра-
нікнуць, усё сабраць у адно, як перад нейкім,
найбольш адказным паходам.

У кнігасховішчах найбольшай мінскай біблі-
ятэкі знайсці Галахава было не цяжка. І вось
яна ляжыць перада мной — «Русская хростома-
тия» (іменна так: хростоматія) — з усімі яе
«описаниями», «рассуждениями», «антологиче-
скими пьесами», з усёй абаяльнасцю «яцяў» і
цвёрдых знакаў, што ледзь не казачна перано-
сяць цябе ў больш за стогадовую даўніну і пакі-
даюць на нейкі час сам-насам з любімымі, зноў
нібы пасля доўгай разлукі. Гэта быў, аднак, не
па-гогалеўску тоўсты, важкі аднатомнік, як мне
здалёк неаднойчы ўяўлялася, а тры, розных
гадоў выдання, паасобныя тамы двухтомніка,
кнігі вялікага фармату, але не лішне тоўстыя,
бо на топкай, моцнай паперы. Дзве калонкі, гу-
ста запоўненыя тэкстам у падборку.

[Каб жа такія два тамы ды ў вёсцы мець —
у той далёкі, цёмны час, — гэта ж багацце якое,
цэлая бібліятэка вершаў і прозы, і рускіх, і пе-
ракладных, прычым падабраных, пададзеных
так культурна, з любоўю і веданнем!..

Аднак прызнаюся, што легенда, як толькі
яна прыйшла на мой стол, амаль адразу неяк
паблекла, ці што, нават ледзь не расчаравала
мяне... У гэтай хрестаматы, што, як сведчыць

эпіцыклапедыя, «складалася пад уплывам педагогічных і літаратурных поглядаў Бялінскага», з якім Галахаў сябраваў, што папаўнялася і дасканалілася ад выдання да выдання на працягу многіх дзесяцігоддзяў, я не знайшоў амаль нічога, чаго б мне не здаралася, з цікавасцю і захапленнем, сустракаць на іншых старонках — і ў малалецтве, і ў маладосці... А разам з гэтым як быццам расчараваннем было і прыемна, што ўсё значнейшае ў рускай і часткова ў сусветнай літаратуры не абмінула мяне і без Галахава, хоць, паўтараю, я быў бы шчаслівы сустрацца з ім тады, калі так добра ведаў *тугу на кнізе*, так прагна шукаў і так няпроста знаходзіў патрэбнае не ў бібліятэках, а ў выпадковых кнігах маёй небагатай і цеснай жыццёвай прасторы.

Было і яшчэ адно адчуванне, з якім я ў сонечнай бібліятэчнай цішыні няспешна гартаў вялікія і тонка-хрумставатыя старонкі даўняй, класічнай хрэстаматыі, — інтымная, бо ў кожнага свая, радасць яшчэ адной сустрэчы з тым ці іншым, што цікавіла, што захапляла калісьці. Аبرىўкі, промні, прасторы вялікай паэзіі зноў ажывалі, паўтараліся ў душы, як паўтараюцца шчасліва паасобныя, найярчэйшыя ўсплёскі, аبرىўкі найбліжэйшай сэрцу музыкі, што захаваліся ў запасніках нашай памяці і час ад часу выходзяць адтуль, з меншай ці з большай глыбіні, каб пасвяціць ды пагрэць у часамі нялёгкай дарозе жыцця.

Так зноў вярнулася да мяне тая касмічна высокая, казачна неабсяжная, да светлай сцішпаты прыгожая зімовая поч, такая чароўная ў Фета, у яго гранічнай скупасці, у сіле прастаты:

Чудная картина,
Как ты мне родна:
Белая равнина,
Полная луна,
Свет небес высоких,
И блестящий снег,
И саней далеких
Одинокий бег.

Гэтыя *сані* ажно падкрэсліць захацелася —

так яны бачыліся мне калісьці, і заўсёды, і сёння, так яны многа гавораць...

І такая яшчэ неразгадана абаяльная краса і сіла прастаты, жыццёвасці, ужо ў Нікіціна — ужо не поч зімовая, з яе таямнічай, урачыста бязмежнай беллю і цішынёй, а росквіт летняй раніцы, з яе сакавіта-шматфарбным, сонечным рознагалоссем і стрыманай, па-маладому прытоснай цішынёй:

...Дремлет чуткай камыш. Тінь — безлюдье вокруг.
Чуть приметна тропинка роспятая.
Куст заденешь плечом,— на лицо тебе вдруг
С листьев брызнет роса серебристая...

Як хвалявала такое, як глыбока расчульвала і ўздымала ў той час, калі ты ўваходзіў у жыццё, калі ты чыстым позіркам бачыў так многа і так ясна ў звычайным, што цябе акружала!..

Зрэшты, чаму «хвалявала», «ўздымала», «было»? Было і засталася. Скажам, ніколі я не мог і сёння не магу спакойна прачытаць уголас такое простае, скупае, стрыманае ў Пушкіна:

...Сейчас отдать я рада
Всю эту ветошь маскарада,
Весь этот блеск, и шум, и чад
За стопку книг, за дикий сад,
За наше бедное жилище,
За те места, где в первый раз,
Онегин, видела я вас...

Тут — заўсёды глыбокая, хай сабе мімалётная паўза, каб толькі глыток паветра прыняць, каб дачытаць спакойна да канца:

...Да за смиренное кладбище,
Где нынче крест и тень ветвей
Над бедной нянею моей...

На два апошнія, зноў жа мною надкрэсленыя, радкі спакою таго ніколі не хапала.

На старонках галахаўскай «христоматии» — у вершы Жукоўскага — я нечакана сустраўся і з тым, у чым, як падлетак, а потым і юнак, толькі *прадчуваў* пайглыбейшую глыбіню, непазбежную мудрасць, якія цяпер, пасля многіх неадхільных удараў і незваротных страт *разумею*

інакш. Настолькі інакш, што да горкага, пеза-
гойнага вошыту, да столькіх ужо варыянтаў яго
нават і дакранацца памяццю балюча. Пакуль не
пройдзе на гэты раз, пакуль зноў не супакоішыся
на галоўным.

Вось ён, той верш, увесь у чатырох радках,
над назвай «Воспоминание»:

О милых спутниках, которые наш свет
Своим сопутствием для нас животворили,
Не говори с тоской: *их нет,*
Но с благодарностью: *были.*

Цяпер разумеш, тады прадчуваў... І добра,
што прадчуваў. А можа, і ўбачыў, адчуў тады,
чаго добрага, паймаццей, каб потым вяртацца
да тое глыбіні, да таго пранікнення, удзячна
асвяжаць душу, з гадамі ды нягодамі ў печым
прытомленую, а ў печым і апашлелую ад грузу
ды мітусні ўсялякай абыдзёншчыны.

Адчуўшы пешта падобнае яшчэ раз, у іншым
«Воспоминании», у вершы, якому, здаецца, няма
параўнання на глыбіні, да сціснаты і ўрачы-
стай, і горкай, і гаючай, я ўспомніў адзін свой
запіс паўвекавой даўнасці, з лістапада 1933 го-
да, калі мне было шаснаццаць, калі здавалася,
што ты ўжо грунтоўна сталы, бо за табою столь-
кі ўжо ды такога ўсяго перажытага... Дома, вяр-
нуўшыся з бібліятэкі, я знайшоў той юнацкі
сшытак і вось цытую самога сябе, і нібы не са-
мога сябе, бо ўжо такога далёкага, цытую трохі
з няёмкасцю, больш са стрыманым хваляваннем,
ці што:

«Як я люблю адлучацца ад дому! Неяк ад-
пачнеш, асвяжышыся. Сёння ездзілі з Мішай у
Стоўбцы. Выехалі ноччу. Прыгожая была рапі-
ца. Пустыя, узараныя палі, скошаныя і збітыя
жывёлай лугі, стог сена і ціхая рэчка. Над лесам
займаецца зара. А мне ўсё ўспамінаюцца цудоў-
ныя, задушэўныя і журботныя словы Пушкіна:

И, с отвращением читая жизнью мою,
И трепещу и проклинаяю,
И горько жалеюсь, и горько слезы лью,
Но строк печальных не смываю».

У запісе, зробленым для самога сябе, позна

ўвечары, калі мы з братам вярнуліся з незвычайнага на той час падарожжа (у павятовы гарадок, на возе, дваццаць восем туды і столькі ж назад), стаіць толькі першы радок заключнай страфы геніяльнага верша. Тры далейшыя радкі я дапісаў цяпер для цэльнасці ўражання. А ёсць жа і чарнавы працяг «Воспоминания», які я не толькі ведаў, але ж і часта, для душы, на адзіноце, паўтараў уголос. Асабліва ўражвалі дзве апошнія страфы:

И нет отрады мне — и тихо предо мной
Встают два призрака младые,
Две тени милые, — два данные судьбой
Мне ангела во дни былые.
Но оба с крыльями, и с пламенным мечом,
И стерегут, — и мстят мне оба,
И оба говорят мне мертвым языком
О тайнах счастья и гроба.

Цытуючы гэта, я спачатку праверыў сябе па кнізе. А памяць — і трохі здзіўлена, збянтэжана, і яшчэ ўсё ўпарта — трымаецца за іншае слова ў апошнім радку: не *счастья*, а *вечности* — «о тайнах вечности и гроба». Можна, так мне здаўна здавалася больш аднаведным, а можна, я яго, той чарнавы працяг, — што вельмі мала верагодна, — так і чытаў калісьці ў старых, дарэвалюцыйных выдацнях? Чытаў жа я ў Пушкіна і іншае ў «напраўленым» выглядзе: «что престелью живой стихов я был полезен» — замест «что в мой жестокий век восславил я свободу». Не напраўляець жа я такога аўтара асмельваўся, хоць пры юначай дзёрзкасці і такое часамі бывае. Ад глыбіннага зместу «Воспоминания», я прынамсі, так мне здавалася, не адхіляўся, а ў чароўнай яго красе быў заўсёды на ўсю душу.

Промакі памяці. Большыя, меншыя. Яны мне, бывала, дарагавата каштавалі. І асмяяным бываў, паспрачаўшыся, і заклады праіграваў. Часамі, праўда, перамагаў і я. Справа не ў гэтым. У нядаўна прачытанай кнізе сяброўскіх успамінаў пра аднаго з нашых значнейшых літаратурных сучаснікаў прыемна было і раз, і два разы сустрэць расказ пра знаёмую і мне прывычку таго таварыша, якога ўжо даўнавата з

памі няма. Паэт не быў яшчэ і кампазітарам — ён проста сам складаў мелодыі да ўласных вершаў, любіў іх так спяваць, нават і не самому сабе, а з сябрамі, пры іх дапамозе. Было такое і са мной, з той розніцай, што вершы я мармытаў не толькі свае, а перш за ўсё чужыя, любімыя, і толькі на адзіноце, бо ўжо, калі пры некім ці ў кампаніі, дык толькі ў душы. Памылкі ў словах, промахі нават і маладое памяці былі, але ж было і іншае — шчырая закаханасць.

Адной з такіх, найбольш любімых, песняў было якраз «Воспоминание» — «Когда для смертного умолкнет шумный день...».

На сённяшні вопыт, дык якія ўжо там, у падлетка, маглі быць асабліва «печальныя строки» ды «тайшы гроба», якія пакуты самааналізу, якое бездапаможнае шкадаванне? Хутчэй проста краса і сіла слова, пачуцця і думкі захаплялі так — з пранікненнем наперад, у тое, што яшчэ будзе перажывацца. Аднак былі, былі яны, пакуты, ужо і тады... Калі памылкі меншыя, дык успрыманне, магчыма, вастрэйшае.

Штосьці такое ж можна сказаць і пра «милых спутников», якіх, на жаль, няма.

Тады, калі я ўпершыню прачытаў гэта ў Жукоўскага, з маіх найбліжэйшых не было ўжо толькі бацькі. Смерць яго была яшчэ зусім свежым успамінам — я пазіраў яе зблізку. І як ён нас, трох сваіх найменшых, бласлаўляў апошнім знакам крыжа, які рука яго, цяжка, вяла ўзняўшыся, неяк змагла над памі памахнуць; як галасіла мама, кідаючыся на хаце, пакуль што пустой, у дзве жмені, раз-пораз тузаючы на сабе валасы; як тату мылі, ужо бездапаможна страшнага...

Адыходы іншых блізкіх і найбліжэйшых прыйшлі, адзін за адным, пазней, кожны ў свой час, заўсёды нечакана і балюча, а «тайна гроба» і *вечнасці*, у маім успрыняцці, як пачаліся тады, так дагэтуль і застаюцца. І з безвыходным «іх нет», і з удзячным «былі»...

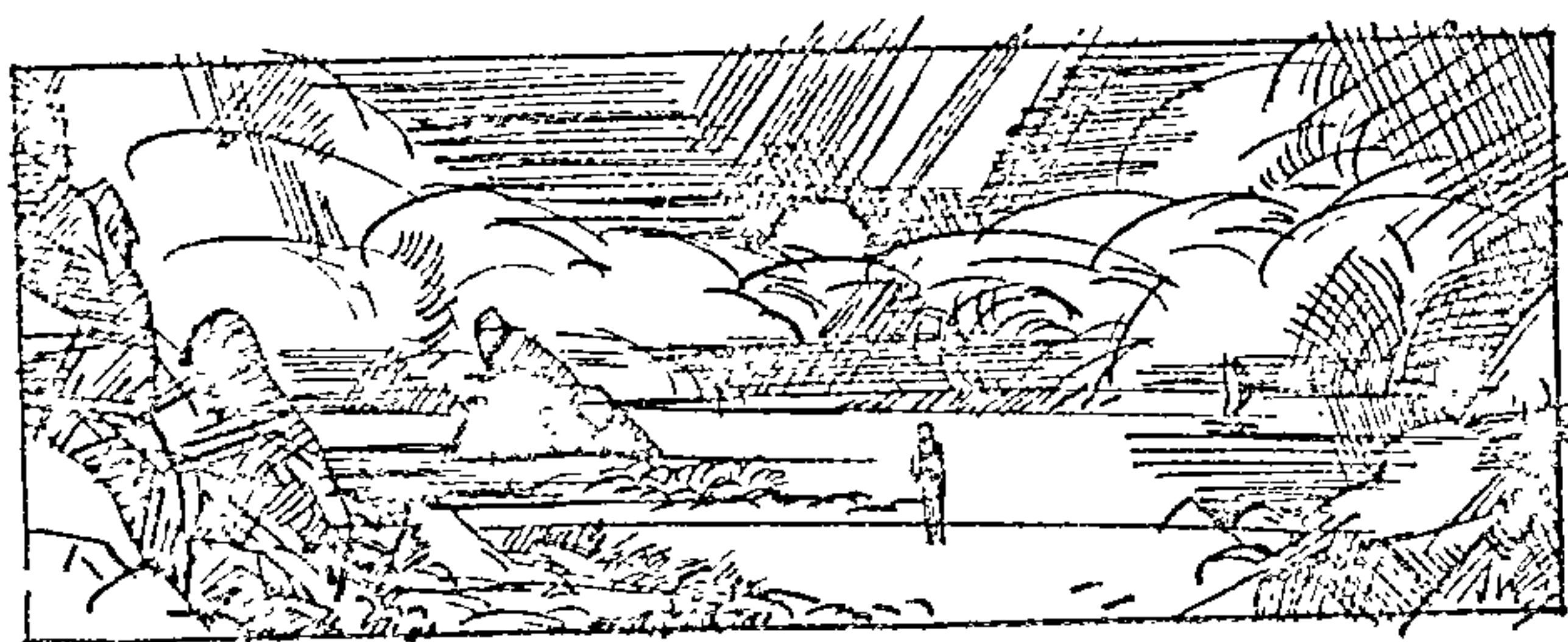
І застаецца таксама здзіўленне перад красою і сілай слова, загадка — таксама на ўсё жыццё.

...Мне было добра над старымі, хрусткімі

старонкамі вялікай хрэстаматы, я светла помню і буду помніць твая гадзіны ціхай самотнасці за бібліятэчным, а потым яшчэ і за хатнім сталом. Няхай сабе легенда майго малалецтва і раскрылася не зусім так, як чакалася. І ў такім — больш спакойным, калі не сказаць амаль праявічным — раскрыцці яе я адчуў так нямала мінулых радасцей сустрэч з сапраўднай паэзіяй.

Ды не мінулых, а толькі колішніх. Бо вечнае, аднойчы нам адкрыўшыся, застаецца ўжо назаўсёды.

1982



Яго імя

У гісторыі беларускай літаратуры імя Максіма Багдановіча — адно з найпрыгажэйшых і, разам з тым, найбольш трагічных.

Тады, калі ён наміраў, сышлося тры вясны: вясна яго маладосці, чароўная крымская вясна і Вясна ўсёй нашай краіны — год 1917-ты. Як жа цяжка было пакідаць усё гэта, развітвацца з ім у поўнай яснасці такога розуму, у безвыходных пакутах такога сэрца!.. Ці не таму яны так хвалююць, яго чатыры апошнія радкі? Калі гэта па людзях, перад большай ці меншай аўдыторыяй, або для людзей, па радыё ці па тэлебачанні, сказаўшы першае: «У краіне светлай, дзе я ўміраю...», мне заўсёды бывае боязна змоўкнуць

на якім-небудзь з трох наступных радкоў. Якая проза ў іх і якая паэзія, якая прастата і вусцішная глыбіня!..

Выдатны сын Украіны Аляксандр Даўжэнка, у канцы жыцця азіраючыся на свой нялёгкі творчы шлях, горка сказаў: «Я быў разлічаны на большае».

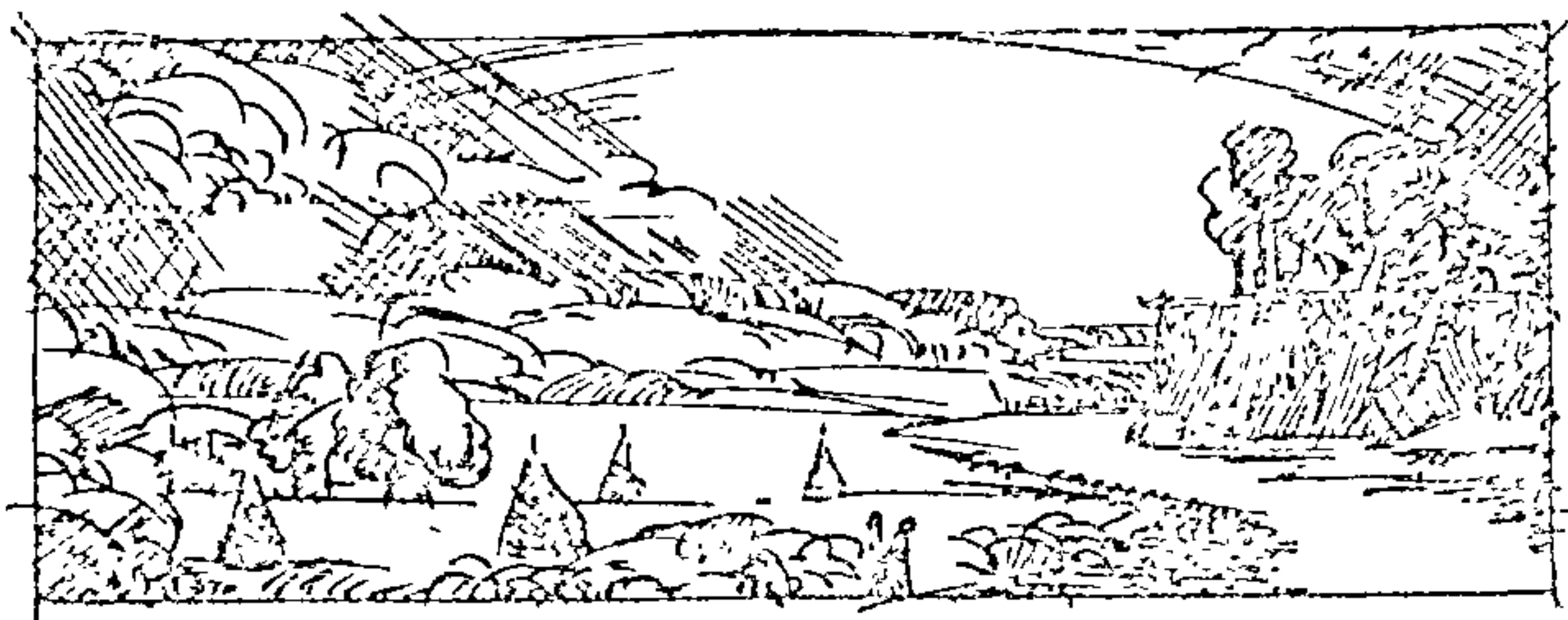
Наш Багдановіч быў разлічаны на вялікае. Усё, што зроблена ім, — у паэзіі, прозе, крытыцы, у перакладах з розных моў, — дае падставы меркаваць, прадбачыць, быць упэўненым, як многа мог бы ён зрабіць, каб пажыў — проста кажучы — трохі больш, ну, хоць на дзесяць, на пяць гадоў больш...

У нашай класічнай тройцы — Купала, Колас, Багдановіч — наймаладзейшы вылучаецца не толькі сваім голасам, але ж і тым, што ён першы так актыўна і плённа павёў маладую беларускую літаратуру ў вялікі свет, на збліжэнне з іншымі літаратурамі. Пры ўсёй яго абаяльна глыбокай беларускай народнасці яму вельмі ўласціва было і тое, што мы прывыклі азначаць трыма крылатымі словамі: *пачуццё адзінай сям'і* — сям'і народаў, сям'і чалавецтва.

У нашы дні, у нашай неспакойнай рэчаіснасці, калі і найбольшай трывогай і наймудрэйшай палітыкай для людзей добрай волі з'яўляецца захаванне міру на Зямлі, умацаванне разумнай дружбы паміж народамі, слова Максіма Багдановіча гучыць вельмі свежа, сучасна, патрэбна.

Ён з намі — вечна малады і звонка, сонечна родны.

Хай жа свяціцца яго імя!



Пасля лемантара

1

Максім Гарэцкі...

Каб і мне расказаць пра яго штосьці толькі сваё, неабходна вярнуцца... вось ужо больш за паўстагоддзя назад. І ў гэтым, калі не паддавацца паніцы або ныццю (усё канчаецца...), ёсць пэўнае, калі хочаце, шчасце, — бачыць, што і тваё, асабістае нейкім чынам уключылася ў агульнае, стала часцінкай гісторыі, няхай сабе значнай ды дарагой для самога цябе, але ўсё ж дарагой.

Калі ж успамінаць не толькі для сябе, дык не абыдзешся без неабходных тлумачэнняў: чытача трэба ўвесці ў той час, у тыя абставіны, толькі тады ён зразумее цябе так, як ты хочаш быць зразуметым.

З больш-менш такімі думкамі я ішоў на спатканне са сваім школьным маленствам, — у бібліятэку, дзе захаваліся тыя кніжкі роднай граматы, па якіх я вучыўся ў заходнебеларускай школе ў другой палавіне дваццатых гадоў.

І ў нашай вёсцы (тры класы), і ў бліжэйшым мястэчку (яшчэ чатыры) школа была польская, з такім-сякім выкладаннем слова беларускага. «Сякім-такім» яно было таму, што гэтым займаліся настаўнікі-палякі, з вельмі прыблізным веданнем мовы «тутэйшай», і рабілі гэтую справу між іншым, церпячы лішнюю нагрузку па загаду зверху, па пэйкіх там часова-ліберальных меркаваннях.

Былі, вядома, і некаторыя выключэнні: пра адно з іх, пра маю настаўніцу ў месачковай школе, я ўжо ўдзячна пісаў. А тут хачу падзякаваць тым кніжыцам з глыбока простай назвай «Родны край», на якіх нас вучылі, лепш сказаць — на якіх мы вучыліся.

«Родны край, трэцяя і чацвёртая пасля лемантара кніжка для чытання». Такая шэрашурпатая папера, пяхітрыя графічныя малюнкi, усе тэксты ў густую падборку, — нібы вельмі вялікая сям'я сабралася ў беднай цясноце мужыцкай хаты. Аднак, якая гэта дружная, разумная сям'я, — з якой любасцю да справы, з якім грунтоўным веданнем яе складзена гэтая кніжка! Тургенеў — «Гора» («Щи»), Чэхаў — «Івашка», Гаршын — «Ўба-падарожніца» і «На полі бойкі» (урывак з апавядання «Чатыры дні»), Лжэшка — «Рэха», Тэтмаер — «Успаміны», Кананіцкая — «Як кароль у паход выходзіў...». Да рускіх і палякаў — сусветна любімы датчанін Андэрсеі — «Каралеўская вопратка»; «Апошняя лекцыя» француза Дадэ; «Дарагія грошы» — украінскае, «Горкі смех» — яўрэйскае... Туды, у гэтую цудоўную сям'ю, натуральна і раўнапраўна ўвайшло і наша — Багушэвіч, Купала, Багдановіч, Колас, Бядуля, Цётка. Гэта адтуль заселі ў памяці «Воўк і авечка», «Песня вайны», «Слуцкія ткалі», «Ліны старыя», «Малітва малога Габрусіка», «Міхаська»...

Гэта адтуль пачаўся і мой Гарэцкі, мая любоў да яго, спачатку больш інтуітыўная, відаць, з прадчуваннем таго, што прыйдзе пазней, са шчымліва сардэчнай, урыўкавай музыкай, таемна роднымі гукамі гэтага прадчування. Цяжка іх перадаць. А яны паўтарыліся зноў, калі я на ціхім, сонечным бібліятэчным сталае разгарнуў старонкі той «трэцяй і чацвёртай пасля лемантара», пачаў перачытваць урывак з вельмі простага апавядання, напісанага вельмі маладым пісьменнікам. Максім Гарэцкі, «Роднае карэнне». Вельмі простым здаецца яно мне сёння: што ж, юнак сабе ехаў дахаты, у вёску, ехаў, прыехаў... Такого — як быццам такога — хапае і

ў нашых маладых пражайкаў, яны таксама ўсё едуць ды едуць — праўда, і маладосцю сваёй значна старэйшыя за таго каморніка з меціслаўскай Малаой Багацькаўкі, якому як аўтару першага зборніка было, калі рыхтаваў яго, толькі дваццаць. Але ж у той прастаце Гарэцкага, знешне вельмі звычайнай, мне і тады, за партай, і сёння, праз мноства насычаных-перанасычаных гадоў, падзеіна адчувалася і адчуваецца тая краса, ад якой і лепей бачыш далёка навокал сябе, і жыць хочацца разумна і прыгожа.

Паспрабуй растлумачыць, чаму яно білася, сэрца даволі гарэзлівага пастушка, і чаму ён, той радасны бой, і сёння паўтарасца ад такога простага, звычайнага. Скажам, як гэта недзе там, не ў нашым Загоры, а там, куды той далёкі Архіп ехаў на возе і чуў, як хтосьці звоцкім вечарам так незвычайна для цябе і хораша клікаў жарабя: «Тпроля, тпроля, тпроля!..» Або як ён песню чуў — таксама вельмі новую для цябе, прыгожую незвычайна:

Загарэлася вячэрняя зара...
Добры вечар, гаспадынька мая!
Ці зрыхтована вячэрняя твая?

Сваёй навізной, незвычайнасцю гэтая песня, — зрэшты, толькі абрыўкі яе, ды і без мелодыі, якую трэба было дадумаць, даадчуць самому, — песня хвалююча пераклікалася са жніўнымі песнямі, якія часам гучалі і над нашым вячэрнім полем. Скажам, такая:

Пятрова почка маленькая,
не выспалася паненка я,
ягакі брала — драмала,
перабірала — заспула...

А прасты сказ, якім у кніжцы канчаецца фрагмент апавядання, помніцца і дагэтуль, і сёння, ад таго малечага адчування, хвалюе... ну, не вядома чаму. І сапраўды, юнак Архіп (сёння — Максім) прыехаў у сваю вёску, з дарогі добра выспаўся, сям'ёю селі спедаць і — «пацякла бяскопная, прыемная гутарка аб тым, аб сім і аба ўсім»...

У многіх любімых пісьменнікаў ёсць заключ-

ныя сказы, нават таксама толькі абрыўкі тых сказаў, якія запамніліся нам з малепства. Скажам, у Тургенева, пра Каліныча, які «...занел вполголоса... и все глядел да глядел на зарю...»; у Сянкевіча, пра малога, закатаванага Янку-музыканта: «Nad Jankiem szumiaty brzozy»; у Шаўчэчкі: «...затихло все... Тільки дівчата та соловейко не затих»; у Багдаповіча: «... а тут, каля акна, малінаўка пляе і стукае жаўна»... І яшчэ можна многае прыгадаць, успомніць сам-пасам, калі-небудзь дык нават і з затоена патаемнай, міжвольнай слязой — аб тым, аб сім і аба ўсім...

2

Сярод пямногіх кніг мае юпачай бібліятэкі была і «Рунь» Гарэцкага, а там, разам з прозаі, і п'еса: «Атрута, кароткі жалобны абразок», з якім звязаны дарагія ўспаміны.

Нягожа было б цытаваць тут самога сябе, і я, вядома, не буду, толькі скажу, што свае пісьмы да старэйшага брата ў польскую вайсковую турму, якія я пісаў яму ў 1937—1938 гадах, я перачытваў нядаўна, абдумваючы гэта, што цяпер пішу, таксама з нейкім «гістарычным» хваляваннем. У адным з тых пісьмаў, красамоўна азначаных чырвоным штэмпелем турэмнай цэнзуры, я расказваў, усхвалявана і надрабязна, як мы, загорская моладзь, ставілі ў сваёй вёсцы першы спектакль.

Зпоў жа, нялёгка гэта — увесці чытача ў той час, даць яму хоць часткова адчуць, што такое вясковая цемра — у беднасці, у непісьменнасці беспраўнага жыцця, на дадатак яшчэ — без веснавой ці летняй, ці нават зімовай красы прыроды, а ў нізкахмарную ды гразкую пенагадзь позняй восні... І вось якраз тады — першы спектакль!.. Пра такое я ўжо трохі, нібы між іншым, пісаў у «кнізе адной маладосці» — «Птушках і гнёздах». Толькі што не сказаў там, якая п'еса была ў нас першай. Схаваўшыся за свайго героя, я не сказаў таксама, якім найўным максімалістам, што мне даволі весела бачыцца

сёння, быў я тады, выбіраючы п'есы для пастаноўкі, нават часамі свабодна правячы іх, скажам з дазволу, — як рэжысёр-пастаноўчык.

Адносца пярэшня начытаны, пераважна класікай, я быў, як пачынаючы літаратар, увесь над упывам Толстога, кнігу якога «Что такое искусство?» не проста прачытаў, я ледзь не вывучыў — як дапаможнік у самастойнай працы над сабой. Апроч згаданых пісьмаў да брата, я мог бы таксама працытаваць і сёе-тое са сваіх тагачасных запісаў, дзе гаворыцца, як пасля доўгіх бескампрамісных пошукаў для першай пастаноўкі была выбрана «Атрута». «Каб дапамагчы людзям паразумнець і палепшаць», а больш канкрэтна — у плане змагання з п'янствам, за цвярозасць.

Гэта было тады вельмі сучасным, сугучным здароваму, высакароднаму руху святлейшай заходнебеларускай моладзі, якая, у большасці пад упывам удзельнікаў рэвалюцыйнага падполля, і сама не піла, і паслядоўна змагалася з гэтым са старэйшымі.

У маёй глыбокай павазе да справы жыцця і чалавечай сутнасці Максіма Гарэцкага кволай смяжышкай растае тое юначасе рашэнне — і гэтую п'есу для пастаноўкі «апрацаваць». У ёй мне не спадабаліся (зрэшты, і сёння не падабаюцца) дзве рэчы. Тое неверагоднае, як п'яніца Рамап хоча зарэзацца, але... *нож сагнуўся на ягоным горле*, і другое — меладраматычны, вельмі ж «невясковы» дзедаў праклён: «Няма ў мяне больш сына... Праклінаю! Праклінаю!!!» — ажно з трыма клічнікамі. І адно, і другое дваццацігадовы «рэжысёр» напавіў: нож адкінуў, а «праклінаю» апусціў. Мала гэтага, — каб дзеянне як мага больш наблізіць да свайго гледача, даць яму магчымасць як найлепш зразумець галоўнае ў творы, у «абразок», пры перапісанні яго з «Руні», было ўнесена трохі мясцовага ў мову. Не захаваўся (для мяне — на жаль) той рукапіс, як захавалася іншае: мой пераклад камедыяў Толстога «Першы вінакур», якую мы не паспелі паставіць, і «Ад яе ўсе якасці», якую ставілі, а таксама агульны сшытак з

надпісам «Вершы для вясковага тэатра», адкуль завучваліся родная лірыка і сатыра, — для дэкламацыі, абавязковай на спектаклях, як і «скокі да раніцы», што значылася на ўсіх афішах. Што ж, прызнаёмся: і ў некаторай паэзіі, як і ў драматургіі, здаралася праўка, сям-там даволі смела «загорская». І рабілася яна часамі не мною адным, — на папярэдніх чытках і на «пробах», рэпетыцыях.

Аднак ішло гэта, пачыналася, вядома, ад мяне. Цяпер, гартаючы неяк сябе даваеннага, вясковага — апавяданні, вершы, пераклады, што не пабачылі свету, — мне і цяпер было перад самім сабой за тую непісьменнасць, у простым сэнсе гэтага слова, і тут жа сталым вокам бачылася іншае. Непісьменнасць кампенсавала непасрэднае, надзённае, як сумленна зароблены хлеб, — народнасць мовы. «*Набічкавалі поўнае гумно снапоў*», «*заплужыў балота*», «*узвіндавайся з печы*», «*кастагрыз ты стары!*», «*няхваля цябе паднясла*», «*чаго ты жарлапаніш?*» і сёс-тое іншае, нават нямала яго, — гэта не з кніг, не са слоўнікаў (у нашым «Тлумачальным», дарэчы, ніводнага з гэтых слоў няма), а з жывою мовы роднага наваколля. Прыклады — з «Першага гарэльніка». Дазволю сабе прывесці і спробы пошукаў творчага перакладу: «Я всякого переспорю, потому я сам с усам!» — «Я кожнаму горла заткну, бо над мяне няма мяне!», разухабістае рускае «Ходи изба, ходи печь, хозяюшке негде лечь!» і наша, не слабейшае — «І скачацца, і хочацца, і вусцілкі валочацца!..».

Хто тут, чытаючы, убачыць у мяне прымесь таго, што можна назваць і самалюбаваннем, няхай памяркоўна, снагадліва зразумее, як гэта дорага мне — ужо не толькі здалёк, а нібы і збоку ўбачыць сваё маладос, шчырае шуканне ўласнага голасу, чыстае жаданне як-небудзь прычыніцца да прасвятлення палення людскою долі, твайго адзінага месца на свеце. Тым больш што я быў не адзін, што нас была цэлая вёска хлопцаў і дзяўчат, якія, па прыкладу добрых людзей, заханіліся добрай сиравай, што ў нас былі бацькі, сваякі, суседзі, якія ўдзячна пры-

нялі нашу культурную працу, а потым былі ў нас нават і «гастролі» ў гміннае мястэчка, куды мы горда вынеслі імя свайго гнязда, якое да той восені лічылася ў гэтым сэнсе адным з найгоршых у наваколлі.

Калі мы, група энтузіястаў, чыталі «Атруту» і, пры поўным дэмакратызме, калектыўна выбіралі выканаўцаў, на ролю п'яніцы Рамапа напрасіўся адзін са старэйшых хлопцаў, бацька якога намёр ад гарэлкі.

«Я *гэта* ведаю, — сказаў наш, заўсёды нібы панура маўклівы, таварыш, неjak падкрэсліўшы слова «гэта». І, намаўчаўшы, дадаў: — Маці тады прывяду, хай паплача...»

Тады не было, а тым больш цяпер няма ўжо каму з веданнем сказаць, як мы ў той вечар ігралі. Справа не ў гэтым. І для нас, «артыстаў», і для нашых гледачоў галоўным было тое, што *гэта наша, сваё, «жыццёвае»*, як гаварылася, што *гэта мы самі* яго наказваем, тое мастацтва, ад якога — няхай сабе гэта і «з кнігі» ці «выдумка» — камусьці можна нават і заплакаць.

Я іграў ролю дзеда. І бездапаможна схіляючыся над безнадзейна хвораў нявесткай, і горка галубячы ўнукаў, і ў адчаі лаючы п'яніцу-сына, я часцей за ўсё забываўся, што нявестка — мая семнаццацігадовая пляменніца, унучак і ўнучка — Ніна, бойкая сірата з беднай сям'і, і Полік, шчаслівы першынец з крыху багацейшай, што Рамапа — наш ціхман Іван, а я — найбольш вядомы самому сабе — Іван таксама, толькі на сем гадоў маладзейшы. Я забываўся пра нас рэальных, я, як і ўсе мы, кожны па-свойму, *быў там* — у «Атруце». І нашы людзі, поўная школа людзей, і нашы госці, моладзь з бліжэйшых вёсак, у цераважнай большасці былі таксама *там*, бачылі нас няшчаснай сям'ёю.

«Над вымыслом слезамі оболуюсь...» Так, я бачыў з рыплівых падмосткаў нашай цеснай, прымітыўнай сцэны, праз «смешную» кудзелю сваіх броваў, вусоў і барады, праз ролю сваю, я бачыў мімаходзь, як плакала цётка Ганна, Іванава маці, як плакала мая, як плакалі іншыя бабы і маладзіцы, як хваляваўся, вільготна па-

бліскваў вачыма, у цясноце стоячы каля акна, мой друг, паш малады грымёр, самадзейны мастак з суседняй вёскі, як дрэзна сираўляўся з тэкстам найбліжэйшы да нас, «артыстаў», дзядка-суфлёр, пажылы і бедны «грамацей», які, затуліўшыся за сшытымі дзяругамі заслопы, нібы падабачваў, нібы заікаўся — праз слёзы.

...«Атругу» ставілі ў той час, ва ўсе давераснёўскія гады, па ўсёй Заходняй Беларусі, і ў вёсках, і ў гарадах. Пра бліжэйшае чулася, а пра далейшае даводзілася чытаць у нашым бедным друку, які то паміраў, то ажываў, каб зноў памерці — няскорашым.

3

Той «Родны край», тую «трэцюю і чацвёртую», склала калісьці «вучыцелька віленскай беларускай гімназіі Л. Гарэцкая».

Мы, школьнікі, не ведалі тады, хто яна — і наогул і для аўтара апавядання «Роднае карэнне».

Цяпер я ведаю і шкадую, што не прыйшлося пазнаёміцца з ёю асабіста, не толькі пісьмова, — з пісьменніцай Леанілай Чарняўскай, жонкай, сябрам і шматпакутнай спадарожніцай Максіма Гарэцкага, які для мяне, як і Янка Купала, таксама не ўбачаны пры жыцці, — яснае воддаль, вышэй, на найлепшых найдаражэйшых старонках нашай гісторыі.

Вось я ў сям'і яго брата, на сем гадоў малодшага, якому п'ядаўна споўнілася восемдзсят. Акадэмік, доктар геалага-мінералагічных навук, аўтар многіх выдатных прац і вынаходніцтваў, вучоны з сусветным імем. А мы, літаратары, проста завём яго нашым Гаўрылам Іванавічам, і ў гэтай да яго навазе столькі цёнлай глыбіні, а ў нашай блізкасці з ім — высокай усенароднай гордасці.

Добра каля такіх людзей, дзе заслужана, грунтоўна слаўнае неадлучна ад абаяльнай прастаты. І я быў сярод тых, хто спрабаваў утаварыць Гаўрылу Іванавіча напісаць успаміны, казаць пра сваё плённае жыццё. Гаварыць мы

стараліся як мага асцярожней, шануючы мудрую сціпласць, аднак дарма стараліся, бо адказ быў адзін: «Пішыце пра Максіма». І ўсмешка, якая абязбройвае шчырасцю, дабрадушная ўсмешка з глыбока схаванай моцнаю воляй.

І цяпер, у рабочым пакоі Гаўрылы Іванавіча, гаворка (*гамонка*, як прынята ў Гарэцкіх) час ад часу свабодна і натуральна вяртаецца да Максіма Іванавіча — старэйшага брата, дзядзькі і таты. Бо побач з гаспадаром кабінета — сын, паважаны Радзін Гаўрылавіч, таксама геалаг і акадэмік, таксама закаханы ў мастацкае слова, і госця з Ленінграда, пляменніца Галя, мілая, сціплая Галіна Максімаўна, шматгадовая і адзіная апякунка цяжка хвораі маці, руплівая ахоўніца літаратурнай спадчыны бацькоў. Зусім немістычна, сваімі абаяльнымі вобразамі прысутнічаюць тут і Леаніла Усцінаўна, якое ўжо чатыры гады няма, і Лёня, Леанід Максімавіч, што загінуў на фронце, а потым, праз тры дзесяцігоддзі, светла, хвалююча і вельмі патрэбна вярнуўся да людзей на старонках часопісаў «Маладосць» і «Юность» — сваімі салдацкімі пісьмамі маці, сястры, дзядзьку Гурыку, Гаўрылу Іванавічу, да якога, як і да бацькі, вельмі хацеў быць падобным.

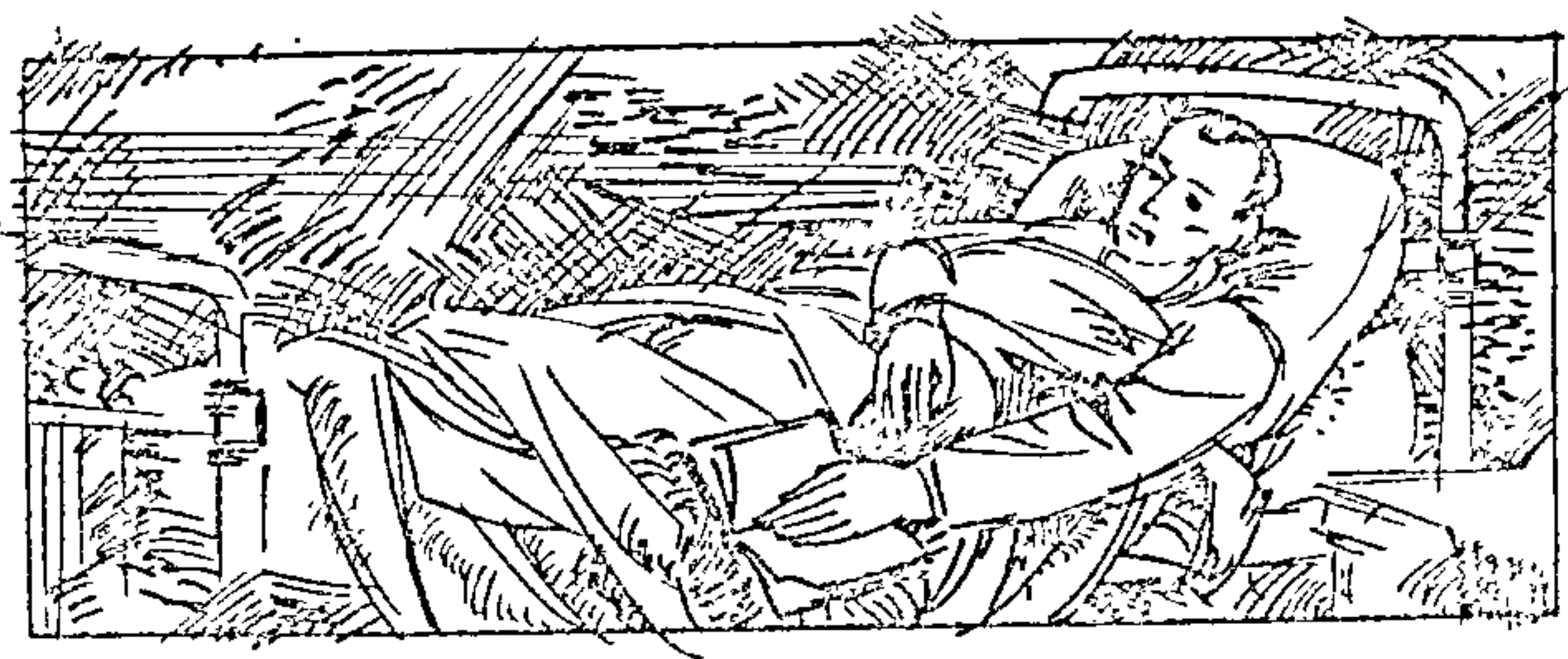
У пашане, з якой у гэтай сям'і гаворыцца пра Максіма Гарэцкага, заўсёды адчуваецца не проста сямейнае, а перш за ўсё любоў да роднай літаратуры, належнае разуменне яе і месца, якое ў ёй па поўнаму праву заняў і ён, іх родны, які стаў бліжкім, сваім для ўсіх, каму дорага роднае слова.

Каля стала, на якім была напісана і яшчэ ўсё, дзякуй богу, пішацца не адна выдатная навуковая праца слаўтага савецкага геалага, мне прыемна было праверыць сваё меркаванне, што кніжка, якая так добра ўводзіла мяне ў свет сапраўднай літаратуры, што той наш даўні і, як само маленства, светлы «Родны край» і сапраўды складаўся не без удзелу Максіма Гарэцкага. А шмат чаго з замежных моў пераклала туды Леаніла Усцінаўна.

Прыемна было таксама і расказаць, як у той

паднявольпай цемры колішніх вёсак яшчэ раз быў пастаўлены «жалобны абразок», яшчэ раней, у ліхалецці дарэвалюцыйным, напісаны маладзенькім студэнтам-каморнікам, якому потым, на вялікі жаль, не прыйшлося сказаць свайму пароду і цэламу свету ўсяго, што ён мог бы сказаць, і якога мы любім за тое, што ён сказаў.

1980



Яшчэ Гарэцкі

Побач з залай, дзе мы святкуем¹, у холе наладжана невялікая, але вельмі цікавая фотавыстаўка — пра юбіляра і яго найбліжэйшых. Мяне там найбольш уразіў той здымак, дзе наш другі Максім, тады салдат «мікалаеўскай» вайны, паранены ва Ўсходняй Прусіі, ляжыць на шпітальным ложку. Твар такі прасты, і падбародак, і губы, і нейкія вусікі, як у вясковага дзецюка, а вочы — паэта, мысліцеля. Яшчэ юнак, ён быў ужо аўтарам першага зборніка свежых, яркіх апавяданняў, у душы яго ўжо высіявала сусветнай значнасці аповесць «На імперыялістычнай вайне».

Пачаў Гарэцкі рана і адразу ўнэўнена. Гэтым ён хорана нагадвае нашага першага Максіма — Багдановіча. Абодва яны пачалі і рана,

¹ У мінскім ДOME літаратара.

і адразу стала, і ў слове абодвух, у кожнага па-свойму, спалучалася высокая агульналюдская культура і глыбока беларуская народнасць.

З народнасцю Максіму Багдановічу было цяжэй. Здалёк, з іншага асяроддзя ён прабіваўся да яе, да скарбаў роднай мовы панорам сваёй апантанай душы, сваёй нястомнай, дапытлівай думкай. А Максім Гарэцкі, сказаўшы амаль па-ягонаму, увесь быў у *родным карэнні* змалку.

Сёння ўранні з думкай пра выступленне, я зноў перачытваў Гарэцкага. Апавяданні, такія шэдэўры, як «Рускі», «Чарнічка», «Пад'езд», мініяцюры «Палопны», «Лёкай камунара», «Максімава вязюля»... Праз гэтыя старонкі бачыў я перад сабой салдата на шпітальным ложку, рана ўзможцелага і памудрэлага ў суровым выпрабаванні, ужо тады, у самым сваім пачатку пісьменніка з тых, каго хочацца перачытваць. Проза яго — не займальная чытаніна, яе немагчыма за адзін раз прачытаць да дна. Вяртаючыся да тых старонак час ад часу, зноў ды зноў удзячна хвалюешся ад здзіўлення, што вось жа зноў амаль зусім як новае!..

У нашай усесаюзнай крытыцы нямала ўжо пагаворана пра значнасць прозы дакументальнай, пра дабратворны, нават вырашальны ўплыў яе на прозу, так сказаць, чыста мастацкую. А ідэал, здаецца, якраз у шчаслівым спалучэнні гэтых двух пачаткаў, у спалучэнні, імя якому — проза праўдзіва-мастацкая.

Максім Гарэцкі — кажучы словамі Талстога пра Чэхава — мастак жыцця, мастак жыццёвай праўды. Адтуль яго розум і сэрца, адтуль ён відушчы, шчыры і просты, у гэтым сіла яго даўгавечнасці.

Ужо тым часам нямала ў нас і напісана пра Гарэцкага. Тут і манаграфія Дзмітрыя Бугаёва, і эсе Міхася Стральцова, і выдатная праца Алеся Адамовіча «Браму скарбаў сваіх адчыняю...», тут і артыкулы іншых даследчыкаў, старэйшых і, што яшчэ прыемней, маладых, у пошуках якіх трапляюцца і паўторы, аднак ёсць і новае.

А перш за ўсё — вельмі добра, што неўзабаве будзе ў нас збор твораў Максіма Гарэцкага,

што гэта парадзе не толькі даўніх і сённяшніх прыхільнікаў яго таленту, — Гарэцкі прыйдзе да новага чытача, да новай змены чытацкіх накіраванняў, якія будуць яго ахвотна, зацікаўлена чытаць, якім ён будзе на-сяброўску адкрываць сваю высока адораную чалавечнасць, разлічаную на многіх і надоўга.

Новыя чытачы і новыя даследчыкі скажуць яшчэ — з большай далечыні, чым мы, але з няменшай сардэчнасцю — дзякуй роднай зямлі, што нарадзіла такога сына.

2

У адным з нядаўніх нумароў «Літэратурнай газеты» паэт Геворг Эмін размову пра значэнне пісьменніцкага прафесіяналізму пачаў з такога прыкладу.

Уільям Сараян, выдатны амерыканскі пісьменнік армянскага паходжання, вяртаўся з Ерэвана ў ЗША цераз Адэсу, морам. Да Адэсы суправаджаў яго адзін з ерэванскіх літаратараў. У тры гадзіны ночы, страшэнна стомлены складаным пералётам, яны, нарэшце, апынуліся ў гасцінічным двухпакаёвым люксе. Спаць, толькі спаць!.. Ды вось таварыша, які суправаджаў высокага госця, праз сон пачаў непакоіць незразумелы, назойлівы строкат. Сяк-так расклеіўшы вочы, ён паглядзеў, уцяміў, што да чаго, і вельмі здзівіўся. Сямідзесяцігадовы госць, які стаіўся, вядома, больш за яго, сядзеў за пішучай машынкай. Ён, аказалася, запісваў уражанні перажытага дня, не адкладаючы гэтага на пазля, добра ведаючы, што тады яны, яго думкі, нават на свежую галаву, абавязкова страцяць штосьці істотнае.

На творчым шляху Максіма Гарэцкага люксаў было вельмі мала, можна сказаць — і зусім не было. Ва ўсіх, самых розных жыццёвых умовах, часцей за ўсё зусім неадпаведных для літэратурнай працы, Гарэцкі заставаўся, быў пісьменнікам-прафесіяналам. Ён заўсёды запісваў усё, што ўражала яго глыбокі розум і чулае сэрца, усім яго творам, і больш і менш закон-

чаным, абавязкова папярэднічала вялікая падрыхтоўчая праца. Па гэтай падрыхтоўцы, на запісах непасрэдных уражанняў, думак, планаў, сумненняў, пошукаў, расчараванняў і зноў настойлівых пошукаў можна зайздросна меркаваць, як добра ведаў ён жыццё, як нястомна шукаў галоўнае ў мастацтве слова — праўду.

Збор твораў Максіма Гарэцкага, нарэшце, рыхтуецца. Ён выйдзе пакуль што няпоўным. Не будзе ў ім і той раскошы каментарыяў, розначытанняў, якую мы ўдзячна прымаем у зборах твораў, скажам, Талстога, Чэхова, Дастаеўскага... Як добра яны чытаюцца, тыя грунтоўныя каментарыі, жывыя старонкі гісторыі літаратуры, які гэты выдатны матэрыял для пажыццёвай самаадукацыі! Таварышы, якія працуюць над падрыхтоўкай да выдання спадчыны Гарэцкага, павінны памятаць, што і творчасць, і вобраз гэтага пісьменніка ўсе мы павінны, абавязаны захаваць і падаць чытачу ва ўсім гучанні яго шматграннай паўнацэннасці. Адно зробіцца сёння, другое заўтра, для больш поўнага выдання, аднак яно павінна рабіцца з усёй грамадзянскай адказнасцю перад нашай гісторыяй, перад нашым народам, перад светлай памяццю аднаго з нашых найзначнейшых пісьменнікаў.

З Максімам Гарэцкім добра на людзях, вось як і сёння, на гэтай акадэмічнай канферэнцыі, у сяброўскай атмасферы дзелавога свята. З ім добра таксама і на адзіноце, сам-пасам з яго старонкамі — і друкаванымі, і рукапіснымі. Мы гэта ведаем, не раз ужо адчувалі і будзем яшчэ адчуваць. Кожны раз зноў жа, як гэта і бывае з класікай, па-новаму, са свежым, яшчэ раз удзячна захопленым пранікненнем у сутнасць сапраўднага паэтычнага слова.

1983



Пятрас Цвірка

На адной сустрэчы ў Маскве Альфонсас Малдопіс прыязна запрасіў мяне прыняць удзел ва ўрачыстасцях, прысвечаных сямідзесяцігоддзю Цвіркі.

І вось, як толькі тады прагучала паміж намі гэтае імя, да мяне непадзельна і ярка вярнуліся два ўспаміны.

Першы.

Другога мая сорак сёмага года я заішоў у наш Саюз пісьменнікаў і тагачасны яго старшыня, любімы і паважаны памі, літаратурнай моладдзю, Міхась Лынькоў, — ён быў адзін у сваім кабінэце, — сказаў мне ціха і горка, як гавораць пра самае блізкае:

— Памёр Пятро. Пятро Цвірка...

Гэта здарылася толькі праз чатыры дні пасля таго, калі мы, беларусы, былі глыбока ўражаны таксама заўчаснай смерцю нашага Вялянціна Таўлая, паэта адоранага і чалавека цудоўнага, жыццё, барацьба, пакуты і творчасць якога былі, дарэчы кажучы, звязаны з Вільняй дваццатых — трыццатых гадоў, як і слаўны дэбют другога нашага паэта-рэвалюцыянера, Максіма Танка, Цвіркавага сябра.

І другі ўспамін.

Пачатак рамана «Зямля-карміцелька». Асмяляная, пакінутая, цяжарная «незаконным» дзіцем Мошкіка стрыжэ авечку. Батрачка ў маітку разам з іншымі батрачкамі. Стрыгуць, гамоняць і раптам, яшчэ здалёк пазнаюць, як да іх набліжаецца малады батрак Юрас, у незашпіленым,

расхрыстаным ад ветру шыпялі адпушчанага дамоў салдата. Моніка сядзіць да салдата — чуючы пра яго — спіной, не азіраецца, не паднімае галавы, толькі ў воку авечкі, як у люстэрачку, бачыць адлюстраванне Юраса, які спыніўся над ёю. У адбітку гэтым яна шукае адказу на пытанне, ад якога так ужо натамілася яе сэрца: ці не змяніўся яе каханы, з чым ён, бацька іх будучага дзіцяці, вярнуўся да яе пасля глухой і пакутліва доўгай разлукі?..

Такіх як быццам дробязей, такіх яркіх дэталеў у Цвіркі няма. Можна сказаць, што ўся яго проза асыпана імі, як начное чыстае неба зоркамі.

Пятрас Цвірка — з тых пісьменнікаў, якіх можна не толькі чытаць, але і перачытваць.

Вярнуўшыся тады, пасля маскоўскай сустрэчы з Малдонісам, дахаты, я вырашыў праверыць тую драбніцу, што ажыла ў памяці праз тры дзесяцігоддзі, тую дэталю з авечым вокам-люстэрачкам, знайшоў яе ў кнізе і, «зачапіўшыся», так захапіўся, што перачытаў і «Зямлю-карміцельку», і ўсе апавяданні ў сціплым пасляваенным аднатомніку Цвіркі.

Не надта экзатычная, аднак жа родная краса літоўскай зямлі і неба, то чароўна блакітнага, то ў «цукровых» баранчыках. Абаяльнасць няхай сабе і нялёгкага, ды ўсё ж непаўторна шчаслівага маленства. Вострае адчуванне сацыяльнай несправядлівасці, чалавечная дабра-та, шчымлівая жаласць да загнанай сялянскай кацяжышы, да бяздомнага сабакі. Жывая, шматфарбная мова, краса якое даходзіць і праз пераклад. А якая сіла ўяўлення, здольнасць памастакоўску, з усёй пераканальнасцю пераўвасабляцца ў сваіх герояў!.. Цяпер так многа гаворыцца пра славетную акселерацыю, але ж ва ўсёй нашай шматнацыянальнай прозе вельмі няшмат знаходзіцца прыкладаў, каб дваццаціпяцігадовы юнак мог з такой свежасцю, з такой жыццёвай праўдай паказаць чытачу перажыванні маладой жонкі і маці, як мы бачым гэта ў «Зямлі-карміцельцы» — са шматпакутнай, мілай Монікай. Такое пранікненне ў вобраз, у ду-

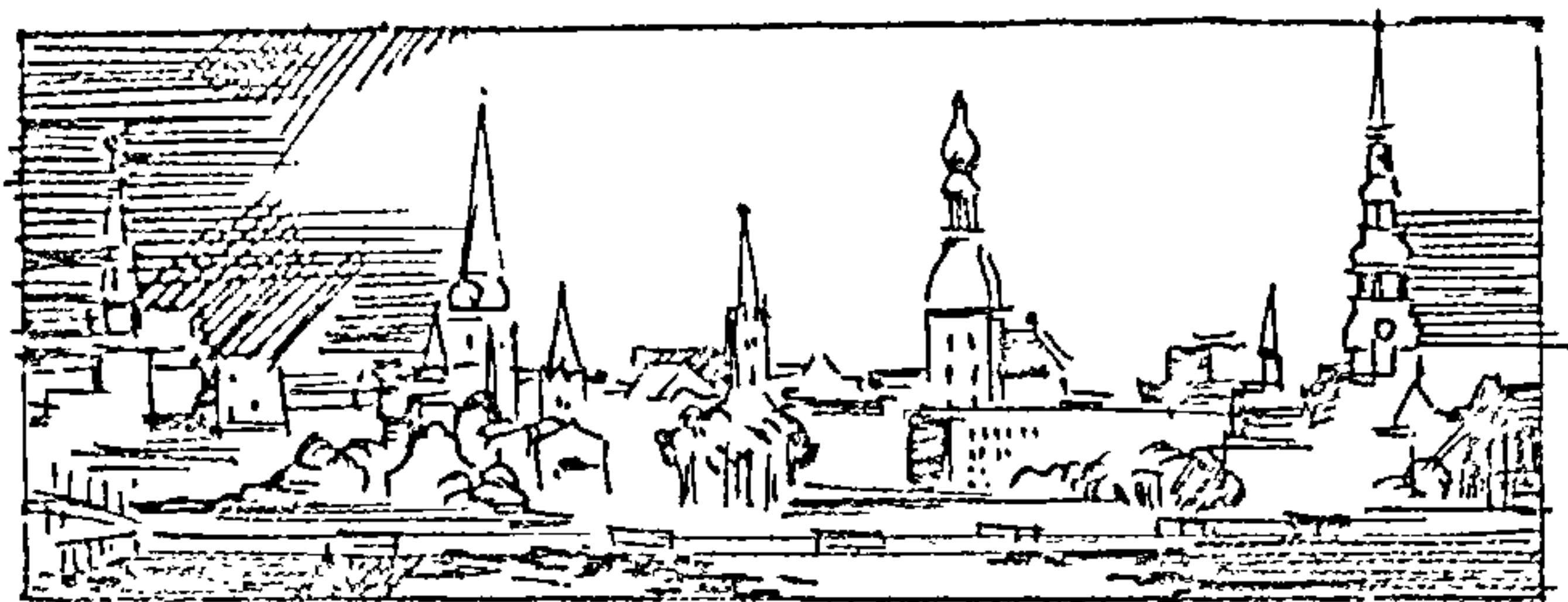
шу героя перш за ўсё гаворыць, вядома, пра сілу таленту. Аднак не толькі. Яшчэ адно трэба падкрэсліць. Цвірка ведаў жыццё, любіў людзей, і не абстрактнай любасцю сузіральніка, а больш за ўсё любіў ён людзей цяжкай працы, уніжаных і зганьбаваных несправядлівым грамадскім ладам. І гэтая яго відушчая любоў заражае сваёй шчырасцю і нас.

Значэнне літаратурных юбілеяў мне бачыцца, перш за ўсё, у тым, што ў такія дні мы нашых вялікіх, добрых і розных глядзім, так скажаць, буйным планам, чытаем і перачытваем іх, панова перажываем даўно адчутую радасць і цішком саромеемся, што сяго-таго з іх твораў чамусьці доўга не ведалі.

Так было і ў мяне. Пасля другога прачытання аднатомніка, адзінага ў маёй асабістай бібліятэцы, я сабраўся, нарэшце, прачытаць і ўсё іншае ў выдатнага літоўскага сабрата, раней ці пазней перакладзенае на рускую мову. Знайшоў яго кнігі ў бібліятэках, багацейшых за маю, і некалькі дзён, нават тыдняў жыў Цвіркам, дзякуючы яму глыбей пазнаваў яго радзіму, яго энергічны, таленавіты народ і, у той жа час, мне добра думалася пра ўсё новыя ды новыя праявы чалавечай агульнасці, падобнасці у галоўным у прадстаўнікоў самых розных літаратур.

Калі ў навелістыцы Цвіркі праглядваецца дабратворны ўплыў Чэхава і Мапасана, дык раман «Майстар і сыны» прыемна нагадвае чымсьці «Кала Бруньёна», «Франк Крук» — у пэўнай меры Гоголя, а «Зямля-карміцелька» — «Фарпост» Баляслава Пруса і «Сына рыбака» Віліса Лаціса. А разам з тым Цвірка — пісьменнік арыгінальны, непаўторна літоўскі.

Люблю літоўскую прозу, паэзію, песні, кіно, графіку, наогул багатую і самабытную літоўскую культуру, мог бы назваць яямала імён блізкіх і мне. Ды сёння, на гэтым урачыстым вечары, у душы ў кожнага з нас і на вуснах у многіх адно імя, адзін абаяльны, светлы вобраз пісьменніка і чалавека, — наш вечна малады, вечна ўсменлівы Пятрас Цвірка.



Поціск рукі

Мы пазнаёміліся ў канцы сорак сёмага года, далёка ад яго строгай красуні Рыгі і майго, яшчэ не ўзнятага з руінаў, партызана Мінска, — у Таджыкістане, дзе мы былі гасцямі рэспубліканскага з'езда пісьменнікаў.

Ідзе ўжо трыццаць чацвёрты год нашага сяброўства, і вось я дарма намагаюся ўспомніць, калі ж яно пачалося. Пасля той першай сустрэчы было ў нас нямала сустрэч і ў Латвіі, і ў Беларусі, і ў іншых рэспубліках, а найчасцей — у Маскве. Кожнай сустрэчы мы былі ўзаемна рады, у нас заўсёды было што сказаць адзін аднаму, чым падзяліцца ў гутарцы з кім-небудзь блізкім ці сам-насам. А вось калі яно пачалося — наша ўзаемная прыхільнасць, патрэба ў сустрэчах, кантакце на адлегласці — на такое пытанне адказаць нялёгка.

Юлій Ванаг з тых людзей, якія неяк адразу выклікаюць давер сваёю шчырасцю і прастатой, а пасля, з часам — сваім пастаянствам у пачуццях і прынцыпах, сваёй грунтоўнай, на ўсё жыццё разлічанай прыстойнасцю. Да таго яшчэ — яго зайздросная, таленавітая працавітасць, невычэрпная цікавасць да жыцця, любоў да прыроды, да людзей, да літаратуры, да народнага слова. Як жа гэта нямала!..

Нядаўна мы зноў сустрэліся ў Маскве, дзе — разам з нашым агульным украінскім сябрам, Васілём Казачэнкам — рады былі, адасобіўшыся ад плепумаўскай мітусні і нудоты, ціха, няспешна пагаманіць. Між іншым, таксама і пра

шчасце ды культуру дружбы, той дружбы, якую так прыемна называць старою. Новы друг — знаходка рэдкая, а стары — каштоўнасць, якая не падлягае сумненням, не аднойчы правяраная часам і абставінамі на трываласць.

Нам ёсць што ўспомніць з Юліем.

Я, напрыклад, даволі часта ўспамінаю то залатую восень яго янтарнай Латвіі, наша вясёлае, у латышка-беларускай групе літаратараў, падарожжа на ўсход і на захад ад Рыгі; то вечную красу тых самых мясцін, пяшчотна, чыста ахутаных першым снегам, дзе мы праязджалі з найбліжэйшымі; то па-дзіцячы радасна бяскоштую сцяжынку па снезе пустышка пляжа, па якой мы ішлі толькі ўдвух, уздоўж мора, што не па-летняму далёка адступілася ад саснова-абрывістага берага; то навальнічна-вясёлкавую песню аргана пад старадаўнімі зводамі Домскага сабора, дзе мы разам зачаравапа маўчалі; то светлую ўтульнасць сябравага рабочага пакоя, дзе мы аглядалі яго скарбы — кнігі. І тыя, якія ён любіць перачытваць, і тыя, да стварэння якіх ён меў непасрэднае ці ўскоснае дачыненне. Зборнікі яго паэзіі і прозы, у арыгінале і ў перакладах, прыгожыя томкі Пушкіна па латышкай мове — збор твораў, што выйшаў пад рэдакцыяй Юлія Пятровіча, перакладзеныя ім — з арыгінала! — кнігі прозы Якуба Коласа, Івана Мележа, беларускія народныя казкі... Пішу гэта і зноў ажывае ў душы інтымнае адчуванне ўдзячнай радасці, з якою я ўпершыню прыкмеціў на той самай паліцы і свой раман, перакладзены даўнім і верным сябрам нашай літаратуры.

Шкада, што я не ведаю латышкай мовы, што я толькі з рускага перакладу перакладаў яго «Глушцову песню», невялікую, ёмістую аповесць, адзначаную талентам патрабавальнага пісьменніка і сапраўднай гаспадарлівасцю шматвобразнага паляўнічага. Чытаў я нядаўна, дакладней — перачытваў прастанна, хрэстаматыйна мілыя апавяданні з жыцця маленькага Мікія, нядрэнна выдадзеныя і ў нас, і прыемна было ад думкі, што гэта я параіў іх перакласці.

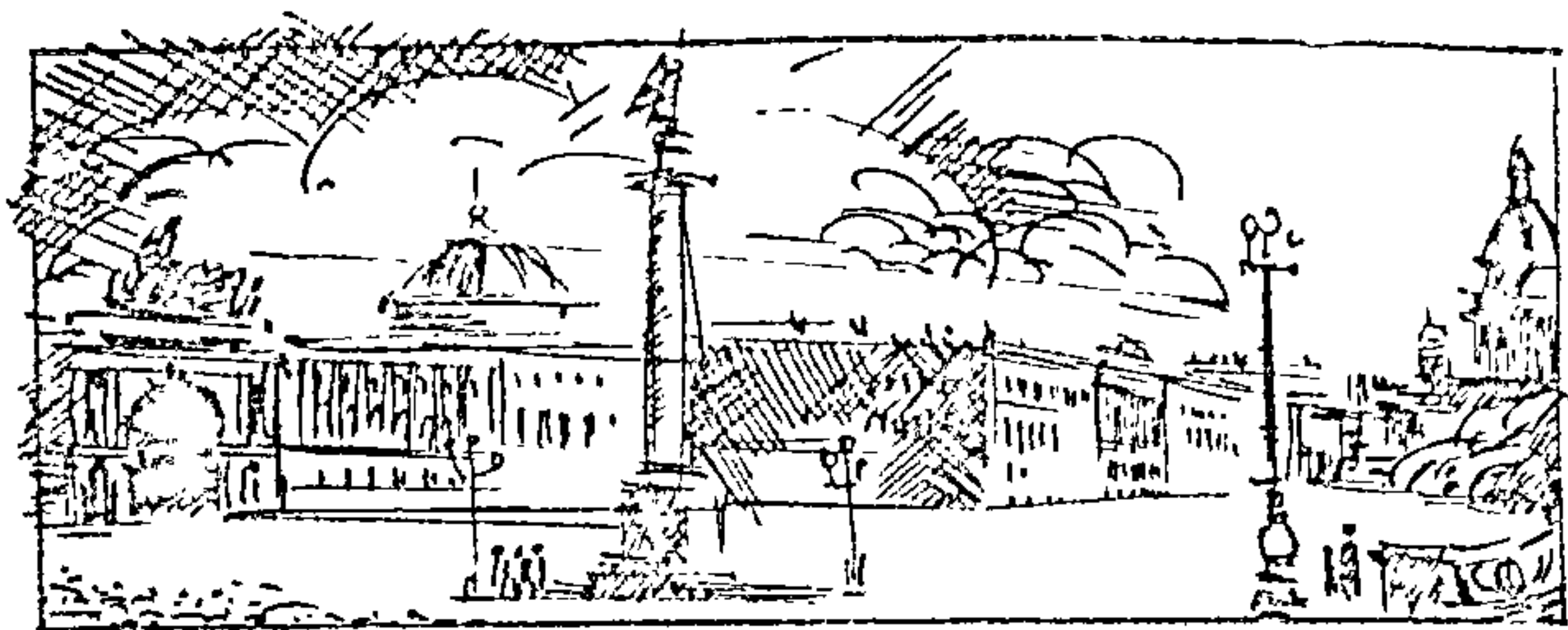
Успамінаецца Кіеў у раскошным росквіце
вясны пяцьдзсят чацвёртага года, дзяржаўны
Дняпро над кручай, бела-зялёныя каштаны на
Крашчаціку, гістарычна ўрачыстае свята трох-
сотгоддзя уз'яднання Украіны з Расіяй, свята,
на якім і мы, латыш і беларус, разам з іншымі
наслаўцамі братніх рэспублік, адчувалі сябе ў
цудоўным «як дома».

Успамінаю чэрвень семдзсят чацвёртага,
Алма-Ату на зялёнай раўніне, у яркай процьме
кветак, са снегавымі вяршынямі на зманліва-
недалёкім даляглядзе, святочна шматлюдны
Джамбул, спякотныя стэпы, гамаккія рэкі,
спрадвеку абжытыя авечкамі горы Сямірэчча,
дзе мы снявалі, і смяліся, і зачаравана слуша-
лі — на злёце чабаноў, на паднебным канцэрце
і ў юртавай утульнасці, потым зноў ехалі і, спы-
ніўшыся ў дарозе, моўчкі ўскладалі вянкi да
помніка Чакана Валіханова, сустракаліся з май-
страмі арашэння палёў і школьнікамі Талды-
Кургана...

Успамінаюцца сустрэчы ў нас, у Беларусі.
«Мінскае мора», падмінскі лес, Купалава Вя-
зынка, Коласава наднямонне... І тут ужо мне
думасца таксама і пра тое, як жа ён, Юлій,
успамінае тыя нашы паздкі, находы, дзелавыя
сустрэчы і сяброўскія гутаркі, гасцяванне ў да-
мах нашых агульных сяброў і ў маёй сям'і.
Быць гаспадаром — гэта ж і прыемна, і неспа-
койна: ці так яно ўсё было, як хацелася нала-
дзіць, падаць — да патрэбнага надвор'я ўключна.

Паэт, празаік, драматург, перакладчык, за-
служаны дзеяч культуры двух народаў, свайго
і нашага, — Юлій Ванаг і набліжаючыся да
свайго васьмідзсяцігоддзя па-ранейшаму многа
працуе, палюе і рыбачыць, разумна, цікава га-
моніць і весела, смачна смяецца, нястомна па-
дарожнічае па ўсёй нашай краіне, словам —
жыве паўнацэнным жыццём. Сэрца яго — мала-
дое, адкрытае, а дужая, нястомная рука працяг-
нута для мужчынскай, чалавечай дружбы.

І руку гэтую хочацца таксама моцна па-
ціснуць.



Пра чалавечнасць

Пачну з вядомага. Улетку чатырнацатага года Ёладзімір Ільіч і Надзея Канстанцінаўна жылі ў Пароніне. Калі пачалася вайна, аўстрыйскія ўлады па даносу арыштавалі рускага эмігранта Ульянава. Дзякуючы хадаініцтву групы прагрэсіўных палякаў ён быў вызвалены і неўзабаве пераехаў з жонкай у Швейцарыю.

Актыўнае дачыненне да справы вызвалення Леніна ўпрыгожвае біяграфіі трох польскіх літаратараў — Жаромскага, Каспровіча і Оркана.

Адзін з гэтай высакароднай тройкі, сын беднага, непісьменнага польскага хлопа, таленавіты паэт, драматург, філолаг і перакладчык — Ян Каспровіч на сваім шостым дзесятку выпадкова сустрэў ва Львове дваццацігадовую рускую красуню Марыю Буіну, далёкую сваячку пісьменніка, закахаўся ў яе, яна адказала ўзаемнасцю і ўвайшла ў жыццё Каспровіча верным другам і памочніцай.

Нядаўна мне давялося прачытаць «Дзёнік» гэтай, па-свойму выдатнай, жанчыны, якую палякі з пашанай і сімпатыяй называюць «пані Маруся». У «Дзёніку» тым я сустрэўся з фактам, які ў нас, у нашым творчым асяроддзі, здаецца мне пакуль што невядомым.

У гады грамадзянскай вайны маці і сястра «пані Марусі» жылі ў Петраградзе і звесткі пра іх доўга не даходзілі да Каспровічаў у Галіцыю. Пакутуючы ад горкай невядомасці, маладая жанчына хапілася за апошняе: з сардэчнай непасрэднасцю напісала пісьмо таму «пану Улья-

наву», якога памятала па кароткай сустрэчы ў Пароіне,— таму, як здавалася, такому проста-му, звычайнаму чалавеку, што стаў славым Леніным, правадыром Савецкай краіны. Пісьмо было напісана ў лютым дваццатага года, у дні вайны з белалаякамі, і гэта трэба памятаць, каб лепш адчуць значэнне факта. Хтосьці з польскіх ваенных узяўся «перакінуць» тое пісьмо цераз фронт і, пасля трох месяцаў загадкавых блуканняў, яно нейкім цудам трапіла ў рукі чалавека, што быў тады поўнасьцю ахоплены адным — сусветна-гістарычнай справай выратавання першай пралетарскай рэвалюцыі, якая трэці год крывава, гераічна адбівалася ад Чавалы ўсё новых ды новых ворагаў. І вось вясной дваццатага года «пані Маруся» раптам атрымала тэлеграму, якую яна ў сваёй польскай кнізе прыводзіць у арыгінале:

«Письмо ваше получено мною два дня тому назад. Будут отданы все распоряжения, чтобы облегчить вашим родным выезд из России. Паспорта им уже выданы.

Предсовнаркома Л е н и н.

Такое нельга чытаць без хвалявання. Яно яшчэ раз гаворыць пра веліч яго культуры, пра яго чалавечнасць.

У семдзсят сёмым годзе, прымерваючыся да задумы аповесці «Золак, убачаны здалёк», я на працягу некалькіх месяцаў прачытаў або перачытаў даволі многа аднаведнай літаратуры, каб як найлепш адчуць патрэбны мне час. У ліку прачытаных кніг і артыкулаў у часопісах было многае з напісанага Леніным у чатырнаццатым — дваццатым гадах. Адтуль, з усяго, што я ўспрыняў як удзячны чытач, жыва і ярка памятаю дзве «залацінкі».

У трэцім пісьме ленінскіх «Пісем из далека», дзе гаворка ідзе пра будучую пралетарскую міліцыю, што павінна стаяць на абароне правоў працоўнай беднаты, ёсць словы, якія дазволю сабе працытаваць ва ўласным перакладзе:

«Няўжо пралетарыят Расіі праліваў сваю

кроў толькі дзеля таго, каб атрымаць пышныя абяцанні адных толькі палітычных дэмакратычных рэформаў? Няўжо ён не занатрабуе і не даможацца, каб *кожны* працоўны *адразу ж* убачыў і адчуў пэўнае палепшанне свайго жыцця? Каб кожная сям'я мела хлеб? Каб кожнае дзіця мела бутэльку добрага малака і каб піводзін дарослы ў багатай сям'і не смеў узяць лішняга малака, пакуль не забяспечаны дзеці?»

Адзін з маіх добрых сяброў, журналіст Якуб Міско, нешта ў самым пачатку нашай дружбы падараваў мне старое выданне ленінскіх «Пісем к родным». За трыццаць з нечым гадоў я ўжо не раз вяртаўся да чалавечай цеплыні гэтай кнігі, адной з першых у маёй сціплай насяваеннай бібліятэцы.

У адным з замежных пісьмаў да маці Леніна, Марыі Аляксандраўны, Надзея Капстанцінаўна пісала:

«Тут нейкае царства дзяцей. Усе да іх такія ўважлівыя, а дзеткі такія слаўныя, здаровыя. Я бывала ў нашых гарадскіх школах і міжволі параўноўваю, і лічу, што дзецям тут жывецца значна лепш».

У гэтых словах і здаровая, канструктыўная заўдрасць сапраўднай натрыёткі, і закланочнасць будучага выдатнага педагога, і матчына пяшчотнасць жанчыны ў гутарцы з другой жанчынай.

А ў словах Леніна, працытаваных вышэй, у кантэксце дзелавой, суровай стрыманасці палітыка зусім па-асабліваму красамоўна гучыць тая бутэлька — падкрэслім — *добрага* малака — яшчэ раз падкрэслім — для *кожнага* дзіцяці. Сваёю прастатой, сваёю, калі можна так сказаць, практычнасцю яны, тыя словы яго, гавораць вельмі многа, у прастаце, у звычайнасці ленінскіх слоў, у стрыманасці іх — рэвалюцыйна актыўны, дзейсны гуманізм.

І яшчэ адно, што ярка запомнілася мне, хоць і не ўпершыню прачытанае, што свеціць у памяці «залацінкай».

У чацвёртым пісьме «Пісем из далека» Ленін гаворыць:

«Няма сумнення, што Горкі — вялізны мастацкі талент, які прынёс і прынясе шмат карысці сусветнаму пралетарскаму руху.

Аднак навошта ж Горкаму брацца за палітыку?»

А трохі вышэй:

«Лўтару гэтых радкоў здаралася, пры сустрэчы на востраве Капры з Горкім, папярэджваць яго і напранаць за яго палітычныя памылкі. Горкі нарыраваў гэтыя напрокі сваёй непераймальна-мілай усмешкай і шчырай заявай: «Я ведаю, што я дрэнны марксіст. Да таго ж, усе мы, мастакі, крыху бессвядомыя людзі». Нялёгка спрачацца супраць гэтага».

У гэтых, зноў жа простых, дзелавых і змястоўных словах бачыцца не толькі «непераймальна-мілая» ўсмешка Горкага, але ж і жыццядайная абаяльнасць і творчая глыбіня ленінскага разумення прыроды мастацтва, якасці, што так патрэбны бываюць для тых, хто шчыра шукае і ў пошуках, у разведцы новага можа часамі і памыліцца.

У пэўнай меры ведаю і я, што азначае для нас, для нашай працы кантакт са словам, з думкай Леніна, колькі даюць нам хвіліны роздуму над яго старонкамі, калі мы звяртаемся да іх з унутранай патрэбы, з жадааннем лепш разабрацца ў плюсах і мінусах рэчаіснасці, лепш убачыць тое, што неабходна для будучыні. І я таксама ведаю, як гэта добра — назнаваць Уладзіміра Ільіча больш ды больш, глыбей ды глыбей, па мностве тых «залацінак», з жывой мазаікі якіх складаецца вобраз Леніна-правадыра, Леніна-мысліцеля, Леніна-чалавека, Леніна-сына, брата і друга, таварыша па справе.

1980



Адзінае наша

Мінулая вайна для мяне пачалася першага верасня трыццаць дзевятага года. У адрозненне ад многіх, з кім я сядзеў у польскіх акопах або хадзіў на нямецкі агонь, я ўжо ведаў антываеннае слова Талстога і Гаршына, Рэмарка і Гашака. Ведаў, але ад гэтага мне лягчэй не было. Хутчэй наадварот. Чыёсьці, даўняе, літаратурнае з усёй суровай непасрэднасцю стала тваім...

Калі Талстой сваімі «Севастопальскімі апавяданнямі», «Вайной і мірам» гаварыў пра тое, што было даўно, калі пакутнік Гаршын сваім геніяльным апавяданнем «Чатыры дні» таксама гаварыў пра даўняе, гістарычнае, дык «На заходнім фронце без змен» і «Прыгоды бравлага ваякі Швейка» гаварылі пра тое, што было найбліжэй, як здавалася, — толькі ўчора.

Гэтае «ўчора» было і ў кнігах, і ў расказах жывых сучаснікаў.

Бо і ў маім даваенным вясковым акружэнні жыло нямала ўдзельнікаў і руска-японскай, і «мікалаеўскай», і грамадзянскай войнаў. І шчасліва ўцалелых, і так ці інакш пакалечаных, напоўненых невычэрпнымі запасамі жахаў. Іх расказы мы, юнакі, слухалі — калі мне меркаваць на сабе — з пранозлівай жудасцю. Расказвалі некаторыя так, што іх расказы сваёй, нічым не прыкрытай, грубай народнай праўдзівасцю аднавідалі таму лепшаму, што я чытаў пра вайну, а то і гаварылі яшчэ больш, куды маццей уражалі, наводзілі на нялёгкі роздум...

Здарылася так, што «Агонь» Барбюса, «На імперыялістычнай вайне» Гарэцкага, некаторыя іншыя кнігі пра першую сусветную вайну, значныя сваёй праўдзівасцю, я прачытаў пасля Вялікай Айчынай. У той час, калі ўжо і пра гэтую вайну пачалі з'яўляцца творы, якім было суджана выжыць, застацца патрэбнымі і сёння. Пасля, з палавіны пяцідзiesiąтых гадоў, твораў такіх, як вядома, прыбыло значна больш, у тым ліку — скажам з законнай гордасцю — і ў нашай беларускай літаратуры. Твораў паэзіі, прозы, мастацкай і дакументальнай. Справа не ў пераліку, — гэтыя назвы, імёны мы паўтараем дастаткова часта.

Разам з мноствам іншых шматмоўных чытачоў аддаючы належную павагу і ўдзячнасць аўтарам найбольш сумленых, праўдзівых твораў пра чалавека на вайне, хачу прызнацца, што амаль пасля кожнага з гэтых твораў і пасля ўсіх іх у цэлым у мяне было і застаецца сумнае, а то і цяжкае адчуванне нейкай — дзе меншай, а дзе і большай — *недагаворанасці ў галоўным*. І ў творах самых адносна смелых, і ў самых адносна праўдзівых ды глыбокіх... Сказана ўжо як быццам вельмі нямала, аднак яшчэ больш — у творах і франтавых, і партызанскіх — *недасказана, недапаказана, нераскрыта па-сапраўднаму*, так, як расказвае пра вайну сам народ.

Недастатковасць гэтая — з меркаванняў характару перш за ўсё злабадзённа-часовага...

Гэта нялёгка — як след уявіць сабе чытача, які мінулай вайны не ведае, перад якім стаіць толькі кашмарны прывід новай вайны, якую цёмныя сілы імкнуцца нам навязаць. Наколькі ж яму, магчымаму салдату магчымай будучай вайны, дапаможа маральны вопыт папярэднікаў, дапаможа тое, што з непасрэдна перажытага і глыбока, кроўна адчутага іншымі стала сённяшняй літаратурай пра вайну і супраць вайны — найбольшай бяды чалавецтва?.. Няўжо і новаму пакаленню зноў жа толькі па-свойму, толькі самому, кожнаму чалавеку паасобку прыйдзеца вырашаць пытанне ўсіх пытанняў — *што рабіць, як рабіць* толькі тое, што трэба, што да-

стойна сапраўднага чалавека? Вось што трывожыць...

На наша шчасце, мы жывем у такой краіне, пры такім дзяржаўным ладзе, дзе ўсё пакіравана на барацьбу супраць вайны, за разумнае суіснаванне народаў. Аднак жа як многа, як страшна многа ў свеце таго, што не залежыць ад нас, савецкіх людзей, тым больш ад нас — пісьменнікаў!..

Ёсць французская прыказка, якую любіў Талстой, настолькі любіў, што яна была самым апошнім, чаго — ужо на смяротным ложы — не змагла да канца дапісаць яго магутная, нястомная рука. «Трэба рабіць, што трэба, хай будзе, што будзе», — так гучыць яна, гэтая прыказка. І ў ёй няма адчаю, слабасці, абьякавасці да будучыні, — ёсць мудрае адчуванне абавязку. Як і ў нашай беларускай народнай мудрасці: «Паміраць збірайся, а жыта сей».

На нас, літаратарах, ляжыць цяжкі, адказны абавязак — у чалавеку выхоўваць Чалавека, абуджаць у людзях разумную, высакародную чалавечнасць.

І пра гэта няма ўжо сказана. Дазволю сабе прывесці толькі адно, можна сказаць, хрэстаматыйна-вядомае выказванне.

У славутым вершы «Я памятник себе воздвиг нерукотворный» перадапошняя строфа — у вымушанай рэдакцыі Жукоўскага — да рэвалюцыі гучала так:

И долго буду я народу тем любезен,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что прелестью живой стихов я был полезен
И милость к падшим призывал.

Потым замест саладжавай «прелести» прыйшоў і стаў на сваё месца сапраўдны пушкінскі радок:

Что в мой суровый век восплавил я свободу...

І тады ўжо радок папярэдні — пра абуджэнне добрых пачуццяў — загучаў на ўсю сілу, напоўніўся зместам на ўсю глыбіню.

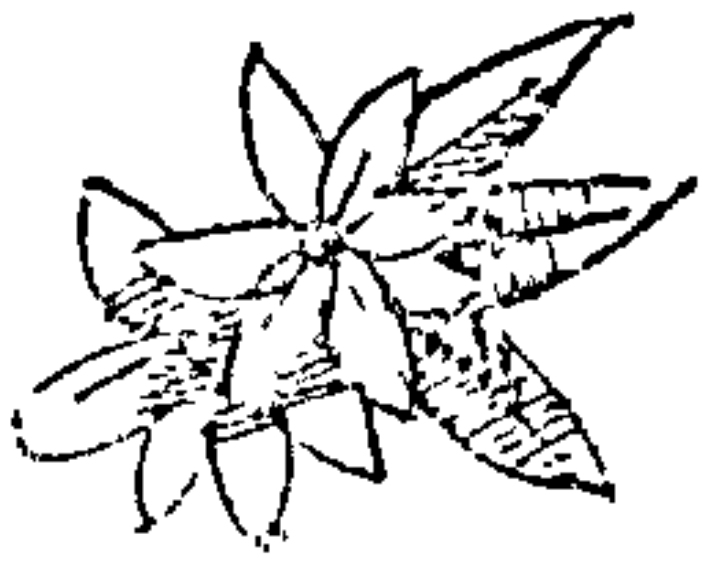
«Довлеет дневи злоба его» — кожнаму веку сваё. Аднак жа наш, дваццаты, куды больш

жестокій за той, калі так коратка і змястоўна сказана было пра галоўны пісьмецніцкі абавязак.

Тым больш мы абавязаны, нашым часам, нашым жыццём закліканы — перш за ўсё і больш за ўсё — абуджаць у людзях добрага па-чуцці, змагацца за маральную чысціню пораваў, выхоўваць чалавека, свабоднага ад безвыходнай цемры і крывавай затхласці пацыяналізмаў ды шавінізмаў розных масцей і калібраў, чалавека — носбіта самых перадавых ідэй ленінскага інтэрнацыяналізму, чалавека — змагаара за сацыяльную справядлівасць, свабоду і мір для ўсіх.

Можна, гэта не ўсё, аднак — вельмі нямала. Гэта — адзінае наша, чаго ніхто за нас не зробіць. І гэтага нам — у тым, што мы пішам — якраз найбольш не хапае. Такога, каб з усёй смеласцю, з усёй свабодай, па ўсю глыбіню.

Не крытыка гэта, а пажаданне, — і ўсім, і яшчэ больш самому сабе.



Свае старонкі

Да творчай аўтабіяграфіі

1980

Пяцігадовая Аня пасля аперацыі два дні ні з кім не гаварыла, бо яе ашукалі, што вязуць здымаць на картачку. А потым так балела, яна так крычала, абаранялася!.. Мамае дазволілі быць каля яе, і з мамай яна, пацешна «дарослая» ў хустцы «пад бараду», у доўгай квяцістай кашулі з-пад бальнічнага халаціка, ішла «за ручку» па калідоры і на нікога на дарослых ашуканцаў не хацела нават глядзець, нікому не адказвала. А па сёстраў, што робяць уколы, казалі «калючкі».

Пазаўчора мы, мужчыны ў вестыбюлі, рабілі ёй з лістоў яе сшытка хто чорціка, хто голуба, — яна ўжо адышла. Учора нават павіталася са мной за руку, зайшла ў нашу палату, атрымала апельсін, а потым, на калідоры, спыталася:

— Вы, дзядзька, пішаце кніжачкі для дзяцей?

Каб жа пісаў!..¹

✱

Многа чытаю. Мініяцоры Хікмета, Эмінавы песні пра Арменію, славацкія анавяданні, пацешна-прыкрыя, прэтэнцыёзныя ўспаміны Н. пра Мележа, дзённік Януша Корчака, Кандрацьева — «Борькны пути-дороги» и «На

¹ Гэты і два наступныя запісы зроблены ў бальніцы. У раздзеле «Свае старонкі» — заўвагі ад рэдакцыі.

поле Овсянниковском», абедзве рэчы слабейшыя за «Сашку», цікавую італьянскую аповесць Бенно Банолья з партызанскага жыцця і сёе-тое іншае. Без працы над сваім — зашмат.

І зноў, як і раней неаднойчы бывала, думаецца, што нічога ўжо больш не напішу. З такога... ледзь не адчаю, злосці на самога сябе і выйшлі нядаўна ўспаміны пра Шырму.

І сёння прачнуўся ў шэсць. І за акном было параджэнне повага дня, светлы, урачысты, шчымліва-радасны ранак самотнай канфрантацыі з самім сабою — тым, якім ты павінен быць. Адзін з тых рапкаў, якіх у мяне было ўжо так нямала, усюды, куды мяне заносіла ў жыцці.

І не ясна, што ж яны будуць са мною рабіць, калі не аперацыя, на якую я не згадзіўся і на якой яны не настойваюць. Страшна — такая перспектыва старасці, на што наглядзеўся тут: без ног, без рук «ад сасудаў». Толькі б не гэта. А ногі падвечар ньюць, і правая за кампанію з левай «тужыць»...

✱

Сярод ушасвеных матрон і маладзічак з варыкознымі вузламі на тоўстых і нятоўстых лытках, у адной з палат сядзіць на ложку бабуля. І ляжыць яна, вядома, але больш, здаецца, сядзіць, колькі б я ні праходзіў каля тых адчыненых дзвярэй. Прысланілася да сцяны і ціха пакутуе, памаленьку згасае. Калі я спытаўся ў сястры, у нашай палаце, што з бабуляй, сястра сказала: «Палец гніе. Як у мужчын. Вялікі, на назе». Назвала гэта адпаведным тэрмінам, па якія ў мяне зусім няма памяці.

А ўчора, зноў праходзячы каля тых адчыненых дзвярэй, успомніў сваю ў сорок восьмым годзе, калі я прыходзіў да яе ў бальніцу і толькі расстройваў, цалуючы худзенькія, бездапаможныя рукі.

...Сёння выйду адгэтуль. З пэўным новым зарадам адчування дачаснасці і абавязку.

✱

Здаецца, што няма яе і не было — тое, напісанай пад Новы год (у трыццаць шостым ці трыццаць сёмым) мініяцюры, якая даволі часта і соладка ўспамінаецца мне. Як вельмі далёкі, з самага пачатку юнацтва, напамінак, што такія рэчы я буду пісаць. Кароткія і светлыя.

✱

Уранні прачытаў апавяданне Нагібіна «Чужая», сказаў сам сабе: «добры пісьменнік», а перад гэтым успамінаў і раней прачытаныя рэчы гэтага «грунтоўнага» пісьменніка, і яго тэлевыступленне, і маё паўторнае, пасля 1954 года, знаёмства з ім на апошнім усесаюзным з'ездзе. Перазнаёміў нас Нілін. Калі я сказаў Нагібіну, што з прыемнасцю чытаю яго апавяданні, Павел Піліпавіч падтрымаў мяне так: «Воче это последний умный русский писатель». Нібы жарт, а са значным падтэкстам.

Непрыемна было, калі Нагібін, пачынаючы на старонках «Литературной России» дыскусію па жанры апавядання, гаварыў толькі пра рускіх апавядальнікаў. А потым выступілі Ганчар і Абу-Бакар і гаварылі... кожны толькі пра сваіх. Так і таўчэм ваду ў вялікай ступе...

✱

Учора і пазаўчора, апроч прэсы, чытаў Пільняка, ажно стаміўся ад яго апавяданняў. Сёння прачнуўся, як заўсёды ў шэсць, адразу ўзяўся (лежачы з-за нагі) за Кента, яго аляскі дзённік «В диком краю».

Амаль адразу, з першых старонак, пайшоў паралельна мілы ўспамін пра наш з Андрэем месяц у Кактэбелі, у ліпені шэсцьдзсят пятага. Цяпер, за сталом, наглядзеў у літаратурную энцыклапедыю, колькі Кенту было тады год. Трыццаць шэсць, а сыну восем. Майму было дзевяць, а мне сорок восем. Мы хадзілі ў горы, на базар, у цір, многа чыталі лежачы, калі ён

грэўся каля мяне. Найлепш помніцца кніга польскага індзейца ці індзейскага паляка, здаецца, Сат-ока (не знайшоў у даведніках), — не так тая кніга, як наша чытанне, дружба.

Прыемна ўспомнілася таксама, як Ч. пазнаёміла мяне з Кентам на Беларускам вакзале, дзе яго праводзіла група масквічоў.

Ужо ў другім абзацы прадмовы адзначыў на полі выказванне, якое ўбачылася не толькі бліжнім, але і такім, што можа спатрэбіцца:

«Непосредственная запись событий, каковы бы ни были ее недостатки, во всяком случае несет на себе неопровержимую печать правды».

...«Человеческий ум не способен проникнуть дальше, чем ему дапо по милости бога, святого духа. Думать, что искусство может подняться выше лучших образцов, которые уже существуют в мире, — значит не понимать, что такое искусство, что значит быть слепым к дарам духа».

Ён вынісаў гэта ў Блейка, папярэдзіўшы выпіску сказам захаплення: «Как заражает страстная убежденность!..» А я вынісваю з яго самога, як блізкае:

«Здесь, в окружении гор, среди высшей простоты жизни, становятся смешными хлопоты человека вокруг форм искусства, все эти способы новых способов выражения, потому что старые истерлись! Только бедность собственного восприятия, которое не способно прибавить ничего нового, заставляет человека искать спасения в том, что он дурачит сам себя, паряжая по-иному все те же старые банальности или возвышая до уровня искусства пошлые идеи, находившиеся до сих пор в пренебрежении».

...Бог мой! Дзе тая Аляска, а як гэта блізка! І сапраўды: «В конечном счете жизнь есть то, что человек видит; ее он старается удержать в памяти и воспроизвести средствами искусства».

✱

Людміла Гурчанка, «Мое взрослое детство». Дзіўнае адчуванне зайздрасці: ты ўвесь свой век пнешся, стараешся, а тут — на́ тебе! — узяла і напісала добра. Актрыса са сваёю прафесіяй, не пісьменніца.

Трохі падобнае адчуў я калісьці, упершыню прачытаўшы нешта, не памятаю ўжо што, у Кента, яшчэ не ведаючы тады, што ён і мастак, і пісьменнік.

Не памятаю добра, ці было хоць трохі падобнай зайздрасці да Рэпіна; відаць, не было, бо «Далекое близкое» я чытаў яшчэ не будучы «прафесіяналам».

✱

Бывала, калі чытаў прадмовы, пасляслоўі, даследаванні пра творчасць прагрэсіўных класікаў, даволі часта раздражняла больш ці менш адкрытае, лепш ці горш пададзенае сцверджанне:

Усё, што рабілася да нас, усім чалавецтвам на працягу ўсёй гісторыі, — гэта толькі ўступ, падрыхтоўка да таго, што настала цяпер. Мы — на вяршыні піраміды, з якога застаецца толькі крычаць «ура».

Падумалася гэта і сёння, чытаючы прадмову да «Сповідзі» Русо.

...А ў яго ж столькі хочацца выпісаць блізкага!

«Я хорошо понимаю, что читателю не очень нужно все это знать, но мне-то очень нужно рассказать ему об этом.

...Хоть и ленивый по натуре, я бывал трудолюбивым, если хотел этого; и моя лень не была ленью бездельника, а человека независимого, любящего работать, только когда он считает нужным.

...Чтобы быть в состоянии, чтобы иметь смелость говорить великие истины, надо быть независимым от успеха».

✱

Чытаючы карэктурку «Птушак і гпёздаў», успомніў, як Оттакар Ульрых¹ казаў, што ў маім рамане яму найбольш спадабаўся фольксфэст, — фельдфэбель, які ўзлез на стол і акрапляў яго... «Гэта пайбольш дакладна нямецкае».

✱

Яшчэ адну п'есу перакладаю². «Стары новы год» Рошчына перакладаў па просьбе купалаўцаў, «Святая святых» Друцэ — па просьбе і самога яго, якую мне перадаў Шабан, цяпер «Вішнёвы сад» — з сімпатыі да коласаўцаў. Ці трэба мне займацца гэтым, думаў сёння ўранні. Зноў як быццам кажу сам сабе, што больш не буду, што буду рабіць толькі сваё. Бо колькі я ўжо наперакладаў! Паэты дык хоць у зборах сваіх пераклады друкуюць, а на прозу і драматургію такога звычайу няма. Як быццам з імі заўсёды лягчэй і не бывае цяжка па-сапраўднаму.

✱

Стары івянецкі народны ўмелец Пупко — пра настаўніка і, кажуць, добрага хлопца Міколу Пашкевіча, які яму печым шмат дапамог — кажа з удзячнасцю і болем, але весела:

«Я ўжо дзевяты дзесятак *луплю*, а ён — памёр...»

✱

Ці запісаў я пра іспанскага сабачку — бяздомнага, галоднага, — якога мы — дарослыя, сур'ёзныя мужчыны розных савецкіх нацыянальнасцей — панкадавалі і падкармілі сім-тым, як блазюкі? Познім вечарам, у Севілі, на беразе славутага Гвадалквівіра, які

¹ Нямецкі літаратуразнавец, выкладчык універсітэта ў Гале. Стажыраваўся ў БДУ імя У. І. Леніна.

² Гэты і дзесяць наступных запісаў зроблены ў пасёлку Крынічнае на Міршчыне.

но па Пушкіну спакойны, шырокі, а не «бежит, шуміт»...

Запісваю гэта, пачаўшы чытаць Бернара Клавеня, «Іспанец».

✱

...Няўжо я адчуваю ўжо мой час глыбока-шырока-чыстага бачання?

Чытаю Клавеня. І як толькі там, у доме французскага селяніна, гаспадыня ўзяла ліхтар, я жыва ўспомніў, убачыў іншы ліхтар, — той, з якім у Адэсе мама хадзіла ў сутарэнне і брала з сабой мяне — памагчы ёй, патрымаць той ліхтар. У ім былі чырвоныя і зялёныя шыбкі. Апроч празрыстай? Відаць. Але ж запомніліся толькі тыя дзве. І ўсё тое мілае, такое цікавае падарожжа, — з кватэры, уніз па лесвіцы, па бруку двара, у сутарэнне.

А потым, у вёсцы, пашы з мамай паходы ў хлеў, даіць карову, што ацялілася. Карова, цялятка і ліхтар — ужо другі, круглы, без каляровых шыбак. Але і гэта вельмі хораша.

Штосьці падобнае было, здаецца, з малым Хаджы-Муратам, у яго — незадоўга да ўцёкаў, да смерці — успамінах.

✱

«Белые с черным пятна заменяют кроликам национальный мундир и флаг».

Тут, па гэтай фразе ў сярэдзіне апавядання «Джек — Боевой Конок», я ўжо шчасліва засмяўся.

Да першай фразы апавядання: «Боевой Конок был знаком со всеми собаками города» ўнізе старонкі дадзены аўтараў малюнак. Там трус ідзе па-чалавечы, на задніх ланых, і важна здымае цыліндр перад сустрэчнымі сабакамі, таксама у цыліндрах. Сабакі — з жонкамі, якіх няёмка называць сукамі ў доўгіх сукнях, а дзяцей — шчанятамі, апранутымі па-дзіцячы.

Тут у мяне быў не смех, а толькі ўсмішка, таксама шчаслівая.

Як адхіленне — успамін пра тое, як я падлеткам плакаў над аповесцю гэтага ж Сетана-Томпсана «Джэк — Кароль Талакскі». Пра мядзведзя-грызлі. Можа, там і смешнае было, калі не для рогату, дык хоць для ўсменкі, аднак мне пазаўсёды запомніўся той блазенскі, ўжо не дзіцячы — святы, сам-пасам — плач захаплення і літасці.

✱

Мамін пляменнік Алесь, мой дваюрадны брат, на дваццаць сем год старэйшы. Так і вітаўся пры нашых, апошнім часам не частых, сустрэчах, сур'ёзна, амаль урачыста: «Здароў, брат!» І руку паціскаў. «Беларускі Грышка Мелехаў», як гаварыў пра яго Міша¹. Поўны георгіеўскі кавалер, пасля мнагадзетны бядняк, з болем тых «мікалаеўскіх» ранаў.

У грамадзянскую ваяваў, ужо выбраны камандзірам, і, можа, генерал які вырас бы з вахмістра, але пацягнула да жонкі, да дзяцей, да родных мясцін.

У семдзсят шостым годзе ён, замяняючы ў жніво сына, яшчэ пасвіў калгасны статак. «Як жа ты бегаш за каровамі?» — спытаўся я. Ён паказаў на свайго сабаку, трохі падобнага на аўчарку: «Сам не бегаю. Яму даю лінію, ён заварочвае». Сын смяўся: «Бутэлька віна на дзень, а гарэлкі — ужо на два дні».

Свая мова, свой характар, які я закранаў у «Праведніках і зладзеях» і ў «Золаку», і там, і там захаваўшы імя.

Днямі мне казалі, што памёр ён спакойна, хораша — ад старасці. Рана ўстаў, заслаў свой ложкак, пацеры згаварыў... Ці паснедаў — не сказана было. Проста прылёт адпачыць і памёр. На дзевяностым годзе, перажыўшы малодшых, здавалася, куды здаравейшых братоў.

¹ Тут і скрозь далей Міша — брат Я. Брыля Міхаіл (1914—1966) — інжынер-будаўнік і самадзейны мастак.

На пахаванне я не змог паехаць. А ўспомніў цяпер — чытаючы ў Сетана-Томпсана пра каўбояў з сабакамі.

✱

Сетан-Томпсан не толькі лічыць скачкі труса ці алея на фўты, але і пішучы пра бойку двух катоў, пра іх маўкліва-фўрклівае то наступленне адзін на аднаго, то тактычнае ці баязліва асцярожнае адступленне, не толькі карыстаецца яшчэ і дзюймамі, але ж і іх дробіць па чвэрткі, на васьмушкі, на шаснаццаткі... І гэта не толькі смешна, але і *мастацкі* дакладна.

✱

Поўдзень. Пасля сякой-такой працы (закончыў перапісваць пра Гарэцкага, напісаў тры пісьмы) сяджу ў крэсле, ногі на другім, пакрытыя пледам, чытаю мудрыя апавяданні Іва Андрыча. За мною два акны, справа — трэцяе, яны за ажурнай павалокай свежых фіранак, за якімі — зноў шуршыць па бульбоўніку ды па яблынях роўненькі, спакойненькі дождж. І была б гэтая музыка вельмі прыемнай, калі б не думаць, што з такой штодзённай макрэчы камусьці трэба вырываць пакуль што сена, а неўзабаве і хлеб...

«Яшчэ ніколі нічога ў полі не заставалася». У такім аптымізме так многа нашай сённяшняй, нібы ўжо ўсагульнай абыякавасці, ад якога добра не чакай.

...Пяўлоўна невыказная асалода — чытаць добрае. Пайду ў яе далей. Гэта апавяданні Андрыча ў чэрвеньскім пумары «Иностранной литературы». Прыемна думаецца, што Югаславію і я — хоць трохі — ведаю, успамінаю мясціны, пра якія ён піша. І думаю, што любое, з любога месца, на любой мове зробленае па-сапраўднаму, раней ці пазней, але стане вядомым, возьме сваё.

✱

Не вытрываў і пайшоў у поле, у лес, на луг. Сопечна, цёпла. Залішне пабрынялая вадоў зямля зноў ажыла — зелянее, цвіце, патыхае жыццём. Нават маленькі карычневы матылёк махае крыльцямі над роснай травой, шукаючы сонца, сопечнай прагалінкі.

Падышоўшы да паваленай сасны, успомніў, як у гэтым лесе, ужо... чатырнаццаць год таму назад, мы нарыхтоўвалі драўніну. Ад гэтага — да ўчарашняга лесніка, які падвечар запрашаў мяне выціць з ім і гаспадаром. Адмовіўся нездароўем, а думаў пасля, што, можа, і цікава было б пагаманіць з імі, аднак — бог мой! — да гэтага ж трэба брысці ў гарэлцы, у ачмурэнні... Праз яго тут многія і на прыроду глядзяць, — як тая баба казалася, — кожны дзень жывучы п'яным.

Учора ўвечары, на праходцы, хацелася запісаць, што ячмень, трохі пажаўцелы ўжо, надсыр пасля бяскопцых дажджоў, пахне соладка з нейкай іржавінкай. Як і жыта калісьці мне пахла, у маладосці, пра што я, здаецца, пісаў. Цяпер ячмень, *цэлае воблака яго*, як сказала б мама, расце там, дзе летась была бульба, а пазалетась жыта. І ў ячмені цяпер сцежка, як і ў бульбе летась, ды мне ўспомнілася тая, што ў буйным жыце была, і падумаў, што так і ішоў бы на той сцежцы бясконца, уздоўж бяскопцых слупоў і драгоў, з якіх перада мною ўзляталі б вялікімі чародкамі гаманлівыя «поты» — ластаўкі...

...У Болдзіне Пушкіна і сумота, відаць, падганяла. Гэта цяпер падумалася, а выходзячы з лесу, убачыўшы канец дарогі — шырокі прасвет у поле і на луг, — успомніў Льва Мікалаевіча з яго славутым «Я возвращался домой полями»... Нехта пісаў пра тое, як ён працаваў над «Войной и миром»: зранку сядзеў у лесе на пяньку і доўга думаў...

Адтуль яно, слова яго — ад зямлі, ад прыроды, ад самога жыцця.

✱

Карлавы Вары ўсё ж такі будуць. Ну што ж, у Крынічным я з сябе ў той сумеце таксама не богведама што вымучу. Падганяю справы і, у поўнай гатоўнасці да выезду, вырушу паслязаўтра да бабулі і ўнучкі, яшчэ на два тыдні¹.

Восем. Будзем ўставаць, ехаць па рукапіс, вычытваць пераклад. «Без работы і разумны здурнее», — як гаварыў сімпатычны Павел Фёдаравіч Сарадоеў, з якім калісьці было цікава.

Як гэта добра сказана: «Жизнь моя, иль ты приснилась мне?» Колькі было ўжо добрага — не палічыць...

Лаўлю сябе часамі і на тым, што пішучы *для сябе* — самому сабе растлумачваю тое, што патрэбна будучаму чытачу гэтых «сваіх старолак». Так і цяпер, — хто ж такі Сарадоеў? Той самы, пра каго я пісаў у «Дажджлівым, сонечным жніўні», старшыня калгаса і, галоўнае, харошы чалавек.

Хочаш не хочаш, а чыстага *для сябе* не выходзіць. Можна, і таму, што я ж і друкую з запісаў, пяхай сабе і выбіраючы?

✱

Дома, у Мінску, быў з прыемнасцю, нават учора як быццам ехаць сюды² не хацелася, а ўжо ў аўтобусе адчуў, што лета, і што я ў красу яго еду.

Сцежка ў ячмені, уздоўж драціны на слухах, росны луг, Пёман, а потым лесам дадому.

Дзве рэчы захацелася не забыць.

Хлопчык, калі і старэйшы за нашу Данусю, што яшчэ спала, дык не на шмат старэйшы, — пастушок з радоўкі, які каля пня ў роснай траве канчаў снедаць і, па добраму звычаю гэтай вёскі, навітаўся са мною. «Есці захацелася?» — «Ага». — «А даўно выгналі?» — «У пяць». Ён не

¹ Запісана ў Мінску.

² Зноў у Крынічнае.

адзін, з нейкім дзядзькам, якога я паміж дрэвамі над ракою ўбачыў з каровай раней, чым хлопчыка.

І другое.

Тры буслы на нізкім лузе, за дубамі, — хвалюючае спалучэнне белага, чорнага і чырвонага колераў, асабліва тады, калі яны пачалі адзін за адным — на ўсякі выпадак — уздымацца.

Хораша спіў Твардоўскага, які зайшоў да нас і добра такі пасядзеў. А ідучы думаў пра Глебку: што добрага і я мог бы сказаць пра яго? Гэта — пасля яго вершаў у ліпеньскім «Полымі». І пра Броўку ёсць што сказаць, калі без вэрхалу ды сэпляў, як у Н., а натуральна, аб'ектыўна. Можа, калі і скажу.

✱

Чытаю ў Хайноўскага¹ пра нацыянальную палітыку ў даваеннай Польшчы. Па-новаму прагучала такое:

«Украінцы і беларусы густа засялялі землі на ўсход ад Буга і Сана, і таму акрэсленне «нацыянальная меншасць» больш падыходзіла там да пасельніцтва польскага, якога было каля 37,8 працэнта».

✱

Вярнуўся з рэчкі.

Адышоўшы далей, стаў над зялёнай, высокай навіссю алешніку, і цераз Нёман гледзячы на лугі, кусты, аер і неба, успомніў, як Грыша² гаварыў, вярнуўшыся адзін з паэтычнай праходкі: «Хораша так, а тут нейкія войны, палітыка...» І ў Талстога яно, і ў іншых — краса прыроды кліча да міру, да любові.

Успамінаў сённяшняю цётку, якая жыве,

¹ А. Chojnowski, «Konceptje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939».

² Тут і скрозь далей Грыша — паэт Рыгор Семашкевіч (1945—1982), зяць Я. Брыля.

век пражыла ў такой красе і так жа хораша спалучае ў сабе і знешнюю цемру, і высокія чалавечыя якасці. А каб жа гэта яшчэ і без цемры!

✱

Палавіна сёмай. Імгла.

Калі выйшаў да Нёмана, успомніў, што з палубы цеплахода, у сонечны дзень, педзе каля Запаляр'я ці ўжо там, старая глядзела, глядзела на ціхі Енісей і, нарэшце, не вытрымала: «Ишь, злодей, притаился!.. А сколько людей-то взял!..» Учора паблізу ад таго месца, дзе я пасу апоўдні ўнучку, пакуль яна плёхаецца са сваімі сябровачкамі на быстрым бродзе, утапіўся юнак з мінскай вясёлай кампаніі, а Нёман — такі ж прыгожы і абыякавы, як і быў, і новая вада прыйшла сюды за поч з-пад Коласавай Альбуці або з яшчэ далейшай летняй красы, а заўтра будзе каля якой-небудзь Луннай. «Красою вечною снять...»

Яшчэ адзін успамін, яшчэ адзін водгук вялікага. У ціхі, хоць і быстры Нёман упадае ручаіна. Там павінны браць акуні, а вышэй, у далёкай траве, летась я выпудзіў дзікіх качак. Успомнілася Ніягара, дзе я захоплена падумаў і, здаецца, запісаў: «І так жа тут вечна!» І ўспомніўся Лермантаў, ужо зямны, лугавы: «...и вода с водою говорит...»

А потым яшчэ ён, праходзячы над *цёмнымі* дубамі.

Учора, калі Света, з усёй сур'ёзнасцю дзевяцігадовай гаспадынькі, раскажвала, як *той* хлопец утапіўся пазаўчора вечарам, а знайшлі яго толькі ўчора апоўдні (мы і не ведалі нічога), як «два хлопцы і адна дзеўка», што былі ў іх кампаніі і пават адзін з іх штурхануў *таго* хлопца, «селі ў сваю «Волгу» і ўцяклі», а другія, «з другое «Волгі» павязуць таго хлопца да яго маці, — слухаючы гэта і канстатуючы гэты нейчы жах разумова, падумаў, а сёння вось успомніў, што раўнаддушная не толькі прырода... Як прывыкаў

і я — так жа хутка! — да трупаў і на фронце, і ў партызанах, як неглыбока я думаю і пра тых, што сёння... Зрэшты, і блізкіх так многа ўжо адышло, і боль не паўтараецца.

Паміж магутным надрэчным алешнікам і саджаным гайком ужо трыццацігадовых дубкоў, у буйнай расе, неабтрэсенай ветрам, якога і звання няма, і не абсушанай сонцам, якое хоць і высакавата ўжо, але ў імгле, — стаіць духмяная капіца сена... «Ах, як прыгожа!» — можна і пацікнуць сябе пасля тых думак пра абьякавасць. Што ж, і прыгожа, і будзе прыгожа, калі і нас не будзе. Дарэчы, учора, гледзячы на Вялікую Мядзведзіцу, успомніў Мележа, як аднаго з тых, каго ўжо няма, а каля свежай, удала высушанай (пасля доўгіх дажджоў — пагода) і сапраўды духмянай капы — Твардоўскага прыгадаў: «калі арыгінал — расквітнелы луг, дык пераклад — сена». Не зусім дакладна, але блізка.

Калі ўжо бэрсаць далей, дык — у сувязі з неабходнай нашаму брату дакладнасцю, — панюхаўшы капу, успомніў абмеркаванне «Пушчы» Віці Карамазова: як студэнты-леснікі (у тэхналагічным інстытуце) паправілі яго, — ласі, аказваецца, сена не ядуць, а ён ім настаўляў (на паперы) стажкоў.

...Дануся соладка спіць, а на дроце, дзе ўчора сох яе купальнічак, павук сплёў, падвесіў цудоўную сетку. А на ганачку, каля збуялага бульбоўніку і адной яркай вярціні, цярпліва сумуе пярэсты сябар — каток, якому яна выносіць малако.

Гаспадыня здзіўлялася, як пяшчотна Грыша развітваўся з Данусяй. А ўчора, калі мы гулялі ў карты і Света прытулілася да яе, яна — нібы між іншым — пацалавала далоньку малое, што ляжала на загарэлай, ад працы моцнай, поўнай мамінай руцэ.

«...Ён якраз сседаць садзіўся. Наліў чарку гарэлкі, вышіў і пачаў есці».

Пры Польшчы ў нас гаварылі пра старога К., які з гаспадаркі і з працэнтаў за даўгі сабраў «шмат золата»: «Без чаркі есці не сядзе.

А чай п'е з шакаладнымі цукеркамі». Падлетку-ўнуку мужчыны з усёй карапасцю тлумачылі, чаго толькі не хапае для поўнага шчасця ягонаму дзеду-ўдаўцу...

Цяпер той узровень шчасця, пра які пераважная большасць магла толькі марыць, дасягнуты і перасягнуты ўсімі, хто гэтага хоча. Маласельская крама, напрыклад, прадае ў сярэднім чатыры скрынкі гарэлкі і віна за дзень. З праблемы п'янства вырастае другая праблема — дэбілы...

...Чытаю Хайноўскага.

Успомнілася, як я збіраў матэрыял для «Граніцы», шукаючы ў Ленінскай бібліятэцы, у фондзе Урублеўскіх у Вільні, у архівах Гродна, Брэста, у Слоніўскім музеі, у Маладзечне... Наколькі лягчэй усё такое праходзіла б сёння. А што я меў бы, каб не шукаў, дзе мог, а чакаў? Не «Граніцу» маючы на ўвазе, а ўсё, што ў мяне звязана з даваенным часам.

...Ляснікоў сын: «Грыбоў у гэтым годзе мала, бо, старыя людзі казалі, зорак на куццю не было». Няхай наіўна, але ж паэзія.

✱

Да таго, чым кончыў папярэдні запіс, учора, позна ўвечары хацелася дадаць пачутае ад С.: «Маці мая тыя разыказала: на Барыса — сцеражыся». Снапоў у гэты дзень (сёння) не вазілі, каб не было пажару. Зноў жа тут уражае не «цемра», а народная любоў да слова.

...Дзед з бабай маглі сабе ўчора ныць і ледзь не сварыцца з нуды, у парна-душна-хмарны дзень, а ў Данусі дзень гэты быў такі змястоўны. Пайшла па чабор, а там, на ячменным полі, да лесу яшчэ не дайшоўшы, атрымала цудоўнае запрашэнне: праехацца са Светай у кабінце грузавіка з ячменем ад камбайна ажно ў Любна — пяць кіламетраў полем і лесам. Шафёр, добры і вясёлы чалавек, яшчэ і «морсам з мёду» папаіў іх, сустрэўшы

тую цётку, што везла камбайнерам абед.
А такое: адзін дзядзька сядзеў у кузаве, на
ячмені, і, калі праязджалі ў вёсцы пад вішнямі,
застукаў на кабіне: «Стой, вішаньку сарву!..»
І такое: вясёлы дзядзька-брыгадзёр пытаўся ў
Данусі, як ёй тут з дзедам і бабай жывецца, хто
яе тата і мама, і прачытаў ёй Броўкаў верш
«Пахне чабор», — не ўвесь, вядома, а трохі.
І сказаў, што гэтага паэта ўжо няма, памёр.

Напішы аповяданне — будзе сентыментальна,
асабліва калі па радыё якая-небудзь «цёця»
дадасць сюды і свайго яшчэ соладу.

...Паснедаўшы, буду дачытваць
Жукроўскага¹, шукаючы цікавага для кнігі
маіх любімых аповяданняў, якую ўсё-такі
зраблю, колькі ўжо разоў ні заракаўся
займацца перакладамі. Зраблю тым больш, што
палавіна кнігі ўжо зроблена.

✱

Перапіска Леаніда Першамайскага з
Мікалаем Чукоўскім нагадала — як сумнае
дакрананне гісторыі — 1965 год, ліпень у
Кактэбелі, калі я амаль штодня бачыў
Чукоўскага-сына, зусім не ведаючы яго як
пісьменніка і чалавека, а таксама і 1969 год
нагадала, верасень у Ерэване, калі я
пазнаёміўся з Першамайскім і мы нават трохі
зблізіліся, абмяняўшыся кнігамі — «Дзікі мёд»
і «Жменя солнечных промняў», — а потым
і пісьмамі пра кнігі.

✱

Учора быў на Ваганькаўскім і пастаяць
каля яго магілы даўжэй... проста не змог.
Знаёмае па іншых блізкіх адчуванні, — ён, у
гэтым выпадку Дзіма², не тут.

¹ Жукроўскі Войцех (нар. у 1916) — польскі
пісьменнік.

² Тут і скрозь далей Дзіма — рускі паэт Дзмітрый
Кавалёў (1915—1977), сябар Я. Брыля.

✱

Калі мы пазаўчора схапі з Прагі сюды¹, любуючыся культурнымі палямі, падумаў і сказаў: «Вось чаму мне так сумна бывала часамі ў Крынічным, як там ні хораша, — няма руху ў вялікай прасторы, няма новага-новага-новага, да чаго я прывык, многа ездзячы калісьці дома і за мяжой».

✱

Тут, блізка ад Баварыі, месца дзесяння другой палавіны майго рамана, добра думаецца пра яго, як пра маё сапраўднае. Што думалася і дома, калі чытаў карэктур.

✱

Пасля чэшскіх апавяданняў бяруся за зусім невядомага Сараяна, і здаецца, што гэта будзе падобна да працы, вучобы... (Пішу і з'едліва думаецца: добра хавацца за зробленае іншымі?)

Арменія маленькая, а колькі людзей за межамі так добра працуе на яе славу. І ў гэтым сіла народа.

А беларусы здаўна ішлі з дому толькі ўзбагачаць іншых.

...М., калі мы абедалі і я сказаў, што чытаю Сараяна, расказала, як ён гасцяваў у Празе. Далі яму зацішны гатэль, каб старога нішто не трывожыла, а потым яна даведалася, што на мосце каля гатэля вакол Сараяна сабраўся патоўп. Стары сам расказаў ёй, што гэта немцы з ФРГ папрасілі яго папазіраваць ім перад кінаапаратам, бо ў яго... «вельмі характэрнае аблічча чэшскага селяніна».

Так бы свабодна пісаць, як ён піша!

«Мир слишком прекрасен для смерти. Слишком благодатен для убийства. Дышать — это радостно, видеть — так чудесно. Люди не должны убивать друг друга. Они должны ждать, пока бог возьмет каждого в положенный срок».

¹ Гэты і сем наступных запісаў зроблены ў Карлавых Варах.

Часамі, у ашавяданнях, ён бачыцца неглыбокім, толькі добрым, людскім, светлым. Аднак жа, дзе яна, большая глыбіня, чым у апошнім, працытаваным вышэй, абзацы яго рамана? ¹

✱

«Niebo w rłomieniach» ², пасляслоўе:

«Што ні скажаш пра генія, пра шырыню інтэлекту або сілу ўяўлення пісьменніка, ён, таксама як і кожны чалавек, асуджаны на пажыццёвае зняволенне ў сваім свеце і ніколі не высунецца за ягоныя межы. У гэтым сэнсе кожны твор, найбольш безасабісты, будзе ўрыўкам аўтабіяграфіі».

І там жа пра шчырасць:

«Пісьменнік, які ўсведамляе ўсю сур'ёзнасць свайго прызначэння, не зможа адрачыся ад яе за любую цану. Зрэшты, сапраўдны мастак пават не зможа гэтага зрабіць».

✱

Великолепный Тургенев («Стук... Стук... Стук!..»), «После смерти», «Вешние воды» і іншае), з такім вострым, у «Вешних водах», «прарочым» выказваннем:

«То было одно из многочисленных доморощенных произведений, в которых начитанные (а ў нас і не начытаныя ў добрым сэнсе слова), но бездарные авторы отборным (і далёка не адборным), но мертвенным языком, прилежно, но неуклюже проводили какую-нибудь «глубокую» или «животрепещущую» идею, представляли так называемый трагический конфликт и наводили скуку... азиатскую, как бывает азиатская холера».

Учора, з Парандоўскага, выпісваў-перакладаў

¹ Маецца на ўвазе раман У. Сараяна «Прыгоды Веслі Джэксана».

² «Неба ў агні» — аповесць польскага пісьменніка Яна Парандоўскага (1895—1978).

«на ўсякі выпадак», «на патрэбу», а сёння гэта — як быццам толькі для задавальнення.

Дождж зноў і зноў шуміць, гамоніць за нашымі балконнымі дзвярмі, і як ні напрыкрыла ўжо такое надвор'е, як ні шкодзіць яно і тут (учора на тэле перадавалі, што 50 % збавыны яшчэ стаіць), залюбаваўся з нашай верхатуры (чацвёрты паверх, а віла на гары), як на зялёную яміну горада, з мноствам высокіх знакакаляровых вілаў-санаторыяў і жылых дамоў, з нізкіх хмараў да зямлі рухома *прашывае* дождж.

Падумаў, што варта запісаць, з якой цеплынёй думаў днямі пра тое, як я люблю сваю справу «і ў такім аспекце»: старонкі кнігі, табой напісанай, — з задумы, з пакут, з чарнавікоў — стройная, чыстая, *жывая*...

Зноў Тургенеў, «Пунін і Бабурын». Як хороша чытаецца.

І ўспамінаецца той Прус, «Grzechy dzieciństwa»¹, які будзе беларускай кнігай.

Ці запісаў дзе-небудзь, што Бэнда, *гроза* дваццатых — трыццатых гадоў, сказаў мне ў сорок сёмым, на калідоры «ЛіМа»: «На каком языке вы пишете? Я до вас доберусь!..» А мог жа і дабрацца, каб я пачаў друкавацца раней. Пасля мы з ім сутыкнуліся на вузкай сцежцы, у пяцьдзсят восьмым, калі ён рэдагаваў мяне ў Ленінградзе. Я саштурхнуў яго з той сцежкі, а ён, сустрэўшыся пасля ў Мінску, да агіды здзівіў мяне сваім: «Чем еще порадуете читателя?» Хоць і гаварыў перад гэтым, у Ленінградзе, што я — «от, начинающий писатель»...

✱

Цудоўная паездка з Вацлавам² у Хэб і ў Мар'янскае Лазне (зусім на подступах да Вайдэна³). Сонечная краса Судэтай.

¹ «Грахі малепства» — выбраныя апавяданні Б. Пруса выйшлі ў перакладзе Я. Брыля ў 1981 г.

² Вацлаў Жыдліцкі (нар. у 1931) — чэшскі літаратуразнаўца і перакладчык беларускай літаратуры.

³ У горадзе Вайдэн Я. Брыль быў у 1940—1941 гг. у нямецкім палоне.

Наведанне яго дваюраднана брата ў саўгасным пасёлку. На кніжнай паліцы (у адным з пяці пакояў — у трактарыста!), побач з Ірасекам, Дзюма, Дастаеўскім — Караткевіч. Таксама па-чэшску, у перакладзе Вацлава.

Едучы адтуль, з пасёлка далей, весела ўспамінаў Бранеўскага, з якім у Валодзі ёсць падобнае ў характарах.

Уладзіслаў, спыніўшыся познім вечарам каля вясковай карчмы, загадаў сабе літр гарэлкі і яечню з трыццаці двух яек, сеў, вышў адзін кілішак, з'еў адно яйка, расплаціўся за ўсё, з «чаявымі», галаптна падзякаваў і паехаў далей.

А наш Валодзя пачаставаў у маскоўскім рэстаране вялікую групу незнаёмых пеграў — на ўсе грошы ў першы дзень камандзіроўкі, — «хай ведаюць, што такое Беларусь!..».

✱

Прышвін («Кашеева цепь»):

«Знаю очень хорошо, что если бы я вслух сказал среди поэтов и художников о каком-то поведении, то все бы смеялись. Я это знаю и таю про себя мысль о том, что в художественном произведении есть какое-то постоянное творческое поведение».

У пачатку пяцьдзсят першага года я слухаў яго на нарадзе маладых пісьменнікаў, ён гаварыў там пра «поведение» і — ніхто не смяяўся. Не памятаю, ці я тады добра яго разумеў, аднак сутнасць гэтага, чым далей, то ўсё больш і мая таксама.

І далей у яго:

«Грибоедов чудесно сказал: «Пишу, как живу, и живу, как пишу».

...Мне бы хотелось понимать форму свободного труда, как об этом говорит Грибоедов, а творческое поведение я понимаю как усилие в поисках своего места в общем человеческом деле и как долг в этом общем деле оставаться самим собой».

✱

Прага.

Старадаўнія яўрэйскія могілкі, на якіх ужо дзвесце год не хаваюць. Камень пры камені, вусцішная бібліятэка з «кніг» на безнадзейна невядомай мове, яшчэ па-новаму *shemento mori*.

Хто тут асмельваецца гаварыць пра вечнасць?..

Толькі б маленькі ўдзел у вечнай справе. У гэтым і сапраўдная сучаснасць.

...Чэшскі стол, мангольская гарэлка і — дзякуючы мілай гаспадыні, вопытнай кітаістцы — дакрапанне да Кітая, другой, да сціннаты бяздоннай вечнасці.

Ці дойдзем мы калі-небудзь да сапраўднай агульналюдскай еднасці? У кожнага свой горб гісторыі, таго, што называецца нацыяналізмам. А яшчэ ж і новы, ды такія вялізны, мех развязаны — Афрыка!..

✱

На адным з нашых з'ездаў ці плепумаў К. пачуў, як другі К., маскоўскі, казаў камусьці, што беларуская літаратура — «детский лепет». Расказваў мне наш таварыш пра гэта абурана, а я вось, чытаючы А. Лебедзева пра Грыбаедава, думаю, што ёсць не толькі «Горе от ума», *адзін з твораў* вялікай рускай літаратуры, але ж і многа глыбокіх даследаванняў пра яго. І як гэта, на жаль, пакуль што аб'ектыўна правільна — пра «детский лепет», і нічога тут няма абразлівага.

✱

Думаў учора, што трэба будзе перачытаць Караткевіча, якога я чытаў найбольш у першых рукапісных варыянтах. І гэта на-свойму гаворыць мне пра яго значнасць. У нейкай залежнасці ад яго юбілею.

✱

Зноў жалобнае развітанне, на тэлевізары¹.
Каля труны Пятра Мірошавіча, у галавах,
стаяць яго жонка, партызанскі лекар, а сёння
прыбітая горам жанчына, і брат яго,
прыгорблены, сівы генерал. Калісьці расонскія
юнакі, яны, браты Машэравы, далёка не адразу
пасля вайны знайшлі, дзе пахавана іх маці,
расстраляная за сыноў, партызана і франтавіка,
і, як казалі іх землякі, убачылі, што косці
рук яе звязаны калючым дротам...

Дождж, дождж на могілках, а потым, зусім
нечакана, пасля ўсяго, на тэлеэкране — над яго
маладую, прыгожую ўсмешку на жалобным
партрэце, над процьмай вянкоў і букетаў —
развітальны лёгкі і чоткі праход воінскага
ганаровага эскорта, — моладзь пад гукі
вясёлага, непераможнага марша.

Як быццам сам ён, Пётр Мірошавіч, сваёй
усмешкай гаворыць, што ёсць і вышэйшае,
трывалейшае за смерць.

✱

Сярод тых зборнікаў апавяданняў, што
прысланы мне на выбар у польскую анталогію,
нейкі зусім незнаёмы К. У апавяданні яго —
верасень трыццаць дзевятага. Уланы апынуліся
паміж нямецкім паступленнем і нашым
вызваленчым паходам. А тут яшчэ супраць
уланаў, добра знаёмых мясцоваму насельніцтву
на славытых «пацыфікацыях»², выступілі і
сялянне-ўкраінцы. «Шаржа»-атака на гэтых
безабаронных людзей, — штосьці з «Агнём і
мечам». І як было там, у Сянкевіча, — «чэрнь»,
«морда», так і тут: «З каменным, адутлаватым
тварам палкоўнік свіснуў шпіцрутэнам па
мужыцкай мордзе». А потым яшчэ і шакалам
назваў. А вышэй, калі ідзе тая, ледзь не

¹ Гаворка пра пахаванне П. М. Машэрава (1918—1980).

² Пацыфікацыя — уціхамірванне, карныя экспедыцыі для падаўлення рэвалюцыйных настрояў.

легендарная атака: «Пазбаўленыя ініцыятывы, атуманеныя пацыяналістычнымі лозунгамі мужыкі заўважылі атаку, але было ўжо запозна на абарону і на ўцёкі. Тых, што ўцякалі палямі, уланы секлі шаблямі, даганяючы. Тых, што пахаваліся ў равах, бралі на пікі...»

Такое выдаецца ў сямідзесятым годзе. Трымаецца на смярдзючым «гістарызме». Як і два «дыскусійшыя» артыкулы ў «Kulturze» пра Дырлевангера XVII стагоддзя, «гразу казацтва» Ярэму Вішнявецкага, — вялікія, з «вялікай эрудыцыяй» папісаныя артыкулы, у якіх ані крышку сучаснага разумення гісторыі.

Учора з цікавасцю чытаў даклад на пленуме ПАРП, з квінтэсенцыяй у адным сказе: «Трыццаціпяцімільёны народ ніхто не возьме на сваё ўтрыманне». Якая складаецца там у іх, і як моцна акумуляецца гэты народ сваімі спрадвечнымі недахопамі і сам, і пры шчодрай дапамозе «сяброў»...

К., пасля прачытання закінуты на антрэсолі, так муляў гэтымі днямі, што я яго зняў, нарэшце, адтуль, каб запісаць. Як пра штосьці ў значнай меры не прыватнае, а характэрнае для спраў шырэйшых і глыбейшых.

✱

Дачытаў лебедзеўскага «Грыбасдава». Прачытаў (каторы ўжо раз!) лермантаўскае «Памяти А. И. Одоевского», з цудоўным заключным радком, што так заўсёды хваляваў мяне:

...А море Черное шумит не умолкая.

І ўспомнілася нядаўняя сустрэча з Кайсынам Куліевым. От сабе, так сабе маё пытанне: «Как там Эльбрус?» І ягоны, таксама так сабе, адказ: «Сняет и ждет тебя!» А ўспамінаецца прыемна.

✱

У мінскім аэрапорце — твары, прыкметы, біяграфіі злачынцаў, якіх шукае міліцыя. Сярод маладых крымінальнікаў — зладзеяў, забойцаў,

растратчыкаў і аферыстак — фотаздымак, як з таго свету, таксама чалавека, якому ўжо за семдзесят шэсць гадоў і якога яшчэ ўсё шукаюць на нашай неабсяжнасці. Каб не проста затрымаць, а яшчэ і доўга «расколваць» ды судзіць за пешта страшнае, можа, жахлівае, што ён рабіў у дні фашысцкай акупацыі.

Перад партрэтам гэтай агіднай старасці ўспамінаў (а можа, цяпер, запісваючы, успамінаю), як у Карлавых Варах, зусім побач з ФРГ, думаў, наколькі гэта балюча наша, унутраная справа — усе тыя, што супрацоўнічалі з ворагам...¹

✱

Няўжо заўсёды будзе так: «адзін пішу, два запамінаю»? Колькі ўжо яго, такога «запамінаю», пайшло ў нябыт, ідзе туды і будзе ісці!..

✱

Неяк дзіўна быць з сабою сам-насам, аднаму, як быццам я да гэтага не прывык. Стала рабочага, пісьмовага няма. Нешта курортна-вузкае, каля сцяны, з шуфлядамі, з тэлевізарам збоку і з вялікім люстрам на сцяне. Пішу і няёмка: нібы хтосьці за мной назірае. А гэта я сам, і мне самому, аднаму ў пакоі, смешна і пяёмка...

✱

Толькі працнуўся (у сне гладзіў аўчарку) — адразу шчодра чарпаўу самога сябе найгоршага і — хоць вый... А жыць жа трэба. І піколі не ўведаеш на ўсю глыбіню, ці і другія, каго ты паважаеш, таксама горкія бываюць кожны сам сабе?..

¹ Гэты і васемнаццаць мастацкіх запісаў зроблены ў Сочы.

✱

А ўдар, апошні ўдар сямітоннай махіны ў жалезны лоб яшчэ цяжэйшай, узаемны ўдар сучаснай, так «неабходнай» нам вялікай хуткасці — зноў і зноў вяртаецца да мяне...¹

✱

За морам, за горамі, стэпамі і лясамі ёсць дзяўчышка, якой споўнілася дзесяць год, і з усіх падарункаў, якія яна атрымала, найбольш радасці ёй прынесла новая клетка з вясёлымі папугайчыкамі.

Пра гэта мне хораша было думаць учора, калі пазвапіў дахаты і даведаўся, што ўсе нашы былі ў Данусі.

А днямі, убачыўшы на тэлеэкране поўненькага, вясёлага немаўлёнка, сказаў: «Падумаеш! І ў нас ёсць недзе такія шчокі». Гэта — пра Міхася, які ўсё больш ды больш ачалавечваецца.

Добра, калі ёсць такія «дробязі».

✱

Ніна² ўчора на тэлефоне сказала: дурны, што працую. А я яшчэ і грызу сябе трохі, што не сваё раблю, а перакладаю.

Устаўшы ад стала, каб ісці на сьнеданне, усномніў Н., які калісьці, забраўшыся ў вежу нясвіжскага замка, напісаў за месяц адначынку даўжэзную «лезэдраму», тры ці чатыры аनावяданні, цыкл вершаў, а потым, каб не выбіцца з рабочага настрою, яшчэ перапісаў (ад рукі, прыгожым дробным почыркам) шэсць нумароў газеты — ад першага і да апошняга слова ці лічбы...

Так рагатаў калісьці Х., і сам ніколі не гультай.

Нядрэппа і я працаваў у тым самым замку ў

¹ Маецца на ўвазе трагічная смерць П. М. Машэрава.

² Тут і скрозь далей Ніна — жонка Я. Брыля.

лістападзе шэсцьдзесят шостага. «Ты жывеш», «Шэрань», «Думкі звычайныя», дапрацоўка «Апошняй сустрэчы» і «На Быстранцы», запісы... Больш бы такога! Каб жыццё было поўнае зместу, каб не было тугі і сораму, што злёгка ўсё точаць ды точаць.

✱

Падвечар, слухаючы мора, зноў успомніў Машэрава, — як ён тут, летась і пазалетась, кожнай раніцы пралятаў на водных лыжах. І да сумнага «не паляціць», нібы ўжо стомлена, нібы ад чалавечай мудрасці падумалася: колькі пад гэтай сонечнай, гамаплівай вадой трагічна схавалася без пары... Ну, хоць бы каля Малой зямлі, дзе, як нам з Дзімам расказваў інвалід, удзельнік тых баёў, на штурм ішлі камсамольскія часці і крыкі «мама» перакрывалі кулямётна-гарматны агонь...

✱

Добра відаць чужыя памылкі. Стары Гаўрук спяшаўся перакладаць балады Шылера, а тое, што за яго ніхто не зробіць — успаміны пра Гарэцкага — усё адкладаў...

✱

Раскоша чытання, — гэта ўсё-такі Герман Кант з яго «Остановкой в пути», раманам, які спачатку трохі дакучаў сваёй «нямецкай» грунтоўнасцю, а потым так, нарэшце, узяў, што я адчуў даўно знаёмы, шчаслівы «запой».

✱

Чартова ¹ — пра бацьку, пра сваё маленства. Хораша, мудра — з дыстанцыі. І тое, як брат-рэаліст пайшоў з белымі, — праўда, з якою ёй больш не трэба хавацца.

¹ Н. В. Чартова (нар. у 1903) — руская пісьменніца.

Калісьці, у пачатку пяцідзесятых, я знаёміўся з гэтай жанчынай, нічога ў яе не ведаў, лічыў нават «з маладым размахам», што от сабе старая — каля выдавецтва, то рэцэнзуючы рукапісы, то перакладаючы па славурых падрадкоўніках. А цяпер — з павагай і ўдзячнасцю прачытаў. Ціхае шчасце «общення» з людзьмі і часам, якія і сапраўды не павінны былі пайсці ў нябыт.

Двойчы Талстой: «прожил жизнь — расскажи» і другое: «и у малых писателей бывают вещи значительные» (штосьці так). Не ад старасці, не ад слабасці, не ад пяздзейсных падзей, а ад сапраўднай сталасці думаецца пра тое, што літаратуру робяць не толькі вялікія, што найбольш трывалае шчасце — у сумленным выкопванні абавязку.

✱

«Адхіленні ў чалавечнасць».

Адно з іх успомнілася, — у выступленні Фадзеева, здаецца, на з'ездзе ў пяцьдзсят чацвёртым годзе. Пра хлопца з яго юнацтва, папавіча, якому жылося нясоладка. Ці правяраў я гэта ў кнізе пра той з'езд? Можа, пачысцілі тое адхіленне ў парадку «карыснага» ў многіх выпадках скарачэння стэнаграмы? А то і сам ён «разумна» зняў, як гэта ў нас часта рабілася і робіцца? «Правільна гэта, добра, але цяпер не трэба». А калі будзе трэба?

✱

За балконам майго трэцяга паверха, за кронамі грады высокіх і яшчэ зялёных дрэў — мора і неба. Днямі, з акна пашага «мацэсцінскага» аўтобуса ледзь не радасна ўбачыў многа невялікіх белых ветразяў і ўспомніў маё юнацкае, салдацкае, з Гдыні:

... Ветразі лодак рыбацкіх сям-там,
Быццам капусныя сцяць матылі...

А цяпер у сіняй воддалі відаць белыя

дзяжкі глісераў, — меншыя, нерухомыя, і даўжэйшыя, з пенаю за кармой.

Ні я купацца, ні загараць, ні на рыбалку... Сумная мудрасць рэжыму, асцярогі. І работа. Нічога тут не параіш, калі трэба выбіраць, лічыцца з магчымасцямі. Хопіць і таго, што можна.

✱

Сустрэлася Блокава: «У поэта пет карьеры — у него есть судьба».

Думаў днямі і зноў вось думаю, колькі я за апошнія дзесяць — пятнаццаць год рабіў на шкоду сам сабе, можа, і не заўсёды вельмі абавязкова, аднак, як здавалася ў той час, такога, а не іншага таму, што інакш я не мог.

✱

А. Эйпштэйн:

«...Моя религиозность состоит в смиренном восхищении безмерно величественным духом, который проткрывается нам в том немногом, что мы, с нашей слабой и скоропреходящей способностью понимания, постигаем в окружающей действительности.

Нравственность имеет громадное значение для нас, а не для бога.

...Люди моего склада считают мораль чисто земным делом, хотя и наиболее важным в области человеческих отношений».

✱

«З 1300 давасных ксяндзоў 248 актыўна супрацоўнічалі з фашысцкімі акупантамі, а яшчэ 250 — з буржуазна-нацыяналістычным падполлем і яго ўзброенымі бандамі, сярод верхаводаў якіх, дарэчы, было больш за 50 ксяндзоў».

Гаворка — пра ксяндзоў літоўскіх. А мне ўспомніўся сонечны Гюстраў і пані З., што гаварыла мне там, якую выдатную гістарычную

ролю ў захаванні нацыянальнага духу іграў у гады больш чым векавой няволі і разарванасці Польшчы польскі касцёл...

Мы, беларусы, можам гаварыць пра яго з іншага боку, — пра магутную і жывучую сілу асіміляцыі гэтым касцёлам нашага народа, ад чаго нейкая частка землякоў і яшчэ ўсё шчэ не ачухаецца.

✱

Яшчэ раз пра аўтабіяграфічнасць.

I. Ганчароў («Лучше поздно, чем никогда»):
«Что не выросло и не созрело во мне самом, чем я сам не жил, то недоступно моему перу: я писал свою жизнь и то, что к ней пристало».

✱

Учора глядзеў тэлефільм па «Нісо»
II. Лукніцкага, і ў сцэне, дзе таджыкскі і рускі юнакі селі вячэраць (маці таджыка корміць іх), паўтарылася адчуванне, якое варта перажыць, запомніць і выказаць — для збліжэння людзей, так, як яны тут збліжаюцца, гэтыя чыстыя, гатовыя на ўсё добрае, закліканыя на гэта рэвалюцыяй юнакі.

Што перажывае малады таджык, ад душы частуючы рускага, чым хата багатая, — і заробленай цяжкаю працай, і такой незвычайнай для далёкага гасця, і беднай ядой, якой не трэба саромецца, а ўсё ж... Усё ж так хацелася б, каб гасцю спадабалася!

Не абышлося тут у мяне і без сына: праз яго прапусціў і гэтага таджыка, і абодвух хлопцаў з іх прыгожай дружбай.

✱

Узяўся за Б'ёрнсана, падахвочаны словамі
Л. Талстога, працытаванымі ў прадмове: «Он во всем верен себе, искренне любит добро и потому имеет что сказать и говорит сильно. И я все, что

он пишеть, читаю и люблю, и его самого тоже». Треба такія рэкамендацыі, каб лепш арыентавацца. Треба такая далёкая пераклічка сапраўднага. І Парвегія прыгадалася, і запісаць пра ўражанне захацелася.

Чытаю (у аповесці «Арне»), як ён — малады, да трыццаці — апісвае прыроду, персаніфікуючы яе, цібы ў казцы, і ўжо не ўпершыню апошнімі месяцамі (ці гадамі?) падумаў:

Няўжо тады, калі ўжо будзе позна на ўсё, я і сапраўды заплáчу, што зрабіў значна менш, чым мог бы?..

...Треба расказаць *людзям пра свой народ*.

Сапраўдныя, калі яны не думалі так, дык адчувалі такі абавязак падсвядома.

...«В душе каждого человека живет дитя — вечно юное, нежное существо, готовое и играть, и плакать, и вот его-то мы и должны в себе убить, чтобы «подготовиться к жизни», или как это там называется? Нет, говорю я, тысячу раз нет! Именно это существо мы и обязаны сохранить в своей душе, иначе для чего же оно нам дано?»

Проза яго, пры знешнім падабенстве сітуацый (усе ў аповесцях шчасліва жэняцца) і пратэстанцкай сентыментальнасці, цікавая, праўдзівая, высакародная. А драмы чытаюцца нават як быццам яшчэ цікавей. Паэзія (тут, можа, вінаваты пераклад) даходзіць не так, без прозы і п'ес яна не зрабіла б уражання, не дала б мне яшчэ аднаго цудоўнага знаёмства.

✱

Для бацькі жонка — можа быць і гэтая, магла б і не гэтая быць, а для сына маці — адна. Якая гэтая трагедыя — чыстаму юнаку, які хацеў бы і бацьку любіць, шанаваць, прыйшлося кінуцца да яго з адчайным крыкам: «Не смей біць маму!..» Балюча адчуў гэтая як сітуацыю. Але не так, відаць, моцна адчуў, каб сесці пісаць, — адразу думка: і такое было ўжо ў літаратуры...

✱

Юбілей сатырыка. Напал сатырычнай славы — і ў выступаючых, і ў самога юбіляра — амаль да поўнай страты адчування гумару.

✱

Стары настаўнік, светлы чалавек, расказваючы пра нядрэшнага, прагрэсіўнага паца ў іхняй аколiцы, зусім сур'ёзна падкрэслiваючы гэта, гаворыць: «Ён выводзіў свой род ажно ад Данілы Галіцкага». І ў адказ яму я спытаўся, зусім па-сучаснаму абыякава: «Ну і што?»

У семдзесят пятым годзе ў Кракаве з гарадской газеты ў гасцініцу прыйшоў да мяне от сабе журналіст, каб узяць інтэрв'ю, і за чвэртку гадзіны разоў з пяток паўтарыў: «Естэм Б.!» «Естэм Б.!» Таксама хацелася сказаць: «Ну і што?»

Нават і ў камуніста Е. Путраманта, які свой шматтомны жыццяніс пачаў з устапаўлення радавога герба, трэба было б, з яшчэ большым падтэкстам, спытацца: «Ну і што?»

✱

На думкі такія трэба белы дзень і штодзённы капвеер, бо ноччу думаць пра ўсё гэта — цяжка...

✱

«Гедўнгенэ кадэйшым» — гэта ў яўрэяў той, хто адпявае пябожчыка, плача або чытае над ім — наняты.

Старэнькая маці ціхага Н. так гаворыць пра некаторых, што выступаюць па тэлевізары.

✱

Мележ з усмешкай расказваў мне незадоўга да смерці, як ён здаваў бандэроль і маладая, незнаёмая паштарка зрабіла яму заўвагу:

- Мозырь падо пісать с мягкім знакам.
 - Гэта ў мяне па-беларуску.
 - Ну і што ж? Все равно с мягкім знакам.
- І паставіла знак сама.

1981

Чытаючы казку Паўстоўскага «Цёплы хлеб», ад яго абаяльнай прастаты, ці што, успомніў, як я ў пачатку трыццаць трэцяга года апісваў ад'езд нашага Калі¹ ў войска. Яго апошні дзень дома. Як на небе, да сонца, была зара, як снег рыпеў ад марозу. Пакуль дайшоў я да галоўнага, да гора нашай сям'і. Пра зару і пра снег пісаў з хваляваннем, якое цяпер вось паўтарылася ўспамінам. Смак і краса прастаты. І, відаць, прадчуванне творчага шчасця ў будучыні.

✱

Няўжо ў гэтым ёсць заканамернасць, што я — каторы ўжо раз! — прыдрамнуўшы прыцемкам у крэсле і прагнуўшыся, здзівіўся ад думкі, што я — чалавек, асоба, нейкі згустак, аднекуль узяўся і *некуды* пайду, а пакуль што павінен рабіць штосьці з як найбольшым, найглыбейшым сэнсам?..

✱

Да выступлення на вечары Мележа рыхтаваўся сур'ёзна, аднак не напісаў яго, а гаварыў «па тэзісах».

Горкі: «Много сердца — лучшее средство писать хорошо». «Людзі па балоце» і трымаюцца на аўтаравай сардэчнасці, любові да роднай зямлі, да чалавека, да справядлівасці.

Мележ — сам пра сябе: «Няпроста, пяроўна ішла дарога...» Да поспеху з «Людзьмі на балоце» яму, па працягу гадоў, нялёгка было

¹ Брат Я. Брыля Мікалай (1910—1970) — калгасны брыгадзір.

шукаць самога сябе, свайго запаветнага. І пасля заслужанага поспеху было не лягчэй. Можна, нават цяжэй, бо, па-першае, узмацнілася адчуванне адказнасці і, па-другое, не было ўжо маладосці з яе ўпэўненасцю, што хоціць часу і сілы на ўсё.

Не трэба сёння ў юбілейным экстазе або звышлагоднасці забывацца, што і ў Мележа былі не толькі ўдачы. Ён і сам гэта ведаў. Інакш не дапрацоўваў бы бясконца свой «Мінскі напрамак», супакоіўся б на тым поспеху, што раман гэты меў. А былі ж яшчэ спробы ў драматургіі...

Адносныя няўдачы былі нават у Талстога («Семейное счастье», «Нигилист») і ў Дастаеўскага (успомнім спачатку захапленне, а потым рэзкую крытыку Бялінскага) — у самых вялікіх і маналітных пісьменнікаў.

...Мы, літаратары, па прыродзе сваёй самотнікі. Мы ўмеем знаходзіць шчасце ў сваёй самотнасці, мы нікуды не можам падзецца ад нашага болю, нашага роздуму, нашых сумненняў. Цяжка? І не паскардзішся, бо нехта можна спакойна сказаць: «Цяжка — пакінь». Дарэчы, так і раіў суровы Талстой. Справа ў тым, што і пакінуць нельга, нельга стаць раптам не самім сабой.

...Колькі сяброў адышло беззваротна! Мележ, Куляшоў, Дзяргай... І мы цяпер думаем горка, што не паспелі чамусьці, а то як быццам і не змаглі сказаць ім тое, чаго яны заслужылі.

Тое, што мы гаворым сёння пра Мележа — гэта ўжо не для яго гаворыцца, ён ужо не сучэшныцца цяплом нашай шчырасці. Гэта мы гаворым для саміх сябе і для тых, якія прыйдуць пасля і па-свойму паўтораць тое, што мы гаворым пра значнасць зробленага ім, пра сапраўднасць яго як пісьменніка.

...Ад смеху ў зале пасля неспрыдуманнага анекдота пра «на втором месте» я не сказаў, як думаў раней, што не пра другое, не пра пяцьсот другое месца «пасля Пушкіна» трэба было думаць і думалася тады, у пачатку нашай дарогі, а пра месца *сваё*, да якога было яшчэ так

далёка. Зрэшты, здасца, я і гэта неяк сказаў. А не сказаў таго, што трэба было, відаць, сказаць:

Не чакайце ўжо толькі Купалу і Коласа, бо хто ж вас унаўнаважыў саджаць, рассяджваць каля іх ды паміж імі новых класікаў. Тым больш што і тут выразна бачыцца меркантильны разлік: Мележ побач з Купалам і Коласам, а я — побач або зусім побач з Мележам... Словам, і маладосці ў нас зашмат, і правінцыялізму.

✱

Слухаючы спецыялістаў па хіміі, думаў: «Каб я запомніў усё, што чуў на ўсіх тых вялікіх заводах, дзе быў, дык быў бы вельмі разумны». Галоўнае — ведаць сваё, заўсёды і ўсюды вучыцца бачыць усё. Адчуванне павагі да тых, што *ведаюць і працуюць* — гэта было ў мяне заўсёды. На такім фоне бачыш, правяраеш сябе — ці тое, што трэба, ці на ўсю сілу робіш сваё.

...Які агромністы апарат, як многа моладзі ў розных камандзіроўках, як многа ў нас людзей, што не працуюць або «працуюць», не робячы галоўнага, неабходнага. Колькі б адпала правяральшчыкаў, каб людзі працавалі хоць больш-менш сумленна.

...Калі мы выйшлі з градыёзнага ды мудронага цэха, падумаў, што якраз цяпер — на ўсёй рэспубліцы — ідзе тэлеперадача пра маю работу. Адчуванне законнай гордасці, патрэбнасці? Ці, можа, штосьці ад жадання апраўдацца?..¹

✱

«За ім кабыла Мышатка з тапкапогім жарабём ляніва члапае па сівым, пытлявым пыле палявой дарогі». Гэта калісьці —

¹ Запісана ў Гродне.

пытляваны пыл — у «Маім земляку» смакаваў
незабыўны Валя Таўлай.

Успомніў — чытаючы карэктур.

✱

Дастаеўскі («Дневник писателя», 1873):

«Выше всего ценя разум, науку и реализм, он (Бялінскі.— Я. Б.) в то же время понимал глубже всех, что один разум, наука и реализм могут создать лишь муравейник, а не социальную «гармонию», в которой бы можно было ужиться человеку. Он знал, что основа всему — начала нравственные».

Як гэта сучасна праз сотню з гакам гадоў!
Днямі адзін разумны старшыня калгаса,
выступаючы на тэлебачанні, гаварыў, што ў нас
ва ўсіх ёсць усё, каб быць заможнымі, не хапае
толькі самага простага — сумленнай працы.

✱

Доктар філалогіі з Адэскага універсітэта,
разам са мной у гасцях у кіеўскага доктара
філалогіі. Ветліва пытаецца ў мяне:

— Ваше справжнє прызвішчэ Панченко?
Дружба народаў — дружба літаратур...

✱

Улетку сорок пятага года Таўлай расказваў,
як на абедзе ў Купаліхі выпадковы госць —
Бэнда ўсё даводзіў ёй, што ён ужо не той, зусім
не той, які быў перад вайною. А яна, гасцінная
і адкрытая цётка Ўладзя:

— От еш. Сабака быў, сабака і застаўся,
але еш!

✱

Даволі часта апошнім часам успамінаю
восень трыццаць восьмага года, — Мюнхен,
Чэхаславакію, той страх і смутак... Успомнілася,
што ў аповяданні «Кулікі», якое загінула, не
проста кулікі на водмелі, да якіх я падпоўз, якіх

назіраў, — не толькі гэтая радасць, а іменна як кантраст да мірнай красы прыроды, той страх і смутак перад зусім магчымым пачаткам вайны.

І сёння зноў, — што ж будзе з Польшчай?..

✱

Юрыя Трыфанава памянуў чытаннем яго «Другой жыцці».

Залыгін: «Очень большой русский писатель». У некралогу — высокая ўзнагарода: «Знак пашаны».

Усё, што я чытаў ягопага, чыталася з адчуваннем сапраўднага, а прачытаўшы — амаль адразу забываешся. Што гэта?

✱

Алу Тарасаву я ўпершыню ўбачыў у «Трох сёстрах». Калі яна ўзяла падушку і пайшла за сцэну — колькі мужчын, і я таксама, пайшло б за ёю следам!..

Улетку семдзесят шостага года, калі мы з Л. ішлі па Нямецкіх могілках, я здалёк убачыў у зеляніне вялікі фотартрэт магутнай рускай красуні, пазнаў Тарасаву і нібы толькі ў той момант усвядоміў, што яна — ужо ў зямлі...

Успомнілася гэта — два яркія кадры, — калі прачытаў у дзённіку Паўла Тычыны, як ён у Баньскай Быстрыцы, пад парасонам ад дажджу, заплакаў, слухаючы «Вы жертвою пали» і, нібы апраўдваючыся, запісаў пасля:

«У Аллі Костівні Тарасовой теж слёзы...»

✱

«Коріння» Грыгіра Цюцюшніка. Кніга, чытаючы якую не працуеш, заўважаючы шмат непатрэбнага ці дрэннага, але адначываеш душой, падмацоўваешся сапраўдным словам.

І чаго ж ты, хлопча, узяў ды *самахоць* пайшоў з жыцця?..

Той, з кім цябе параўноўваюць, Шукшын, вельмі хацеў пажыць, папрацаваць, а ты...

✱

Даўшы запісы ў пятым томе, — якія на думку некаторых павінны публікавацца пасля аўтаравай смерці, — я нібы *анярэдзіў* самога сябе, і вось, як мёртвы, маўчу...

✱

Маскоўская спёка. Сяджу, чакаючы таварыша, на дворыку Саюза пісьменнікаў. Побач прыселі дзве паэтэсы, спачатку адна, потым другая. Сімпатычныя маладзічкі з далёкага поўдня, якім выразна не горача. У той, што прысела першая, вялікая сумка сваіх, свежаспечаных зборнікаў, якіх многа, аж сумка не зачыняецца. Другая, міла павітаўшыся ды прысеўшы, адразу і папрасіла даць ёй адзін з аўтографам.

— Я не могу тэперь. Они уже распределены. Я вам потом. А посмотреть — пожалуйста.

Слова за словам і пачалася паэтычная гульня:

— Раскройте на... ну, пусть на сорок второй страничке и прочтите третью строчку сверху. Хорошо! А теперь... ну, на семнадцатой, восьмую снизу... А?

І смакаванне, і эрудыцыя.

✱

Крытык адчувае сябе паміж Парнасам і пісьменнікам, а месца яго — паміж пісьменнікам і чытачом.

✱

Ідзе і сее перад сабой, здаецца, толькі прозвішчы ды назвы.

Што з гэтага крытычнага насення вырасце?

✱

У літаратуры ён — адно панылае недаўменне. Толькі пасады значныя займаў. Яшчэ і здаровы, румяны, а ўжо, аказваецца,

падрыхтаваў на выпадак смерці пісьмо кіраўніцтву Саюза пісьменнікаў, каб яго «пахавалі сціпла». І на той свет збіраецца з упэўненасцю ў сваёй не абы-якой літаратурнай значнасці.

✱

Пісьменнік малады і здольны памянў многа прафесій. Хваляць за гэта: веданне, вывучэнне жыцця. А можа, проста лайдак, лятун, нідзе не мог прыжыцца, не хацелася працаваць?

✱

Сустрэча з Траяпольскім.

«...Не кампазітар, не дырыжор, не літаратар, а чалавек, вобраз! Месцамі я чытаў са слязьмі на вачах. І не там, вядома, дзе ты цытуеш мае пісьмы... Я вінаваты, што не напісаў табе...»

Гэта — на мае ўспаміны пра нашага Рыгора Раманавіча.

Мы стаялі, абняўшыся, на праходзе, ужо на вачах прэзідыума, які заняў свае месцы, і трэба было разысціся, а гутарка — не закончана...

✱

«Дамоклаў меч вайны»... Сам ён — з трыбуны, у друку — гарачы змагар супраць яе, вырашальнік глабальных спраў і, адначасна, як аказалася, дрыжыць і пошла клапоціцца за месца ў прэзідыуме з'езда, у сакратарыяце Саюза, у праўленні... Дзве лініі. Якая ж з іх галоўная?

✱

З выступлення Айтматава: «Велікая сытость — великое высокомерие». Кіргізская прыказка.

✱

Прыехаў сюды ¹, як і плапавалася,
з кінадакументалістамі.

«Niemińie, domowa rzeko moja» і «Гой ты,
Нёман, быстры Нёман, колькі дум ты мне
нагнаў!..» ² «Пан Тадэуш» і «Новая зямля», —
пра народнасць нашай эпапеі, народнасць
Коласа і трохі пра сустрэчы з ім.

Стаміўся ад сонца і дубляў, ажно плесці
пачаў пад канец. Тады ўжо, калі рэжысёр
папрасіў пагаварыць ім «у запас» — пра запісы
мае, пра гэты жанр паогул. Папрасіў, каб
паклікалі на чарнавы прагляд, — не дапушчу да
лішніх недарэчнасцей.

✱

І хата, і бульба ў агародзе, і Нёман, і лес,
і сцежка ў жыце, і буслы на тэлеграфных
слупах — многае нагадвае перажытае тут.
А ўчора яшчэ і святы нёманскі вечар — на
маторцы, свежы позірк на родную красу.

...Разумная згода з тым, што сямую-таму
(Айтматаву, Распуціну) дадзена больш таленту,
і ён у гэтым не вінават, і дзіка гэта —
крыўдзіцца на ягоную славу. Тым больш
памятаючы, як многа ён працуе, шукае,
знаходзіць, не марнуючы свой дар.

...Дома, чытаючы Шагінян («Новый мир»,
№ 6), светла ўспомніў, як я зімой трыццаць
сёмага — трыццаць васьмага года хварэў і,
шчасліва маючы многа вольнага часу, чытаў
«Давіда Каперфільда».

Успомніў таксама, як увосень трыццаць
дзевятага, у вёсцы на арбайтскамандзе, Валодзя
Васілеўскі ¹, хварэючы, залез у маю торбу ад

¹ Гэты і дваццаць два наступных запісы зроблены
ў пасёлку Крынічным.

² Радкі з савета А. Міцкевіча «Да Нёмана» і верша
Я. Коласа «Нёман», дарэчы, добра вядомага ў былой
Заходняй Беларусі перш за ўсё як песня.

¹ Зямляк і аднапалчанін Я. Брыля. Памёр у шпіталі
для ваеннапалонных вясной 1940 г.

процівагаза і напісаў у маім паіўна-смелым блокноце: «Собранне сочиненій, том четвертый. Из цыганской жизни». Штосьці больш яшчэ, але толькі гэта запомнілася. Пра маю будучыню на Савецкай радзіме, куды нас абяцалі адпусціць, — як прароцтва якое. Тады мяне, здаецца, і Цыганом празвалі, калі адрасла чупрына, якое ў казармах, на стрыжаным пад машынку, не бачылі.

...Застаўшыся за дзеда і за бабу, з прыемнасцю накарміў унучку, напаіў яе лілавым цветам, нагрэў вады, памыць ногі, і палажыў спаць (трохі тэмпературыць), а сам — толькі ў дзесяць — пайшоў прайсціся.

Зноў, як у семдзсят восьмым, сцежка ў добрым жыцце, тады кладка на Нёмане, стагі над пакошай, любая свежасць пасля пакутлівай спёкі і вялікая, заслужаная стомленасць сонца над самым лясным даляглядам.

Успомніўся Якуб¹. Восьмага быў у яго амаль дзве гадзіны. Наш аптымізм і гумар, як маленькая надводная частка панурага айсберга, што страшна больш хавае ў глыбінях адзіпоты... (Якая неадпаведнасць «прыгожага» параўнання!) Падумаў цяпер пра мудрасць апошняга развітання з жыццём. За кагосьці падумаў, без болю свайго, пібы і гэтым любуючыся — збоку...

✱

Дурнота гэта была ці чысціня — мая паіўнасць, што так нямала пахадзіла на самым краечку смяротных небяспек? Скажам, блакнот-дзённік у войску, у палоне, у акупацыю?..

Днямі думаў, што варта сказаць пра гэта, напісаць — апошні раз, найясней. Ды пешта ўсё-такі як быццам раіць пачакаць, знайсці найбольш дакладныя, аб'ектыўныя словы.

¹ Тут і скрозь далей — Якуб Міско (1911—1981) — журналіст, сябар Я. Брыля, у той час цяжка хворы.

✱

Пісьменны, начытапы, добры, а ўзяў ды даў мае «Байдуны» начытаць аднаму з нашай вёскі, — каб выявіць, каго за кім трэба бачыць...

— Навошта ж ты так? Людзі ж будуць злаваць, — кажу яму збянтэжана, а ён, у адказ, прастадушна, з усмешкай:

— Але, браце, будуць...

✱

Усюды дзеці — упукі майго накалення, з якімі трэба быць бліжэй, асвяжаючы душу.

І кнігі, да якіх ад мінусаў сучаснасці цягне, нібы да верных сяброў.

У братавай, перад сном, падмацаваўся першымі раздзеламі «Анны Карениной», зноў смакуючы Яго мудрую прастату. А ў мірскай кнігарні купіў маленькую, хораша выдадзеную аповесць певядомага Цібара Дзеры і тут ужо, даючы нагам адначынак, з прыемнасцю прачытаў.

Праўда, і купляючы, і чытаючы гэтага венгра, светла помніў, што недзе ў Гданьску перакладаецца, а ў Кракаве будзе выдадзены мой «Золак», таксама ў «мініяцюрнай серыі»...

✱

Учора вельмі хороша ўзыходзіў над садам і лесам поўны, цяжкі, барвовы месяц. Памытая бабуляй унучка прычэсвалася перад трумо, і я, увайшоўшы з двара, сказаў ёй зірнуць у акно.

А сёння распасцёрся спорны дождж. За бульбай, што застракацела цветам, маё мілае, каласістае жыта і лес. «Як хораша!» — падумалася, а потым і сказаў Піне, што паездка па родным наваколлі патрэбна мне была, як адчуваю цяпер, для таго, каб вярнуцца сюды, у Крынічнае, як дахаты, каб сунакоіцца тут на даўжэй і, можа, папрацаваць.

Днямі ў бульбе, воддаль ад нашых вокап, зацвіла адна кветка маку. А цяпер ужо іх, як ад першай іскры, успыхнула цэлая кароценькая

градка, і я ўявіў такое ў мультфільме, толькі ў казачнай хуткасці, і радасць дзяцей уявіў, якім так уласціва лічыць казачнае патуральным.

...Падвечар.

Спорны дождж ішоў ад ранку да позняга поўдня, потым аціх і перастаў. Старая ліпа мокрая, аднак, праходзячы каля яе, спышніўся ад ціхага гулу. Пчолы. Здаецца, пад кожным лісточкам, як пад парасонам. Агромністы зялёны вулей.

✱

У маленстве і пазней я ведаў *тугу па кнізе*. Пасля ў мяне, а потым і ў маіх дзяцей такога не было. Халодная, туманна-непраглядная туга...

✱

У шэсцьдзсят дзевятым годзе, на нарадзе ў Кіеве, Платон Варанько гаварыў, як сорак першы год тых людзей, якія сталі неўзабаве партызанамі, адкінуў ледзь не ў зусім першабытную дзікасць, — ні радыё, ні газет, ні кніг, а навокал — поўнае варожае бяспраўе...

✱

Гады ўжо са тры прайшло пасля прачытання «Славы і хвалы»¹, а ўсё яшчэ помніцца, як традыцыйна па-пацску аўтар глядзеў на падзеі грамадзянскай вайны на Украіне. Верны «малоец» выручыў, дапёс добрым папам, што трэба ўцякаць, дапамог... Штосьці так: не факт, а дух памятаю. Для гэтага і спатрэбіўся прадстаўнік народа, сялянства, перад якім адкрылася свабода. Для сваіх ён, той «малоец», — здраднік, а папам ён патрэбен — толькі для саміх сябе...

✱

Я стаміўся ад запасу сваіх успамінаў, але ж і іншых у мяне няма.

¹ Раман Я. Івашкевіча.

✱

Падбіраю, мяняю, прыдумваю, каб у выніку атрымалася як найбольш натуральна, праўдзiва, а потым крытыка лічыць такое ледзь не проста ўспамінам.

Гаварыў жа Н.— з усмешачкай маладое вышэйшасці, ці што,— чытаючы з трыбуны свой гадавы агляд: «Цяпер пайшла ў нас проза ўспамінальная...» Туды ж і мой «Золак» аднёс.

✱

Андрэ ¹, «Дитя-зеркало». Чытаў і думаў, што не аднаму мне захацелася напісаць свой «Золак». «Лета к суровой прозе клонят». Да роздуму, які — няхай сабе! — чытаецца пямногімі. Андрыч успамінаецца, яго «пасмяротныя» апавяданні. Такое хочацца пісаць. Такім хочацца бачыць тое, што цяпер раблю.

✱

Сосны, бярозы, верас.

Карычнева-жоўта-паласаты і тоўсты, як цукерка-падушачка, чмель. Дзве бусіпкі-бруснічыны. І добрая кніга. Харчук ², пра якога чуў добрае ад сяброў, якога ні разу не бачыў, а які прыслаў мне свой том выбрапага з цёплым і, верыцца, шчырым аўтографам. Прыемна гэта, калі пісьменнік піша пісьменніку (пра што калісьці пісаў мне Паустоўскі), і трэба так рабіць.

Блакнот каля самай зямлі, як простая прылада працы. Згадваецца запіс для «Дажджлівага, сонечнага жніўня»: «Добра так пісаць, калі і блакнот і душа ў траве».

Няўжо прывыкну тут, у гэтых, амаль зусім родных мясцінах, і буду жыць ды працаваць,

¹ Рабер Андрэ (нар. у 1921) — французскі пісьменнік.

² Барыс Харчук (нар. у 1931) — украінскі пісьменнік.

падзяліўшы дом на зямлі на два: Мінск і Крынічнае? Ёсць жа ў Тапка Нарач, і ў іншых свае куты, яшчэ далей, чым будзе тут мой.

✱

У трыццаць трэцім — трыццаць восьмым гадах, будучы ўжо дарослым, я слухаў расказы нашага суседа пра баі ў Мацьжурый, і тады мне тое здавалася такім ужо далёкім, проста гістарычным. А было ж яно праз 29—34 гады пасля падзей, у якіх наш сусед, жывы чалавек, удзельнічаў.

А ўчора мы, выпадкова сустрэўшыся з В. Ш. на яго зацішным, цёплым хутары, жыва для нас успаміналі верасень трыццаць дзевятага года, вайну, і хутка вось будзе ўжо... сорок два гады, як тое адбывалася, тое, у чым мы бралі ўдзел.

Як шмат пражыта, перажыта. Аж сцішнавата часам заглянуць у глыбіню мінулага, якое — і тваё...

✱

Учарашняе, вячэрняе.

Прайшлі, прагулі камбайны, агалілася і смачна запахла вільготна-травяністае ржышча. І адразу — буслы, бо жыта было каля лугу, адкуль сюды хаваліся жабы.

Два хлопчыкі пад'язджалі ў кузаве грузавіка, які браў ад камбайна жыта. Як толькі яно шухне з трубы ў кузаў, малыя лезуць пад зерневы вадаспад, як пад душ, і крычаць ды смяюцца. А што і пыл, і горача — нічога: блізка Нёман!..

А цяпер вось ранішні туман пе знізу падняўся, а спусціўся зверху, з невысокай, лёгкай хмарнасці. Ён захапіў верх ляснае «пілы», а пад ім, на цёмным фоне недалёкага лесу, хораша бачыцца і недажатае ўчора жыта, і ржышча з горбамі саломы, і два камбайны, што пазней дакончаць учарашняе, і сад з «сілпымі» яблынямі ў бульбе. Восем градусаў. Роспа.

Азяблыя вяргіні і драбнейшыя, але вышэйшыя,

для нас і для самой гаспадыні безымянныя кветкі, бледна-ружовыя, у якіх учора, у апошнім сонцы, працавалі пчолы, чым я налюбаваўся на ганку зблізку.

Р. абураецца ў пісьме, перадаючы мне начутую на аўтобусным прыпынку ў Карэлічах гутарку двух «інтэлігентаў»:

«Кто теперь не ворует? А тот, кто не ворует, тот грабит свою семью».

«Хачу, каб балела, хачу, каб балела...» Так паўтараў я ў душы калісьці, перад якім-небудзь бодем. Скажам, у дантыста.

І да смерці так ставіцца? Будзе лягчэй?

Карандашная ці чарнільная рыса на чыстай паперы, на полі кнігі ці часопіса — як гэта хораша, вельмі па-свойму адчуваецца ў прыродзе. Нават калі ты не ў лесе, не на траве, а калі прырода так вась — за сонечным акном.

Пысін усё-такі памёр¹.

Ад гэтай весткі — другой, канчатковай — уражанне такое, як быццам уся наша паэзія патроху памірае. Адзін за адным. А хто ж застаецца?..

Захацелася штосьці рабіць. Каб не спазніцца. Аднак чытаў далей. На выбар — раздзелы з купленых учора ўспамінаў Дастаеўскай. Потым — жнівельскі пумар «Полымя». Танкавы вершы, дзе роздум, яшчэ сталейшы, і свежасць, яшчэ ўсё ранейшая. Пасля, напразткі

¹ Гэтая вестка з Магілёва ў Мінск прыходзіла двойчы.

перабрыўшы цераз вялізнае пражайчнае поле, раптам — Пысін. Як развітанне!..

У вершы пра Сурначова я спачатку яшчэ раз светла адчуў даўняе, лясное ўражанне ад назві, з якою доўга не сустракаўся: «Ля хаціны тваёй сасновай...» Штосьці сапраўднае, як і ад першага для мяне, таксама ў партызанах, верша Куляшова: «А як след тваіх ботаў пабачу — нацалую яго і, як баба старая, заплачу...»

У канцы таго верша пра Сурначова — так коротка і так многа — пра Мележа, Барадуліна і мяне.

Абняў бы цябе, Алёша, ды ўжо не абніму...

✱

Чалавечкі мае цудоўныя. Волечка «танцуе» пад усялякую музыку. Апроч тое, што з праігрывальніка, калі яны сядзяць з бацькам на дыване адно перад адным і трасуцца ў пэйкім арыентальным падабенстве танца, яна можа і хоча танцаваць пад шум бабулінай швейнай машыны, нават пад кавамолку і электрабрытву. А Міхась, у гасцях, любіць паесці. Суп спачатку лыжкай, а потым місачкай дапіў і не пасмеў, на жаль, як дома — надзець тую міску на галаву.

Успомнілася, пішучы гэта, як Пысін не застаўся на канцэрце пасля ўрачыстай часткі юбілейнага вечара Зарыцкага, дзе ён выступаў з дакладам (са сшытка чытаў), а на маё педаўменне сказаў:

— Да ўнукаў хочацца.

Яны ў яго не ў Магілёве, а тут. А дзед бываў у Мінску не надта часта.

✱

За два дні — успаміны А. Цвятаевай. Спачатку залішне расчуленыя над мінулым, малалецтвам і пачаткам маладосці, залішне захопленыя «бабскай» дробязнасцю і сямейным самалюбаваннем, а потым, чым далей, то ўсё больш сур'ёзна.

Закончыў апоўначы, «бяздумна» парушаючы хатні рэжым такім штодзённым тут чытаннем — лежачы, пры святле ¹.

✱

З бойкай, амаль мужчынскай суровасцю, нейкім нават пракураным баском яна пра кагосьці сказала: «Оп свои мысли выковыривает из зада». Сталічная пісьменніца, у ДOME творчасці, «шчтоже сумняшася», што гаворыць такое дзвюм іншым жанчынам, а чуюць не адны яны. Можа, гэта і справядліва было сказана, аднак я — вось ужо больш за дзесяць гадоў, — сустрэўшы ў друку імя гэтай пісьменніцы, успамінаю перш за ўсё той басок і... чытаць яе не хочацца.

А тут яна, у повай газетнай публікацыі, дала яшчэ і партрэт. Зусім пад жаночую кволасць, пяшчотнасць, з вялікімі завушніцамі, у пераможны профіль колішняй маладосці. Не бярэ.

✱

Наша Зямля ў сусвеце, і канвеер мноста знаёмых і блізкіх, якіх нядаўна, даўно і яшчэ даўней не стала, і тых, што прыйдуць — пры мне, пасля мяне... Самыя блізкія, адзіныя. На нешта ж некаму яно патрэбна?! Калі казаць пра гэта найпрасцей. Пытанні, пад якімі біліся вялікія, з якіх найбліжэйшы Леў Мікалаевіч. Пытанні, якія і мяне пачалі хваляваць, як цяпер, здалёк паглядзіш, вельмі раца.

✱

Перад маім акном на шостым паверсе, у кронах соснаў і шматфарбных клёнаў — цагляная вежа старога, запушчанага касцёла. Спічасты дах і крыж — трохі вышэй за маё

¹ Гэты і сем наступных запісаў зроблены ў Юр-мале.

акно. А поччу, пад раіцу, калі яшчэ цёмна, там, дзе касцёл, блішчыць толькі зыркi, бяссонны агеньчык, вартуючы нейкі архіў.

✱

Удзень па тэлсвізары — пісьмы з многіх краін супраць нейтроннага шаленства.

З пісьма французскай маці:

«Загінуць нашы дзеці, а застапуца іхнія цацкі!..»

✱

Выйшаў у 8.15, пазней, чым заўсёды, бо нарэшце добра паспаў.

Імгла. Пад дрэвамі здаецца, што дождж пачынаецца або канчаецца, а гэта з лісця на лісце ападаюць цёплыя кроплі дажджу.

Над шырокай і ў абодва бакі бясконцай паласой пустога пляжа і над ціхім морам нізкі туман. У мора, модна кажучы, поўны рэлакс, — толькі размеранае, як подыхі, прыхлёбванне. І зусім нечаканае — медузы на самым краечку вады. Невялікія, ружаватыя, падобныя да сыраежак.

✱

Крытык Ігар Дзядкоў у пасляслоўі да аднатомніка Віталія Сёміна цытуе аўтара:

«Он умел думать против себя. Правильным для него было совсем не то, что приятнее и легче».

Грунтоўнасць, глыбіня, сумленнасць — гэта ў Сёміна адчуваецца. Трэба яго прачытаць усяго, з тым томам выдавецкіх рэцэнзій, які, здаецца, павінен выйсці, а мо ўжо і выйшаў.

І як шкада, што наша з ім дружба, якая выпадкова і хораша пачалася ў маі семдзсят шостага, так хутка і нечакана абарвалася.

✱

Гартаючы адзін з тамоў «60 лет советской поэзии», мінаю многае, як нецікавае,

прыблізнае, сухое ды глухое чаргаванне таго, што з многіх моў нацменшасцей не даносіць, а толькі рэгіструе так званы пераклад з надрадکوўніка.

Потым — Рыльскі. Пасля Тычыны спышіўся на ім.

Колькі ж было Максіму Тадэвічу ў пяцьдзесят восьмым, калі ён гасцяваў у нас на Свіцязі? Толькі шэсцьдзесят тры! А ў маі пяцьдзесят трэцяга, калі ён сустракаў нашу дэлегацыю ў кіеўскім аэрапорце і ўзяў нас з Вялюгіным у сваю машыну, упершыню наблізіўшыся ўважліва ды прызна? Яшчэ на пяць год менш. Як дзіўна і як прыемна глядзецца ў такое люстра, прымервацца ўзрастам да ўзросту. Чамусьці без суму, з адчуваннем абавязку, думаючы, а ці так ты паводзіш сябе — і пагул, і ў адносінах з маладзейшымі.

...І нікуды не дзенешся ад таго, што — па Талстому — «стихи тогда лишь хороши, когда они очень хороши». Запісваю пасля добрага верша Барыса Алейніка «Память о матери».

...З усіх бакоў аднагодкі дый маладзейшыя нагадваюць, што ты ўжо стары.

Падумаў гэта, чытаючы верш Гафура Гуляма «К нам прыезжайте погостить, друзья». Я пазнаёміўся з Гафурам у канцы сорок сёмага года, вяртаючыся з Таджыкістана. Тады яму было толькі... сорок чатыры. У Ташкенце ён прыйшоў у наш вагон і «в приливе нежных чувств» памяняўся з Ніліным галаўнымі ўборамі: даў гасцю сваю цюбецэйку, а забраў яго парыжскі капялюш. Павел Піліпавіч доўга стагнаў пасля ад такога абмену, а развітваючыся з Гафурам, запрашаў: «Будешь в Москве — милости прошу. Жена зарежет стакан чая»...

Добра гэта ў Гафура, па-ўсходняму:

Я растопил в чернильнице звезду,
чтоб написать лучистые стихи.

...Зульфія.

Госці таджыкскага з'езда пісьменнікаў, тады ж, у снежні сорок сёмага, пасля

заклучнага прыёму, у падораных нам халатах і цюбсецёйках, на досвітку, яшчэ не нагаварыўшыся, мы, некалькі мужчыні, гулялі па садзе дачнага пасёлка, дзе жылі, і надышлі да акна таго доміка, дзе ўжо напэўна ж адпачывала яна, Зульфія. Нілін, Лукніцкі, Вялюгін, Кірэенка, я — мы затаіліся пад дрэвам, а Барадзін пачаў, усходнім стылем, прасіцца:

— О Зульфія, о лучезарная звезда великолепного Ташкента! Яви свой светлый лик твоим рабам, открой!..

І далей, і больш. А яна на ўсё гэта спакойна адказвала з ашклёнай цемры:

— Сергей Петрович, идите, пожалуйста, спать.

А ёй было тады трыццаць два, і было гэта праз тры гады пасля трагічнай смерці яе мужа, Хаміда Алімджана, якому яна, аўдавеўшы, пісала гэтыя — сёння чытаю — словы:

Горжусь, что ты писал при мне.
Пусть каждая строка твоя
Давно завещана стране,
Но первой слушала их я.

✱

Учора ўвечары, у аўтобусе з Карэліч.

Салідны, відаць, талковы дзядзька з-пад Шчорсаў:

— Ну, няхай ужо мужчыны п'юць. А то ж і жанскі персанал шатнуўся. Ды яшчэ як! Прышоў чалавек дахаты, а баба на печы нежывая. Адна бутэлька ляжыць каля яе пустая, а другая стаіць недапітая. Сем бабаў ужо адправілі ад алкаголю лячыцца. Адною зашылі ампулу.

Бог мой — якая культурнасць: і ў вёсцы ўжо ампулы, у жанчыні!..

Вясёлая, дабрадушная Т., загадчыца сельмага, расказвае:

— ...Чувашку з арміі прывёз. Красівая, але неакуратная. І вельмі ж п'е. Іду я з работы, а яна сядзіць на лаўцы і галава ўжо цяляпаецца. «Галя, хадзем дадому», — кажу ёй,

а яна як пачала мяне церабіць... Ой, і мужчына не кожны такое скажа! Бабы ёй: «Галя, ты на каго гэта?» — «На яе». І зноў мяне чысціць!

А потым, як працверазілася, дык сустрэца саромееца, на чужы двор з вуліцы, калі я іду...

Маладзенькія хлопцы, студэнты. Ужо ў Карэлічах відно было, што п'яныя, а яшчэ і ў Міры, і ў Стоўбцах, і ў Дзяржынску выходзілі на прыпынках і прыносілі, што пападалася. Накрыўку тую зубамі здярэ, набулькае шклянку, а то і з бутэлькі, вып'юць новую рату і ляжаць на задніх месцах моўчкі.

Успомніўся — каторы ўжо раз? — год сорак сёмы ці сорак восьмы, магазін у драўлянай развалюсе на камароўскай развілцы, якое ўжо даўно няма, гастраном ці, хутчэй, карчма. Праезджыя шафёры (тады гэта не так каралася), спыніўшыся калонай грузавікоў, п'юць гарэлку піўнымі кухлямі. Хлапчук, можа, і не шафёр яшчэ, а стажор, якому так хочацца і так нялёгка тут выглядаць дарослым. Паўкухля яшчэ недапіта, а ногі ўжо не стаяць, а вочы так расчулена, захоплена атарапелыя, толькі ўсміхаецца, слухаючы гром старэйшых.

Учарашнія хлапчукі — ужо з поўнай кваліфікацыяй...

Якое гэта шчасце — у каго цвярозы сын.

✱

Калі ён заціхаў побач са мной, соладка пераходзячы на соннае дыханне, я ўпершыню назваў яго Светлячком.

І ўспомніўся Сяржант¹, высакародны Рафаіл Іванавіч — у такім жа становішчы дзеда-нянькі. Жыва ўявілася, як ён сказаў бы, смеючыся, пра сябе: што дзед заснуў раней за ўнука.

Скупое праяўленне радасці ў чалавека, які сумленна праішоў жыццё, зведаў мноства пакут і нялёгкай працы.

А ён жа і памёр як адбываючы яшчэ адно

¹ Былы заходнебеларускі надпольшчык, герой нарыса Я. Брыля «Партрэт старэйшага таварыша».

выпрабаванне. Адзін у даччыной кватэры, на той час без унука (ці без унучкі, не памятаю), — стала дрэнна, устаў па лякарства, упаў... Так і знайшлі яго на падлозе, вярнуўшыся з працы — мёртвага.

Што ж, у апошні момант кожны *allein*¹.

І Мележ успомніўся. Ён напрасіў вады, а пакуль тая цянька ці сястра прынесла — вада ўжо была не патрэбна.

✱

Учора ноччу не дапісаў да таго *allein* і пра Якуба, — яшчэ адно праязічна, страшна рэальнае².

Пагаварыць пра яго паперы: што з іх не павінна застацца толькі ў сям'і. І ў выдавецтве прапанаваць сваю дапамогу.

Усе нашы дачы, машыны...

...І самому так можна падрыхтавацца да адыходу. Пакінуўшы толькі патрэбнае.

✱

Учора не дапісаў:

Вечнае недаўменне: няўжо гэта толькі так — пажыў, памёр, і ўсё?..

А сёння хочацца дадаць:

Ідэалізм не змог растлумачыць гэта, і матэрыялізм таксама не растлумачвае. Нібыта ясна, аднак — далёка не ўсё!..

✱

Успомніў бедную хаціну на Гомельшчыне, у нашым падарожжы семдзсят першага года³.

Старэнькая маці і старая, гарбатая дачка. Дачка ўпрыгожыла хату: абклеіла газетамі, а па газетах намалявала квачом мноства вялікіх,

¹ Адзін, самотны (*нямец.*). Намёк на раман Г. Фаллады «*Jeder stirbt für sich allein*» — «Кожны памірае адзінока».

² Якуб Міско памёр 23 кастрычніка 1981 года.

³ Маецца на ўвазе збор матэрыялу для кнігі «Я з вогненнай вёскі...»

зіркатых кветак, як па-дзіцячы «прыдумапых». Не памятаю ўжо, хто ў іх сям'і закатаваны фашыстамі, у якім неверагодным горы яны, маці з дачкой, ратаваліся, як засталіся. Проста мне раптам і жыва ўявілася, як на парозе гэтай хаціны нехта — а можа, і сам я — зарыдаў. Ад крыўды за такое чалавечае жыццё...

✱

Пазаўчора здаў Якубаў рукапіс. Толькі ім жыў гэтыя паўтара месяца.

Здам у архіў усё, што ў мяне з яго спадчыны. І буду лічыць, што для яго зрабіў усё магчымае? Не. Аднак не ведаю яшчэ, ці напішу штосьці большае за прадмову, ці толькі буду згадаць яго, як ужо згадаў, пішучы пра іншых, — скажам, пра Адамовіча, — або ў запісах.

...Выйшаў і пяты том. І, дзякуй богу, ёсць адчуванне, што яшчэ не ўсё, што трэба паладжвацца на новае.

1982

Чытаю ўспаміны пра Зошчанку. І яго пібы адкрываючы, і некаторых з тых, што пішучь пра яго, здзіўляючыся, колькі ў нас літаратараў — было і ёсць — малавядомых, а запятых вялікай справай сумленна і талкова.

Упершыню чытаў яго па-польску, школьнікам, апавяданце, якое цяпер пазнаў у двухтомніку, — «Собачый нюх».

Трэба яго пачытаць як найбольш, з ваянным «Октябрем» уключна.

Успомнілася, што Дзіма расказваў у сорок шостым годзе, вярнуўшыся з Куршчыны. Нехта хаміў у вагоне камусьці безабароннаму, другі нехта сказаў, што «такого в газете пропосочить бы», а той, што хаміў: «Пиши, пиши! Один уже

допісался!..» І ўсім было зразумела, што гэта — пра Зошчанку...

✱

Учора ўвечары, вяртаючыся з Ленай Шырмянкай з Дома мастацтва, дзе мы невялікім гуртам адзначалі дзевяностагоддзе Рыгора Раманавіча, успаміналі Якуба.

— Я малая была яшчэ, пад сталом сядзела, калі бацька, вярнуўшыся з гімназіі, расказваў маме, як гэта Астроўскі з паліцыяй разганяў гімназістаў. «Як ён так мог! Ён іх, дзяцей! Ён растаптаў Міско!..» А дзён праз два я ўбачыла на вуліцы Якуба, убегла дадому, крычу ад радасці: «Міско жывы! Міско не растаптаны!»

Памаўчалі. А потым яна — зноў пра Якуба:

— Калі чалавеку самому дрэнна, дык ён робіцца такі добры. Так ён апошнімі днямі гаварыў са мною...

✱

Урапіі сеў вычытваць пасля машынкi «Гномаў»¹. Прыемна чытаецца тое, што калісьці (так ужо даўно!) з прыемнасцю перакладалася.

«Вершы пераклалі Анатоль Вялюгін і Сяргей Дзяргай». Успомніў мілага, слаўнага Сярожу, і тое, як мы з Бярозкіным ездзілі паведаць яго дома, невылечна хворага. І паўлітра ўзялі вульгарнага, але ж і хораша пасядзелі вечар за чаркай і пейкай там халасцяцкай закуссю.

Няма ўжо іх...

✱

Танклявы, вусаценькі, лысаваты. А выйшаў да раяля, сціпла стаў, заспяваў «Процай, радость, жизнь моя...» — ператварыўся са сваім сакавітым, мяккім, адухоўленым

¹ Аповесць-казка М. Канапніцкай «Пра гномаў і сіротку Марысю». Перадрук — для перавыдання.

барытонам. Пасля яшчэ і раманс Чайкоўскага. Закончыўшы яго, пакланіўся хлопец хораша і, пад ляскат апладысmentaў, пайшоў на месца, сеў побач са сваёй, таксама маладой і сціплай, сяброўкай.

І мне прыемна стала, што яны абое, калі я пасля выступаў, засмяліся весела там, дзе трэба было.

✱

Прыкра гэта і небяспечна — інтэрв'ю. Ты гаворыш, а ён ці яна запісвае абы-абы, расшыфрувае потым не з магнітафона, а з бланкота, затым і сам ці сама, і іншыя, хто над імі, правяць... І ў вышкі тое, што табе ўкладвае ў вусны той ён ці яна, месцамі просіцца назад.

✱

Ужо не першы раз гляджу-слухаю па тэлевізары маладую спявачку, што ўваходзіць у моду. Млявым галаском самазакаханай пястункі яна выводзіць:

Матушка возьмет ведро,
молча принесет воды...

Не вытрываў: «Сама, жаробка, не прынесла б?»

А гэта ж, як даведаўся ўвечары, словы таленавітага Рубцова. Аднак жа ў песні яно блага: у такім маральным кантэксте.

✱

Бучму ва «Украдзеным шчасці» бачыў я ў Мінску, у канцы саракавых ці ў пачатку няцідзсятых.

Часта ўспамінаецца тая паўза, калі Мікола Задарожны, вярнуўшыся з лесу, пакуль распранацца — вымае з-за раменя сякеру. Цішыня — і на сцэне, і ў зале, а потым стук кінутай на лаву сякеры... Можна, гэта і няправільна па-сялянску, што кінутай, але майстэрства — сапраўднае.

Вось і цяпер ¹, знайшоўшы ў купленым учора энцыклапедычным даведніку «Кнів» пра Бучму, зноў пачуў тую цішыню і той стук кінутай на дошку сякеры,— знак адчаю ці толькі вялікага гора...

✱

Колішняе выступленне на двух Цвіркавых вечарах, увядзенне мясе ў савет на літоўскай літаратуры, цяпер — запрашэнне ў Вільнюс і Анікшчай, на свята Вепуоліса,— гэта абавязвае лепш ведаць літаратуру братняга народа.

Калі мы аглядалі з Зуёнкам Віленскі універсітэт пасля рэстаўрацыі, купіў том «Истории литовской литературы». Падумалася цяпер, што вось і буду чытаць яе, можа, з такім жа задавальненнем, як у свой час чытаў Кшыжаноўскага ².

Анікшчай будзе ўспамінацца. Вепуоліс і Білюнас, якога таксама трэба чытаць, а яшчэ ж і Баранаўскас з яго «Борам»... Зайздросна, як людзі шануюць сваё.

...Чытаючы гісторыю якой-небудзь літаратуры (цяпер — літоўскай), як быццам педаўмяваю, нават і з сумам, што літаратура калісьці *пачыналася*, а не *была вечна*...

✱

Весела — а чаму весела? — успомніўся той лагойскі калгасны брыгадзір, што ўцякаў ад нас верхам, з пасёлачка ў пасёлчак, а мы, на «газіку», не маглі яго дагнаць: мы акружымі дарогамі, ён па сцежках. Быў дзень выбараў у мясцовыя саветы, многа п'яных, і ён думаў, відаць, што яго ловіць нейкае пачальства.

Таму і няма ў кнізе «Я з вогненнай вёскі...» сказа пра тое, як ён уратаваўся. Малы яшчэ тады. Старэйшы брат, што спаў з ім у каморы,

¹ Запісана ў Кіеве.

² Юльян Кшыжаноўскі (1892—1976) — польскі гісторык літаратуры.

выкліканы на расстрэл, адкінуў коўдру на
малога — і так яго не заўважылі... Расказала
пра гэта цвярозая цётка.

✱

У «Советской культуре» пра
Ю. Марцінкявічуса:

«Самым сильным и неодолимым соблазном
для него был (и, к счастью, остался) труд —
каждодневный и изнурительный... Трудолюбие и
выдержка, основательность и немногословность».

Штосьці падобна было (у «Истории
литовской литературы») сказана і пра
І. Авіжуса.

Чаго не хапае мне.

✱

Кніга, якую я хачу зрабіць, гэта па сутнасці
адзін з варыянтаў таго, што я хацеў зрабіць у
шасцідзiesiąтых («Я іду»), і таго, што зрабіў
(пяты том, «Сцежкі, дарогі, прастор»). Яшчэ
адзін варыянт кнігі майго жыцця, майго
бачання роднага.

✱

Для Карэінай у сямідзiesiąтых гадах
мінулага стагоддзя кінуцца пад цягнік было
вельмі «сучасна». Скажам, як цяпер пад
які-небудзь... ледзь не касмічны карабель.

А вечнае пры гэтым застаецца вечным —
і ўчора, і сёння, і заўтра.

✱

На вечары Галубка, любуючыся іграй
цымбалістак і імі самімі, раптам усномніў
адну Мішыну карціну. Аднекуль ён капіраваў
(ці не Паленава?), сам даючы колеры, як
Хрыстос ідзе з вучнямі палявой дарогай,
зрываючы і расціраючы каласы. (Дарэчы, і
Мішына прывычка.) Карціна гэтая сваё ўжо
аджыла, гадоў сорак павісеўшы ў сваяцкай
хаце, пад канец свайго існавання выглядаючы

даволі марна. А вось жа выбліснула ў памяці
золатам жыта, блакітам неба, пашым юнацтвам...
Я тады яму пазіраваў — рукамі, калі
прадзьмухваецца расцёрты колас.

✱

Добра гэта — народнае, свежае,
скрамнаватае слова — і ў жыцці, і ў
літаратуры.

Аднак вось ужо некалькі дзён з памяці не
выходзіць п'яная, дзікая лаянка мужчын на
вуліцы сучаснага сяла, якую ніяк не назавеш
інакш, як толькі хамствам, цемрай...

✱

Ка мне ў госці з прывітаннем шчырым
І з песнямі калгаснікі прыйшлі...

Далей тут просіцца рыфма «сырам». За
даўнасцю гадоў і думалася, што сярод тых
пачастункаў, якія госці прынеслі, быў і сыр, на
які — у маім успаміне-ўяўленні — і націскаў
пеяк амаль урачыста Валя Таўлай.

Праверыў па кнізе. Сыру няма. Ён у іншым
месцы («Як у госці сын прыехаў»):

Частавала белым сырам,
Хлебам сітным, мёдам пчолім...

Значыцца, з сырам памяць мяне не
падвяла — ён быў, і ён нам добра бачыўся ў
тыя галодныя пасляваенныя дні.

✱

З самага ранку прычапілася мелодыя песні
«Пайшоў Ясь наш на лужок» у выкананні
аркестра пад кіраўніцтвам Жыновіча.

І яшчэ раз — каторы ўжо раз! — падумалася,
якія людзі пайшлі з нашай культуры...
І Жыновіч, і Шырма, і купалаўцы, і ад нас,
літаратараў, колькі, дый якіх!.. А пакуль яны
жылі — здавалася, што так і будзе заўсёды,
нават яшчэ лепш...

✱

Жах, адчуты на аўтобусным вакзале:
Увесь наш свет пекуды ўсё едзе. З самага
ранку да позняй ночы.
А хто ж працуе? Што будзе далей?..

✱

Перагортваючы чарговую кніжную старонку,
на якой будзе таксама падзейна добры,
прыгожы і разумны змест, падумалася: як жа
гэта прыемна!.. Такіх старонак было ўжо вельмі
многа. Думаецца, што і будзе іх шмат.

✱

У першай, якая трапіла ў яго рукі, лацінскай
хрэстаматыі вялікі Пірагоў быў уражаны
такім простым выслоўем: «Вселенная дзеліцца
на дзве часткі — небо і зямлю».

Чытаю гэта і ўспомнілася, як у вясковай
пачатковай школьцы пажылы настаўнік
тлумачыў нам, што такое вецер, — *рух наветра*.
Паўвека помніцца. Чаму?

✱

«Парус» Лермантава. Што значыць
аднаведная музыка! Ubачыўшы першыя радкі
верша, я не чытаю яго, а спяваю ў душы,
захоплена ўздымаючы іх цудоўнай, сонечнай
мелодыяй.

✱

Паўло Тычына:

Товарыство, якое мені діло,
Чи я першы поэт чи останні?..

І швейцарац Макс Фрыш:

«Неверно даже то, будто я всегда описываю
только самого себя. Самого себя я никогда не
описывал. Я себя только предавал».

✱

Фрыш пераказвае Гейне:

«Он кажется себе двуличным — чувство, которое пристало бы столь многим поэтам. Гейне честен и постольку ценен. Но следующий шаг, пожалуй, — стать еще честнее: не сочинять то, что предки в соответствии со своим сознанием принесли в поэзию, а действительно творить, воссоздавать наш мир».

А далее он цитует Брэхта:

«Что же это за времена, когда разговор о деревьях кажется преступлением, ибо в нем заключено молчание о зверствах!»

Фрыш пераказвае, цытуе, а я, чытач, удзячны яму, бо і я багацею.

І яшчэ адно, — калісьці я напісаў пра сваё нахабства: сам друкую свае запісы, не пакідаючы іх на вырашэнне нашчадкаў. Я там пытаўся: няўжо я першы так раблю?

Аказваецца — не. І гэта таксама прыемна.

...І яшчэ адзін «дзённікавец» — Э. Калдуэл:

«Я собираюсь издать многочисленные автобиографические заметки в виде дневника, где, наряду с моими личными переживаниями, должны отразиться и настроения людей, живущих рядом со мной».

✱

Патрык Д. Сміт:

«Если мои незатейливые романы могут тронуть всего лишь одно человеческое сердце в каком-нибудь отдаленном уголке мира и вызовут в читателе чувство братства, дружбы и понимания, тогда все разочарования, муки, которые испытываешь, работая над дорогой для тебя книгой, в конце концов не напрасны».

Ні ў літаратурнай, ні ў польскай энцыклапедыі гэтага Сміта няма, а думае чалавек як след. І хай бы ж ён ведаў, што слова яго «трогае сердце», як блізкае, і яшчэ аднаму!..

✱

Кнігу апавяданняў не пішуць — яе складаюць з апавяданняў напісаных, з думкай пра кожнае з іх паасобку. Бачыць добры том апавяданняў, — як у Альгірдаса Поцюса, як у Зігфрыда Ленца, — гэта прыемна. І мне разоў колькі хацелася сабраць такі том, выдаць адразу вялікую кнігу апавяданняў, але пакуль што не змог.

✱

Два месяцы прайшло, і ён сяды-тады вылушчваецца ў памяці жывым, усмешлівым, сур'ёзным хлопцам, паэтам, работнікам, — Грыша¹. І боль паўтараецца...

✱

Чамусьці захацелася перачытаць «Яна і я». І чытаў яе — як не адзін: з прысутнасцю Валі Таўлая і нашага Грышы. Упершыню здалася мне іхняя падобнасць — усмешлівай ціхасцю.

Яшчэ раз (пасля «Жалейкі» ў шэсцьдзесят шостым годзе) ясна стала, як пялёгка было Купалу, з яго талентам, прабівацца ў такой «нявырабленай» (як поле нявырабленае) мове. Адчувалася нават краса, прывабнасць ледзь не дзіцячай словатворчасці.

І прыгадалася даўно пачутае ад кагосьці, што Чорны хацеў перапісаць «Новую зямлю» прозай. Купалу прозай не перапішаш.

✱

Л. Талстой («На каждый день», 24 лістапада):

«Радоваться! Радоваться! Назначение жизни — радость. Радуйся на небо, на солнце, на звезды, на траву, деревья, животных, людей. Нарушается эта радость, значит, ты ошибся где-нибудь, ищи эту ошибку и исправляй».

¹ Рыгор Семашкевіч трагічна загінуў 11. VI.1982 г.

✱

Адноічы на нейкім большым пасяджэнні я выйшаў на трыбуну, пачаў гаварыць пра нашу паэзію, закрануў паэзію Папчанкі, і тады толькі заўважыў яго ў зале. Я сядзеў даволі далёка за ім, не бачыў яго, а праходзячы да трыбуны, не заўважыў. А ўбачыўшы зверху — не вытрываў, сказаў: «Здароў, Пімен!» У зале засмяліся, ён — стрымана — таксама.

І я цяпер, праз пятнаццаць гадоў, засмяўся, успомніўшы тое над добрым артыкулам Барадуліна пра Папчанку.

✱

Услед за іншымі жанрамі расце і наша крытыка. Паасобныя прадстаўнікі яе ўсё смялей ды смялей дагаворваюцца да таго, што яна — жанр зусім *сам па сабе*. Праўда, яна — не прыдатак нейкі да іншых жанраў, несправядліва і нетактоўна так лічыць, аднак жа, пра што ж яны, крытыкі, самастойна пісалі б, каб не было — уявім — прозы, паэзіі, драматургіі?

Гэта — яшчэ раз пра маладосць нашай літаратуры.

✱

Адна калектыўная гутарка пра маладую паэзію, гутарка, што называецца, на высокім узроўні, звялася да скаргаў на тое, што вершы цяпер — які кашмар! — друкуюцца не на асобных старонках, а ў падборку...

✱

- Я буду памятаць цябе да канца!
- Як гэта мала...
- А што я магу больш?!

✱

На карце загарасца яшчэ адзін агеньчык таленту. І як гэта важна, што ў яго ёсць сваё месца на Зямлі, адкуль ён і сігналіць.

Учора, прачытаўшы аповесці Івана Яўсеенкі, «Крык коростеля» і «Шанку Мономаха», знайшоў на карце яго куток на паўночным усходзе Чарнігаўшчыны, дзе рэчка Сноў і пяма вёскі Займішча, і нейкае асаблівае адчуванне літаратурнай абжытасці яшчэ і гэтых мясцін зацэплілася ў душы. Хоць ён, Яўсеенка, і жыве цяпер у Варонежы.

Чытаючы, успомніў сустрэчу з Траяпольскім у Маскве, на Кутузаўскім праспекце, светлай красавіцкай раніцай. Як ён па-народнаму проста і самавіта расправіў вусы, каб пацалавацца са мной, як я спытаўся ў яго пра Яўсеенку, ужо знаёмага тады па аповяданнях, і як Гаўрыла Мікалаевіч назваў яго «хорошим парнем» ці, нават зусім па-бацькоўску, «хорошим мальчиком».

Як гэта важна, дарэчы, — добрае слова ў падтрымку, слова чалавека, які не проста старэйшы, а паважаны.

✱

«Паэт у прозе» — няўжо гэта больш, чым проста добры пісьменнік?

✱

Учора Л. прымераў мае акуляры і сказаў: «Пасадзіў ты вочы!»

І праўда, яны ўжо часамі баляць ад чытання. А я ўсё чытаю. А кнігі ўсё новыя ды новыя, якія трэба, хочацца прачытаць і якія ўсе ўсе роўна не прачытаеш. Так сказаў бы і кажа той, хто не любіць чытаць, каму гэта не здаецца патрэбным.

Сёння, устаўшы, падумаў пра сябе: «Што ні падсунуць — ты яго і давай!..»

Пазаўчора пошта падсунула мне кнігу ўспамінаў пра Турсуна-Задэ, — прыслаў таджыкскі настаўнік, які мне зрэдку піша. Паколькі я трэці дзень не выходжу, а пазаўчора наогул ляжаў, узяўся за гэтую кнігу адразу.

Успомніліся дзве сустрэчы з Мірзо ў ягоным Таджыкістане, — у канцы сорак сёмага і вясной семдзсят другога.

Першы раз, калі яму было трыццаць пяць, мне трыццаць, а Толю Вялюгіну яшчэ менш, мы ў адным, добра праверапым, «газіку» перавалілі цераз Гісары, дабраліся да Тэрмеза. Іскрай гарыць у памяці агеньчык чайханы на перавале, дзе мы поччу грэліся шурпой. Бачу буйныя зоркі, якіх да тое ночы і іншых начэй не бачыў так блізка. Чую, здаецца, і сёння чароўныя песні, якія доўга хвалявалі мяне дома.

Палез быў учора ў блакнот з семдзсят другога года, каб праверыць, ці запісаў хоць трохі што пра другое паведанне Душанбэ, калі мы з Мірзо ў адной машыне ездзілі па акаліцах і многа гутарылі пра найбліжэйшае, і ён мне бачыўся лепш, чым на розных — моднае слова — форумах у Маскве.

Толькі што, пасля апошніх у кнізе ўспамінаў, знайшоў у шафе маленькі зборнічак з аўтографам, амаль гістарычным, трыццаціпяцігадовай даўнасці, — «Індыйская балада», — і зноў перачытаў яе. Талент. Нават праз сіта перакладу. Узяў і нядаўні нумар «ЛіМа», прачытаў Мірзо ў перакладзе Барадуліна, рабоце якога хочацца верыць.

Прыгадалася наша з Мірзо і Сяргеем Баруздіным выступленнем па таджыкскім тэлебачанні, калі мне зусім зразумелым здалося, што паметкі ў сваім блакноце (плац выступлення?) гэты, так шчодро праслаўлены пяспяр дружбы народаў, рабіў... не сучасным, «рускім» алфавітам, а арабскім. Праверыў у «Літэратурной энцыклапедыі»: у 1928 годзе яму, Мірзо, было семнаццаць; пасля было дванаццаць год лацінскага шрыфта, тады ажно

трыццаць два гады «рускага», а ён, як для душы, заставаўся ў арабскім.

Ды справа не ў шрыфце, — ён чалавек Усходу, сын свайго народа.

Час адшалушвае часовае, у чалавеку застаецца асноўнае, перад абліччам вечнасці са шкадаваннем думаш: чаму ж я не бачыў тое раней, што так выразна бачыцца цяпер?..

Аднак жа праўда і другое, — шмат, вельмі шмат было і ёсць таго, што перашкаджае бачыць у некаторых таленавітых іх сапраўдную, глыбіншую сутнасць. Перашкаджае нудна-панымае праседжванне творчага жыцця ў прэзідыумах, перашкаджае і адштурхоўвае перазахвальванне, перакормліванне тых, што хораша пачыналі і значна больш ды лепш зрабілі б, каб не адышліся так далёка ад саміх сябе...

Думалася разам з тым і пра тое, як параўнальна мала я бываў у пісьменніцкіх паездках, у Дамах творчасці, дзякуючы чаму і няшмат у мяне знаёмых і сяброў сярод цікавых людзей літаратуры і мастацтва. Хоць, з другога боку, тады было б, можа, менш сувязі з простым, іржаным, надзейным, на чым трымаемся.

✱

Пры выпадковай сустрэчы N., ціха ды ўсмішліва захоплены сваім замежным другам, паведаміў мне, што гэтаму бойкаму другу — да яго юбілею — «іхні ўрад даў ліцэнзію на адстрэл аднаго мядзведзя».

Бедны мядзведзь!..

✱

Добра чытаць кнігі, пад якімі добра думаецца. Не толькі пра тое, што чытаеш, але і пра сваё.

У Чорнага, у дзённіку, пра гэта сказана так: «Кожная тая кніга добрая, калі яна ўзбівае чалавека на сталыя і важныя думкі».

✱

Учора перад сном, у цемры слухаў з прыцішанага транзістара вершы Ісакоўскага і песні на яго словы, і добра было ад такога «общення» з сапраўднай паэзіяй, з тым, каго і я трохі ведаў.

Чакаў «Враги сожгли родную хату». На жаль, не перадалі.

✱

Добрая мова ў паэме Зуёнка «Маўчанне травы». Словы, абароты новыя для мяне, нязвычайна прыемныя.

Нашымі намаганямі, з розных куткоў у адно, мы і зрабілі б багатую літаратурную мову.

✱

У сваім добрым заключным слове Танк-юбіляр сказаў, што за шмат гадоў літаратурнай працы ён зразумеў найлепш адно: застаецца не тое, што напісана прыгожа, а што праўдзіва.

А каб адно з другім? Як у Чэхава, у Талстога, у іншых такіх? Гаварыў жа ён, Леў Мікалаевіч, адзін з пайбольшых праўдалюбаў, што «не даром она — забота о форме»!

✱

Шаўчэнкава «Наймічка» вельмі падабалася Льву Талстому. «За распрацоўку вечнай тэмы — самаадданасць мацярыпскай любові».

Узяў з «украінскай паліцы» трохтомнік Тараса Рыгоравіча. Не ведаю, як сказаць: упершыню прачытаў ці перачытаў даўно чытанае, як зусім новае прачытаў гэтую паэму. І прыгадалася, чытаючы, не што-небудзь іншае ў Льва Мікалаевіча, а чамусьці «Карнеі Васільеў». І тут, і там падобна проста і глыбока.

✱

Сярод кніг, якія Міша прыдбаў перад вайной, за паўтара савецкага года, быў і Шаўчэпка. Адтуль памятаю чароўнае «Поставлю хату і кімнату, садок-райочок пасажу» і дзёрзкае «з баграшцы онучі драты»... Яшчэ раней, пры Польшчы, мяне захапіла гэта:

Рабочым головам, рукам
На сій окраденій землі.
Сваю ты силу піснопілі.
Мені ж, мій боже, на землі
Подай любов, сердечний рай
І больш нічога не давай!

Успрымалася гэта як найвышэйшае крэда, бо ў паняцце «любоў» укладвалася найглыбейшае — чалавечнасць.

Пра «Садок вишневый коло хати» Навічэнка піша: «С малолетства знает его на Украине каждая читающая душа, но не все помнят, что эту трогательную идиллию... написал Шевченко в тюрьме...» І я не ведаў. Няўжо не ведаў? А так жа прыемна ўведаць, так па-поваму — ад новай падсветкі — свеціцца гэты верш...

А што да «читающей души» (добра, пязвычайна сказана) — ёсць засцярога. У нашых вёсках гэтую песню слявалі і «нечитающие души», непісьменныя, прычым захоплена, так дакрапаючыся шчырым сэрцам да вялікай паэзіі.

✱

«Чеховская обезоруживающая простота».

Гэта ўчора як быццам само выскачыла, калі мы гаварылі з Н. пра веліч любімых — Талстога, Дастаеўскага і, цераз «великолепного» Буніна, дайшлі да неспараўпапага Чэхава.

«Обезоруживающая» — таму, што прастата гэтая так шчасліва час панявольвае.

✱

Трэба ўмець радавацца чужому поспеху. Думаючы пра поспех роднай літаратуры. Трэба не ўмець, а ўвесь час вучыцца гэтай радасці, змагаючыся з зайздасцю старэйшага. І тады толькі возьмеш хоць тое, што можаш узяць з самога сябе, і аддасі яго другім.

✱

Прачпуўшыся пасля шасці, успомніў пазаўчарашні Коласаў вечар у Маскве (па тэлевізары), выступленні Марцінкявічуса і Быкава, асабліва добрае ў Юсцінаса, і цяжка стала на душы, што і гэтыя хлопцы ўжо таксама на схіле...

А ўчора быў позні вечар са сцішнавата прыгожай поўняй, з белапенным гоманам хваль, з думкамі ўсё пра тое ж, — што ўсё гэта, можа, напярэдадні найгоршага, ужо не толькі для блізкіх, для паасобных, а для нас усіх...¹

✱

Гэта ўсё-такі надзейнае, гэта застаецца, — словы, абзацы, старонкі. Добра зробленыя, умацаваныя разумным сэрцам, якое іх само перажыло, адчула. Каб адчувалі, перажывалі і іншыя.

✱

Радзішчаў («Путешествие...», раздзел «Пешки»):

«Первый раз обратил свое сердце к тому, что доселе на нем скользило».

✱

У Карамзіна, якога чытаю пасля Радзішчава, згадваецца Штаргард.

¹ Гэты і васемпаццаць наступных запісаў зроблены ў Юрмале.

У памяці ажыў той дажджлівы, халодны і галодны ранак 21 верасня трыццаць дзевятага года, калі нас у тым Штаргардзе выпусцілі з таварнякоў і пагналі праз увесь горад у лагер. Змрочна-суровыя гмахі ў рапішняй імглістасці, наша ацэнласць, хто без шышелі, як я, мокрая блакітна-шэрая форма канвою і пешматслюўная, рэзкая строгасць — ордшунг!..¹

Гэтай раніцы, сустрэчы з нямецкім тылам, я ў рамане не паказаў.

...Амаль ужо дзвесце год таму назад дваццацідвухгадовы Карамзін пісаў пра сваю гутарку з недзе там сустрэтым прускім афіцэрам:

«Ему крайне хотелось, чтобы королю мир паскучил.

— Пора снова драться, — говорил он, — солдаты наши пролежали бока, нам нужна экзерциция!

Миролюбивое сердце мое оскорбилось. Я вооружился против войны всем своим красноречием... Немилостивый мой капитан смеялся и кричал:

— Нам нужна экзерциция, экзерциция!»
Чым не сучаснасць?..

✱

Зноў Карамзін:

«Солнце закатилось. Я пожал руку бедной старушки и возвратился в Париж».

Гэтая фраза помніцца мне з маленства. Найлепшы доказ, што і «Письма русского путешественника», няхай сабе і фрагменты, я чытаў. Запомнілася гэтае месца сваёй сентыментальнасцю. Шмат чаго я тады не разумеў, вядома, і ў яго, але здаровае адчуванне смешнага было.

Чытаючы пра «строгую честность» яго *служі*, успомніў, як тыдні ўжо са два таму назад малады таксіст з рэдкім прозвішчам Варава даў мне доказ *свабоднай* сумленнасці.

¹ Парадак (нямецк.).

Завёз мяне з жонкай і дачкой на пахаванне В. Р., на далёкую ўскраіну, а мінут праз дзесяць ці нават і больш, пасля таго, як мы расклаціліся і ўвайшлі ў жалобную кватэру, ён зайшоў туды і, ветліва знайшоўшы мяне сярод людзей, шануў: «Прабачце, вы забыліся ў машыне парасон».

Як незвычайна сёння гэта звычайнае!..

✱

Тры таміны па пяцьдзсят аркушаў — «Русские очерки», якія высока і, здаецца, някранута стаялі сабе ў бібліятэчнай шафе. Што перачытваю, а што чытаю ўпершыню. Учора быў Радзішчаў, потым Карамзін, а перад ём адзін з братаў Бястужавых — Марлінскі, з яго цікавымі, грунтоўнымі нарысамі пра Сібір. Цяпер чытаю зусім дагэтуль незнаёмага М. А. Воранава, спачатку вучня, потым сакратара Чарнышэўскага.

Думаў і думаю над гэтымі тамамі пра веліч рускай літаратуры яшчэ і з такога боку, — глядзячы на яе праз геніяў, не праз тых «сярэдніх», што ў іншых літаратурах лічыліся б вялікімі, а праз тых, што так і засталіся ў сваім часе, прыпаяныя да яго, прапусціўшы наперад, у вечнасць, вялікіх.

Ці варта было ім, «прыпаяным», думаць пра як найлепшую апрацаванасць, дабротнасць свайго слова? (Была, відаць, узнікала ў каго-небудзь і такая недарэчная думка?) І надумалася пра тых, чья работа ў іншых галінах чалавечай дзейнасці таксама была дабротнай, і не магла не быць такой, нават калі яна не разлічвалася на вечнасць, а на пэўную даўгавечнасць, патрэбная была, перш за ўсё, у сваім часе. Былі ў іх, тых «прыпаяных», таксама і зародкавыя адчуванні, і абдумванне, і чарнавікі, і цэнзура, і хваляванні, і промахі, і ўдачы. І гэта зпоўна жа павінна вучыць нас, новых «прыпаяных», да свайго часу, сціпласці, адчуванню абавязку.

✱

Кінафільм пра Леаніда Быкава, акцёра, рэжысёра, таварыша, якога ўжо няма.

Таленагіты чалавек, лепш — чалавечны талент коміка. Урыўкі з фільмаў, у якіх ён быў абаяльны ў сваёй разнавіднасці.

Там, дзе ён у ролі франтавога лейтэнанта дырыжыруе самадзейным афіцэрска-салдацкім хорам-аркестрам, я ледзь не падскочыў у крэсле, адчуўшы, нарэшце, што і мне пра свайго П. у новай рэчы трэба пісаць з усёй любоўю да яго, не саромеючыся яе, не абмяжоўваючы. Так лані пойдзе!..

✱

В. Канецкі, «Третій лішні»:

«Введение самого себя в книгу дело нескотливое и лишних хлопот полчасень полон рот, но если, черт возьми, чувствуешь, что так надо?!»

Знаёма гэта і мне.

✱

Даўно забітая ці здохлая чайка, — а мо і варона, бо не пазнаць, — выкачапа хвалямі на бераг. Два хлопцы і дзяўчына спыпіліся каля яе. Хлопцы збоку гавораць пра пешта сваё, а хлопцанадобная на вопратцы папеначка стаіць, нахіліўшыся над слізкай, агіднай «кансервай» і натэтычна пессіцца:

— Встань! Да встань же!..

Младая постесса?

✱

Успаміналі Ніліпа. Я — між іншым і тое, як ён аднойчы казаў: «Калі мне з Саюза звопяць, што трэба прыйсці на пахаванне, я так і ведаю, што памёр хтосьці пязначны»...

«Злосны ён трохі быў».

«А ці проста злосны?..»

✱

Калісьці, яшчэ ў юнацтве, бывала сумна і прыкра ад мастацкай бездапаможнасці некаторых рэвалюцыйных песняў — самадзейных, складзеных на мясцовым матэрыяле, спяваных на мелодыі... нават модных у той час вальсаў. Выводзілася гэта часамі «хто ў лес, хто па дровы», а за гэтай шчырасцю стаялі і катаванні, і турма. Я гэта ведаў, аднак «эстэтычны скрыгат» у душы заставаўся. І помніцца.

Зусім іншая справа — светлая, звонкая радасць першай сустрэчы — у выкапанні той самай моладзі — з песняй, якая і сёння хвалюе: «Там вдали за рекой...», і з іншымі песнямі, начутымі па савецкім радыё ці таямніча прынесенымі з-за мяжы, прафесійнымі («Мы рождены, чтоб сказку сделать былью...») і народнымі.

Гэтая музыка маладосці сналучана ў памяці з вобразамі людзей, сярод якіх было добра.

✱

Мора сёння ў 7.30 раніцы прыхлёбвала лёгкай хваляй паяк нібы абыякава, з няроўнымі паўзамі, толькі для ліку, што яно не спіць. Надумалася ў паўзмроку, што гэта пены намыла на стыку хвалі з берагам, а правы ў — белая, крышталічная памаразь.

Над соснамі па абрывістай градзе — яшчэ далёкаваты сонечны ўсход, зара. А высока на паўднёвым захадзе, у лёгкай марознай замурзанасці неба — асколак пядаўняй поўні.

Мама сказала б: «Схода месяца».

✱

Шагіняп пра Шаўчэпку. Груптоўна аўтарытэтнае сцверджанне велічы Кабзара.

Прыемна прачытаць такое:

«Он никогда не выдумывал *материала* своей прозы. Фабулу он, конечно, сочинял, очень

нехитрую и несложную, но его описання
достоверны, как документ; в них нет и тени
вымысла (кроме разве переноса положений)».

...«Брюллов приучил Шевченко к одному из
прекраснейших занятий и лучшему способу
выработки личной и бытовой культуры —
к чтению вслух».

Гэтым і я заімаўся цяма.

І свае новыя рэчы бліжэй чытаў. Яшчэ і ў
шэсцьдзсят шостым годзе, прыехаўшы з
Каралішчавіч, чытаў Ніне, Калесніку і
Янкоўскаму свежанькія «Апоўначы» і
«Глядзіце на траву». Сам хваляваўся і рад быў
бачыць крадком хваляванне слухачоў.

Чаму цяпер не чытаю сябрам
свежананісанае, што адбіла ад гэтага?

...Дома трэба будзе, парэшце, прачытаць
ую прозу Шаўчэнка. Толькі дзёпнік яго чытаў
і перачытваў (пасля падарожжа на Волзе),
а іншае і мне здавалася не на ўсю сілу
ягоным.

✱

Апошнім часам часта думаю (па-руску
сказаў бы: с нежностью думаю) пра Якубаву
кнігу. Як помнік яму, у нейкай меры ўзняты і
ўгрунтаваны і маімі рукамі. Чакаю, узважваю
на далоні, гартаю — накуль што ў думках...¹

✱

Бессістэмнае чытанне? Што ж, і жыццё
наша ў пераважнай большасці «бессістэмнае», —
штосьці прыходзіць, з нечым незапланаваным
мы сустракаемся штодня, штогадзіны, і строга
планаваць сваё і жыццё, і чытанне проста
немагчыма.

¹ «Маё маўклівае сэрца», кніга літаратурнай спад-
чыны Якуба Міско, выйшла на пачатку 1983 года.

✱

Сустрэў у часопісе прозвішча Рахманінава і ўспомнілася, як у пачатку пяцідзсятых вынадкава кушій пласцінку з яго песняй на словы Пушкіна — «Не пої, красавіца, пры мне...». Поччу ўставаў да праігрывальніка, каб ціхенька паслухаць яшчэ раз.

✱

Васьмідзсяцігадовая сястра Цвятаевай — перад абліччам вечнасці — ніша пра Марыну Іванаўну, што «основной тон ее жизни была — *тоска*».

Ведаю гэта і я — прыступы жудасна-горкай тугі... Даўнавата яе не было, ды вось зноў прыйшла. Прачнуўся ў тры гадзіны, каля гадзіны ляжаў без агню...

Успомніўся Якуб, — як ён (Таня казала) наміраў у страшэнных пакутах, клічучы маці. Мужны, стрыманы, з маўклівым сэрцам усё сваё нялёгкае жыццё.

Успомніўся запіс Льва Мікалаевіча, — старэнькага, стомленага і замучанага, адным любімага, другім ненавіснага, праслаўленага на ўвесь свет тытана думкі, тытана душы, — як ён на-дзіцячы маліўся сваёй «маменьке», якое ніколі не бачыў...

«Не тое, не тое, не тое», — як часта, як балюча я адчуваў гэта ў сваім юнацтве і пазней, як адчуваю цяпер, калі ўспаміны і сапраўды *самі* развіваюць перад табой «свой світок»...

Як светлае, як паратунак нейкі, успомніў перадсмяротнае пісьмо Жалезняковіча¹, якое ўжо ён сам не мог мне напісаць, а дыктаваў прыяцельцы іхняй сям'і, пажылой супрацоўніцы райкома, якая прыслала мне тое пісьмо, калі Паўла Арсеньевіча ўжо не было.

Ведаю, ведаю я, што трымацца можна

¹ П. Жалезняковіч (1906—1971) — адзін з актыўных удзельнікаў заходнебеларускага камуністычнага падполля, герой нарыса Я. Брыля «Сэрца камуніста».

толькі за адно — за жаданне быць лепшым, за жаданне ісці наперад.

«Благочестывого старца» з мяне не атрымаецца. У якіх пакутах я буду адыходзіць — не вядома. І не запішаш іх, не будзеш, як акадэмік Паўлаў, *працаваць да самага канца*. І прыкладу камусьці іншаму не дасі, бо так жа многа ў кожнага ў нас толькі *свайго* — і гадкага, і светлага.

«І не запішаш...» Вось толькі ўключыў святло і стаў пісаць, — і многае, што адчувалася на ўсю жудасную глыбіню, да поўнай балючай аголенасці, цяпер, нібы пават адразу, адышло, а ты — як выплыў, выпырнуў адтуль. Ужо з налёгкай, ужо як быццам з веданнем, што табе рабіць, ужо і з пэўным самалюбавам...

Выдаўшы пяты том, *так* выйшаўшы з самім сабой на людзі, мне цяжка далей быць «актыўным, пладавітым», мне трэба знайсці ў сабе штосьці новае, і гэта так нялёгка. І наогул, і ў нашай складанасці, якая, здаецца, яшчэ больш ускладніцца...

Былі дзеці малыя, цяпер прыйшлі ўнукі, адны ва ўсёй песмяротнай красе дзяцінства, другія — ва ўсёй складанасці сталага веку. А мы ўжо ў старасці, як ты там не брыкайся.

Аднак не хочацца дажываць, хочацца жыць. І жывецца пакуль што...

Простая мудрасць: «трэба жыць, як набяжыць» — таксама не гульня словамі, а мудрасць, народжаная ў пакутах.

✱

«Если бы я не уважал вас за талант, то вы бы давно полетели у меня в окошке»¹.

У тым, што талент як быццам аддзяляюць ад цябе, наважаюць за яго, а не за ўсё ў табе — сяды-тады мяне раздражняла, крыўдзіла.

¹ А. Чэхаў. «Скрыпка Ротшильда».

✱

Пра аднаго з праслаўленых і вельмі закланочаных сваёй славай іхні крытык сказаў мне — для большай аб'ектыўнасці, што «шанку Манамаха ён насіць умее».

Можка, і так, але ж пісаць, не здымаючы гэтай шанкі, — не варта. А праз яго радкі яна даволі часта бачыцца.

✱

Маё любімае ў Коласа — «Маці» («Непрыветна цераз вокны почка пазірае»), аказваецца, — як быццам я ніколі не ведаў гэтага, — напісана ў турме, што прыдае і так цудоўнаму вершу яшчэ большую абаяльнасць і сілу.

У тым жа, турэмным раздзеле «Песняў жалбы» — верш «С турмы» (так у кнізе), тое «Пісьмо з астрога» («Напішы мне, калі ласка, пісьмко дахаты»), што так жыва і так змястоўна нагадала мне школьнае маленства. Сябрукі, сяброўкі бачацца праз паўвека, як жывыя, да іх прымяркоўваюцца радкі, а ў вымаўленні кожнага ці кожнай, за радкамі ажываюць вобразы, — не ведаю, ці тады, ці сёння больш блізкія мне.

А слова *працаўнік*, не вельмі каб прыемнае, і Колас ужываў: «вясковым працоўніцам». Знойдзена яно ці «прыдуманна», ці проста перакладзена з рускага *труженик*? А колькі «прыдуманых» слоў у іншых, сталейшых літаратурах?

...У польскім выданні Коласа спыніўся на самакалыханцы, знайшоў яе ў арыгінале («Песня на сон у бяссонне») і прачытаў на-новаму, як штосьці больш значнае паэтычна, чым думалася, успрымалася рапэй.

Па-над рэчкай драмле дуб,
Задрамі і ты, Якуб!

Вобраз! І коласаўскі вельмі. А ў перакладзе ён дарэчы, размыты:

Juž dębina sen omroczył,
Zmruż i ty, Jakubie, oczy.

Дуб, што *дрэмле* над рэчкай, — тут і краса, і сіла, якую не вельмі «omroczysz»¹.

У ціхім, любым коласаўскім настроі ўзяў з паліцы на стол увесь чатырнаццацітомнік, пераглядзеў фотаздымкі, трохі дзённік, што ў ім калісьці адзначаў на палях, сёе-тое з апошніх вершаў.

Коласаўскі настроі пачаўся не ўчора. Пераглядаючы прэсу, што сабралася за месяц², прыемна спыціўся на артыкуле Генадзя Каханюўскага ў «Голасе Радзімы».

Сябар Коласа на турме, асілак ды весялун Мацей Цярэшка з-пад Маладзечна, які «мог на плячах утрымаць васемнаццаць пудоў», а цару жадаў «добрай асіны і пятлі», выйшаў на волю раней за крамольнага настаўніка, а потым ужо настаўнік наведаў яго ў вёсцы якраз на «дзяды».

Гэта здалося мне тэмай анавядання. Ажно Караткевічу назваціў.

✱

Хто мог падумаць, — ці сам ён, ці яго блізкія, — што гэта звычайнае ў іхнім насёлку прозвішча — Багрым — так падхопіць ветрам нашага адраджэння, так панясе гісторыя народа, што стварыў сваю літаратуру?

✱

«Сталічная вышка», чым так стараюцца гіннатызаваць нас некаторыя рэдактары і крытыкі.

А на вышцы ў тых некаторых і калені дрыжаць і галава кружыцца, — больш, чым у тых, што не на вышцы, а бліжэй да зямлі.

Л. Я.

¹ Omroczyć — азмрочыць, адурманіць, увесні ў забыццё.

² Запісана ў Мінску, пасля вяртання з санаторыя.

✱

Душні-Марцінкевіч. Трэба яшчэ лепш ведаць яго. А першае, што памятаю з юнацтва:

Напачку Яночку! дай табе божа
За год даждаці святога спаса,
Каб, як лес, расло ўсякае збожжа,—
Дык будуць пірогі і густая каша...

Большы мне ў тым вершы як быццам і не трэба было, каб адчуць смак чагосьці блізкага, — і да роднага слова, і да роднай зямлі, і да родных людзей, і да працы з яе глыбокім сэнсам, і да сумленнай стомы з салодкім чаканнем заслужанага адначынку.

✱

Узяў толькі мой твар, а іншае ўсё прыдумаў.
І нейкае пейзажна-філасофскае акно, і нейчы стол з машынкай, і нейкую белую куртачку мне, як у кухара. Славутае, моднае: *ён так мяне бачыць?* Добра, што хоць не ўніз галавою! Такі вялізны партрэт, у такой агромністай, светлай зале... І хочацца сказаць: «Таварышы, дальбог жа я тут ні пры чым!»

Як ні пры чым, — а хто пазіраваў?
А верыць жа ў маладыя таленты трэба?

✱

Музыка слова. Для мяне ў маленстве гэта было так хвалююча, так прыгожа:
«Гогенцалерны! Бялуджыстан!
Перекати-поле!..» А баец-акружэнец, цыбаты хлопец з Валагодчыны, у сорок першым годзе, прывыкаючы ў вёсцы да беларускай мовы, са смакам паўтараў: «Панцак! Ланцуг! Абцэгі!»

✱

Рыльскі (з паэмы «Сашко»):

—
...І всі знайшли, а я шукаю,—
І як ім знати, скількі мук
Таіть у радості й одчаі
Із серця выхопленій звук!

✱

«Працай» над кнігай, над часопісам, над газетай у яго лічыцца багатае падкрэсліванне радкоў то чырвоным (станоўчае), то сінім (адмоўнае) алоўкам, а звыш таго яшчэ і надпісы ды знакі на палях — клічнікі, пыталнікі, плюсы, мінусы. Проста так, «для душы». Лбо каб напісаць, «куды палежыцца», з адабрэннем ці, часцей, з пратэстам.

✱

На канцэрце Імы Сумак я заснуў.
Дэманстрацыя пераходаў ад сапрадна да баса, усе тыя славуцы сем ці восем рэгістраў, — не мастацтва, не адухоўленаць, а проста фізіялогія.

А назаўтра таварыства дружбы запрасіла і мяне, у ліку работнікаў культуры, на сустрэчу з гэтай перуанскай ды сусветнай выдатнасцю. Раз пазванілі ў гасцініцу, — будзе. Другі раз пазванілі, — магчыма, будзе. Трэці раз — яна прымае ванну. Апошні званок — не, не зможа прыйсці.

І пайшлі мы дахаты. Шырма, Цікоцкі, Цітовіч, паэты, мастакі. Сярод беллага дня...

✱

На выстаўцы карціна «Памяць». Тры былыя партызаны, мужчыны пажылыя ўжо і з выгляду зусім неваяўнічыя, стаяць з поўнымі шкляшккамі і глядзяць кудысьці — са шматзначнай тунасцю п'яных...

І тут адзнака часу.

✱

Нешта адразу пасля вайны адзін менавіта сялянскага паходжання, які не пры масавым запыле, а далёка загадзя ўцёк з вёскі ў горад, гаварыў знаёмаму, прыехаўшы да яго ў вёску:

— Зарэж карову. Зачэм цябе дзве?

Так яно пачыналася — забіванне любові да гаспадарання на зямлі.

Помніцца педаўменне таго чалавека, гаспадара: як гэта так — узяць ды зарэзаць карову?! А потым яно, педаўменне такос, патроху прайшло.

✱

Устаў рана, неахвотна, неяк туга, як у юнацтве ўставалася далёка да дня — малаціць цапамі. Зрабіў некалькі лічаных старонак, адчуў, што далей палежным чынам не пойдзе, і ўздыхнуў, закрываючы папку:

«Дзякаваць і за гэта!»

✱

Ніколі столькі не шнураваў каля свае вёскі, як сёлета. Ці раз, ці два ўспамінаў, праязджаючы, а сёння вось зноў успомніў адну з даўніх раніц, познеасенніх ці зімовых, ад'езд пасля кароткага гасцявання.

Ранняе снеданне. Гарачая бульба, з парай, лепш прыкметнай у халаднаватай пасля ночы кухні, апаноўка яечні з прысмажанымі скваркамі, хлеб тоўстымі лустамі, свой, з вялікага бохана. Братыя: «Можа, на чарцы?» І мой неакрэслены поціск плячыма. Мы вышівалі і сапраўды па адной, бо мне ў дарогу, а яму па працу, да людзей.

Як гэта проста ўсё, як хораша здалёк і як ужо непаўторна!..

Сябру для новай рэчы спатрэбіліся Індыя, Амерыка, а мне ўсё думаецца і далей, што я змагу яшчэ нешта вартае зрабіць толькі вярнуўшыся туды, адкуль выйшаў, толькі стаўшы бліжэй да роднага кута.

У жаданні спяшацца пісаць, якое ўзнікае пры смерці яшчэ аднаго блізкага чалавека, — колькі тут мітусліваці, а колькі належнага *memento mori*?.. Мітусіцца не трэба, трэба аберагаць свой час, заўсёды, штодня нацэльвацца на галоўнае, зноў і зноў вучыцца.

✱

Яшчэ адна радасць чытання, — ведаць, што старопкі, якімі ты захапляешся, радалі і тых, што чыталі гэта да цябе, што над імі плакаў ад смеху Пушкін, задумваўся Талстой...

✱

Пачаў чытаць Сяргея Абразцова¹, толькі ўвайшоў у яго разумнае, смачнае слова — захацелася запісаць:

Добра гэта — прыгожая старасць: у Абразцова, у юбіляра Гейчанкі², у Андронікава, у пашых — Шырмы і Станюты, пра якую толькі цяпер належна загаварылі. Старасць прыгожая — не з надзеямі пачатку, а з заслугамі мінулага і працай сёння.

Як многа высакароднага яму, Абразцову, дала яго шматгадовая дружба з дзецьмі.

Чатыры абзацы пра дзяўчынку, што пашкадавала на вуліцы кацяня, да хваста якога нейкі нягоднік прывязаў вяроўку з гайкай, вартыя добрага аनावядання. Апошні абзац:

«В эти минуты он (Мурзик на коленях дзяўчынкi, што робіць урокі) не менее продуктивен, чем решение задачи, в которой вода в один бассейн вливается, а из другого почему-то выливается. Котенок делает девочку доброй. Пужнейшая продукция!»

¹ «Наука и жизнь», № 1, 1983 г.

² Гейчанка Сямён Сцяпанавіч (нар. у 1903) — рускі пісьменнік.

✱

На вечары Гарэцкага, слухаючы, як Н. захапляўся трапнасцю юбіляравых характарыстык, там, дзе нейчая жонка «панурая, худая дылда з чорнымі вусамі, як у мышы», успомніў бедную «дылду» Г. Н., што на трыццатым годзе жахліва закончыла самагубствам — з-за свае непрыгажосці... Прыгадалася таксама, што па законах сатырычнага жанру, чаму мяне калісьці вучыў і той самы Н., «прозвішчы, імёны і фізічныя педыхоны асмяянно не падлягаюць».

✱

Вялікае мноства маладзешькіх дзяўчат у белых халаціках і крыху фанабэрыстых белых шапачках «калунаюцца» ды «слепяцца» каля дарагіх станкоў, з мікраскопамі. «Пасля тэхнічнага вучылішча, забяспечваюцца прапіскай і інтэрнатам». Падумалася: а каб гэта іх зноў рассеяць па родных мясцінах, — колькі б яны параджалі дзяцей на свежым паветры, у нармальных умовах сям'і!..

Учора, выступаючы на адкрытым партыйным сходзе, старшыня калгаса А. гаварыў:

«Мы дамагліся зліцця вёскі з горадам, з той розніцай, што наша вёска, звыш усіх гарадскіх выгод, захавала свае перавагі. У нас чыстае паветра. Мы не дрыжым над шклянкай малака. У нас цудоўныя, праверааныя нявесты... Я не для смеху, таварышы! Яны ў нас не такія, як у горадзе, што праз месяц разводзяцца. Кожную з іх усе ведаюць змалку...»

Тут я ўспомніў тоўстую папку з заявамі тых гарадскіх, «неправерааных», што ўжо ў радзільным доме, адразу ж адмаўляліся ад дзяцей... Яўрэйская прыказка: «Калі жаніцца ўдавец з удавою — спаць лажацца ўчацвярых». А такая жонка — успомніць сваё першае дзіця, нарадзіўшы другое, для

мужа яе першае? Гэта — калі за добрага хлопца выйдзе.

✱

Прыгадаеш, калі што было напісана, і ажно злосць бярэ: што — ужо таксама пятнаццаць, дваццаць гадоў?!

✱

Няўжо і такое павінна праходзіць бяследна?

Таварыш Д., пажылы газетны фотакарэспандэнт, калісьці зняў мяне па нейкім рэдакцыйным заданні і даў адзін здымак мне. Я адкрыў ім свой чатырохтомнік і першы том паслаў гэтаму сціпламу, добраму чалавеку. Ён падзякаваў кароценькім пісьмом і разам з ім прыслаў фотаэцюд, у свой час зроблены, думаецца, для душы. Рэдкія бярозы ў сонцы, з іх ценямі і позне-летняй травой. Таварыш Д. ужо даўнавата памёр. А сонечныя бярозы стаяць за шклом адной з маіх кніжных шафаў. І добра бывае зірнуць на іх, паглядзець...

Як і цяпер, ад раскошных старонак «Ціхай плыні» Гарэцкага.

✱

Муж — у вайну сапёр, пасля вайны спартсмен, цяпер у рэанімацыі. Яна ледзь ідзе ад яго, па дарозе расказвае мне пра гэта новае «ўскладненне» ў іх бяздзетнай сям'і: расказвае нібы спакойна, бо як жа інакш?.. І не дахаты яшчэ ідзе, суседка па дому, а да ракі цераз бульвар. Там у гэтую, аж лішне лёгкую, зіму на незамёрзлай ніжэй плаціны рацэ асела, прыжылося каля сотні дзікіх качак. Калісьці бачыў я такое ў Осла, здзіўлены быў, амаль расчулены такім спалучэннем красы прыроды і чалавечай культуры. А тут, у нас, адны ўжо спрабавалі да гэтых качак нацсунуцца з

дзікасцю браканьерства, а іншыя
«сентыментальна» падкормліваюць іх. Вось і
яна, мая даўняя знаёмая, усмешліва прыемная,
культурная жанчыца, не спяшаецца ў
самотную ўтульнасць яшчэ ўсё па-зімоваму
доўгага вечара, а можа, і ночы
бяссонна-даўжэзнай, яна ідзе да сваіх
«вутачак». Жыццё павінна мець разумны сэнс.

І муж яе, і яна старэйшыя за мяне толькі
на чатыры гады... Працуюся вельмі рана, да
шасці, адразу чамусьці з думкай, што не за
гарамі і мае семдзсят, што трэба спяшацца
нешта значнае рабіць. Ды супакоіўся на тым,
што ў нашай справе сілаю многа не возьмеш.

✱

Што там ні гавораць пра «вечныя тэмы», як
ні страшаць такім «адрываю ад сучаснасці»,
а такое ўсё-такі застаецца. Я — пра сваіх
вожыкаў, казлоў, клёнікаў, галубоў, якія зноў
вось прыемна бачыць у новым перавыданні,
якія чытаюцца, выклікаючы «чувства добрыя»,
нарадженне гэтых апавяданняў успамінаецца
светла і цёпла. Няўжо такое не патрэбна для
галоўнага?

✱

Нам трэба літаратурная мова. Як у рускіх —
«великий, могучий, правдивый и свободный
русский язык!» Пішам. Хто адкуль сюды, у
цэнтр нашай зямлі, прыйшоў, прынёс сваю
мову, мову родных мясцін. Куды і цяпер ён
часта вяртаецца, да мовы *сваёй*, у прозе — па
добрым прыкладзе Івана Мележа. Узбагачайма
яе, нашу літаратурную мову, голлем, лісцем,
кветкамі, пладамі, насеннем мясцовых гаворак,
але ж памятайма, дбайма і пра ствол, і пра
карэнь вялікага дрэва нашай роднай
літаратурнай мовы.

✱

З двух братоў Бычкоўскіх Купала зрабіў свайго шляхцюка Бычкоўскага. А Бычкоўскія, бацькі гэтых братоў, у кашцы мінулага стагоддзя перасхалі на Лагойшчыну з нашага Воўчага Балота, дзе іх прозвішча было проста Бычко, якіх у нас у Міры і павокал няма.

Смачна даведвацца пра такое, пра такую сувязь літаратуры з жыццём, зусім да цябе блізкім.

✱

Над рукапісамі Гарэцкага.

Першы сшытак «Камароўскай хронікі». У касую лінейку.

Людзеі шмат, іх яшчэ не запамінаеш, а жыццё іх ужо бачыш, усяму ўжо верыш.

Як голле на дрэве, дзе кожная галіна ды галінка ідзе ў свой бок, так і ў яго лёсы разыходзяцца, кожны па-свойму, не паўтараючыся, не падобныя адзін да аднаго.

Мова — пародным голасам расказвае.

...У гісторыю, хроніку ўжо ўплятаюцца залацінкі, мастацкія дэталі, унесеныя туды чулым сэрцам пісьменніка. Стары аддзяліў сына з пявесткай, а назаўтра, сустрэўшы іх на дварэ, паміж сваёю, старою хатай і іхняй, поваі, сам першы павітаўся: «Добры дзень, дзеткі!» і заплакаў. У другім месцы — пра тое, як ездзілі на агледзіны ў сям'ю жаніха, вельмі ж пабожную, і бацька пявесты сказаў: «Не аддам, бо замоляць»...

Упэўненасць, з якою ён гаворыць пра дні, тыдні, месяцы такая, што верыш, як дакументальнаму.

✱

З кнігі Пшыбася ¹:

«Часцей трэба карыстацца зброяй найбольш

¹ Пшыбась Юльян (1901—1970) — польскі паэт і рэжысёр. Вытрымкі перакладзены з яго кнігі лірычных запісаў «Zapiski bez daty».

дзеіснай і смяцца з самога сябе, калі бывае так, што праціўнікі маюць хоць крышку рацыі, а на зачэпкі і адкрытую ману трэба адказваць нагардлівым маўчаннем.

...Каб не адчуваць агіды да самога сябе, трэба любіць хоць аднаго бліжняга.

...Уф! Не магу! Не магу чытаць раманаў, нават класічных, шэдэўраў. Колькі ж я задаваў сабе прыкрай работы, пакутуючы над бягучай польскай белетрыстыкай, рэцэнзуючы яе.

Хопіць! Цяпер буду разбіраць эсэ, парысы, вершы, а вытворчасць фікцыі абмінаць!

...Трэба хоць раз у жыцці папрацаваць сумленна, як рабочы і селянін, каб пазбыцца сораму, што пяро лягчэйшае за молат і серп.

...Трэба слова спачатку суцішыць, вызваліць ад шуму штодзённай гаварыльні, каб пачуць яго чыстае і поўнае гучанне; трэба яго акружыць цішынёй і абагаціць маўчаннем».

Кніга гэтая, здадзена я ў выдавецтва самім аўтарам, выйшла месяцы праз два пасля яго смерці. Добра думалася пра старэйшага таварыша, сяброўства з якім было пачалося.

✱

Караленка:

«Я стараўся толькі не закрываць *своими* чувствами того внутреннего ужаса, который заключен в этом явлении и отразился в непосредственных записях».

Гэта — пра «Бытавое явление», у пісьме Льву Мікалаевічу ад 7.IV.1910 г.

Запісваю, бо падумаў, што так і мы стараемся, робячы сваю «Я з вогненнай вёскі...».

✱

Зноў паўтараецца «не тое», «не тое»... Як быццам, каб зноў пачаў жыццё спачатку, было б толькі тое, што трэба. Трэба жыць, давай, што можаш даць, бяры, што засталася на твай ўзрост, і дзякуй добраму лёсу.

✱

Першая чырванагрудая ластаўка на драціне, толькі што праведзенай ад вугла нашага доміка да слуна. Як прывітанне даўняга, вясковага, як знак абжытасці гэтага кутка ¹.

✱

Як прывітанне з вёскі, ад Н., зайшлі дзве яго маладыя сваячкі. Правадніца экспрэса Мінск — Масква, чарнявая красуня, і работніца намярнага завода, таксама ў сталіцы. На аднолькава новых веласіпедах, купленых у сельмагу (нікель і светла-зялёнае). Прывезлі некалькі каліваў сунічнай расады. Пасадзілі мы іх у місе, пакуль мая гаспадыня вернецца з Мінска. Чарнявая замужам за хлопцам з Гомельскай вобласці — так мы з ёю ішлі далей, удакладняючы, — Петрыкаўскага раёна, са станцыі Канцэвічы, побач з якой, у вёсцы Слабада (япа, маладзічка, дапамагла мне ўспомніць) мы калісьці запісвалі мудрую бабуку Булаву ². Свет і сапраўды цесны ці, лепш сказаць, людзі так дзіўна распаўзаюцца ды збіраюцца — па ўсёй краіне і зноў па родных кутках.

Пасадзілі наненкі расаду, развіталіся міла і паехалі цераз лес, па пясчанай і не пясчанай дарозе ў зноў амалоджаных маем дрэвах.

✱

Неўзабаве пайду па полі даўно знаёмаю сцежкаю, мінаючы ціха-гудлівыя слуны, яшчэ без ластавак на дратах. І калі нават хмарна будзе і далей, буду бачыць нізка над лугамі і лесам за ракою сонца, вялікае сонца яшчэ адной равняй рапіцы. Буду бачыць — успамінаючы

¹ Гэты і далейшыя запісы — у пасёлку Крынічпае на Міршчыне.

² «Я з вогненнай вёскі...», раздзел «Дзіця бяжыць разораю».

мой першы сёлета праход на толькі што
натунанай сцэжцы, першае сонца ў гэтых
родных мясцінах, першую руць не зводдаль, не
з дарогі, а над сабой і навокал сябе, ідучы
насярэдзіне маладзенька-зялёнай ячнай
прасторы. Успамінаючы радасць жыцця,
свабоды, здольнасці на патрэбнае людзям.
Дарма, што ў свеце столькі сумнага, жахлівага,
балючага — што ўжо было, што ёсць, што можа
быць...

✱

Днямі зноў думалася пра крыніцу — родную
мову, якой служу і буду служыць як
першааснове выхаду ў агульналюдскае. І не
таму, што без гэтага мяне не будзе, а таму, што
толькі так, толькі кожны ад свайго, ад сыноўняй
любасці, ад мудрай пашаны да свае крыніцы,
да свайго карэня па-сапраўднаму выходзяць
да ўсіх людзей.

✱

Ціхае шчасце сціпласці патрэбна нам для
разумнай свабоды паводзін, для найбольш
плённага назірання жыцця — з самай
сярэдзіны. А тут уваходжу ў тралейбус, а Н.,
што можа сёе-тое зляпаць, збоцькаць,
згарадзіць у так званай літаратуры, убачыў
мяне і крычыць з другога канца поўнага
вагона: «Прывітанне!.. (З падкрэсленай
выразнасцю — імя і па бацьку.) Над чым
працуеце? Я канчаю раман...» Прышлося без
пары, на паступным прышынку выйсці.

✱

Перакладаючы нядаўна «Дым»
Канапніцкай, — зноў жа, як з Прусам было,
з удзячнасцю за перажытае пад гэтымі
старонкамі ў маленстве, — яшчэ раз ясна бачыў,
што галоўнае ў творы — укладзенае ў яго

пачуццё. У гэтым выпадку — пачуццё шчырай любові да простага, працоўнага, беднага чалавека, жаючае разуменне, адчуванне матчынай радасці, матчынага гора.

✱

Торнтан Уайдлер, «Мост караля Людовіка святога» і «Дзень восьмы».

Многа агульнага, у сэнсе інтэрнацыянальнага ў бачанні галоўнага, што не навінна бянтэжыць і стрымліваць. Гавары сваё і на-свойму, гавары перажытае, і галоўнае — у гэтым.

✱

На перадплеччы маладога, вусаценькага шабашніка татуіроўка: «Тот не знает цены свободы, кто не был ее лишен». Рука праз краты выпускае голуба, а пад кратамі і пад імі на палавіне гэтай фразы, калісьці вельмі змястоўнай для маладога чалавека. Ubачыўшы гэта, я ўспомніў адразу свае гады палону, Пёстраковы адзінаццаць год турмы... А сёння зноў вольны ўспомніў тую татуіроўку, прачытаўшы пра Дастасёўскага, — як ён мог, умеў, хацеў у кожным бачыць чалавека.

✱

Маміна «грашней таму, у каго прапала», — колькі ў ім мудрых варыянтаў!..

✱

«Прыйдзе парá і вырасце трава».
Згадалася, прычапілася прыказка, якую пачуў і запісаў падлеткам. Такая простая, а вольны не выходзіць з памяці некалькі дзён. Пават як быццам і смак рыфмы адчуваецца на-народнаму.

✱

Поччу быў такі лівень, што здавалася: ну, усё ўжо, на ўсім, і не выбрацца будзе нашым адгэтуль, і мне не дайсці ў вёску на малако. А выйшаў у 6.30 на двор — як хораша, як шчодро паносна і адмыта ўсё навокал! Ажно ўспомніўся пушкінскі радок: «Чай теперь твоя душенька довольна?» І цёпла так. Усё не толькі вушы падняло, але ж расце, расло ўсю ноч.

Учора нашы ездзілі ў далёкія суніцы, а я тры гадзіны быў з госцікам. Карміў яго, заношваў і, калі ён спаў на маёй тахце, любавалася ўнучкам, успамінаючы бацьку яго ў такіх... месяцах. Учора якраз яму было іх дзесяць. Потым катаў яго ў калясцы каля дарогі, і было вельмі хораша на душы. Ажно вось зноў вярнулася... Мо і напішацца пешта пра гэта, калі не асобна мініяцюрай, дык у нечым большым. «Пра гэта» — пра несмяротнасць жыцця ў яго паўтарэннях.

✱

Успамінаў неяк старога К. у бальніцы. Як ён збіраўся «паразумпець» — не працаваць так многа і цяжка. Расказ быў пра тую сваю незвычайную працавітасць, і дома, і ў полі. «Усё жыццё ўсё спяшаўся, снышаўся. Каб як найбольш зрабіць. Іду ў поле, спяшаюся, а потым азірнаюся, ці бачыць хто мяне. Няма нікога. І надбягу тады, каб хутчэй!..»

Усмішка — у канцы дзевятага дзесятка. Яшчэ ўсё з жадааннем нарэшце пачаць усё інакш... Як аказалася, за тыдзень да канца.

✱

Дзве лічбы — 6.45 рапіцы і 4 вышэй пуля. Церка і сонечна. Вельмі звычайнае, будзённае — сцяна ельніку, дарога, ячменнае поле, за ім дубы і аленышы над Пёманам, а пад ракой і зарочнымі лугамі густы туман. Калі

крыху дакладней, дык яліны, што стаяць узбоч дарогі густа і высока, асветлены сонцам неяк нібы незвычайна, па-святочнаму; дарога пасля нядаўняга ліўня яшчэ не пыліць, а стракаціць пратэктарнымі ўзорамі, ісці па ёй лёгка і спорна; ячмень, яшчэ зялёны і нашчацінены калоссем угару, мігціць безліччу халодных, сонечных расінак на вусіках; туман, з якога вытыркаюцца за Нёманам кроны дубоў, нібы спецыяльна выдзеліў для агляду ячменнае поле, дарогу і сьнік. І гэтага, выдзеленага, так памала, што я, ледзь не сонна яшчэ шлёбаючы па дарозе са сваім чырвоным бідончыкам, спыніўся і нават сказаў: «Як хораша!»

Нагадалася, — Фёдар Абрамаў, які ўжо не *любуюцца*¹ халаднаватай красой роднай Поўначы, і словы Льва Мікаласвіча пра тое, што пазначэнне жыцця — радавацца.

Радавацца і працаваць.

✱

«Потом из будущего я возвратился в настоящее и опять с тоской думал, что ты мудрее меня, что ты знаешь нечто такое, что и я знал когда-то, а теперь забыл, забыл... *Что и все-то на свете сотворено затем только, чтобы на него взглянули глаза ребенка!* Что царствие божие принадлежит тебе! Но теперь сказаны эти слова, но, значит, и тысячи лет назад ощущалось загадочное превосходство детей? Что же возвышало их над нами? Невинность или некое высшее знание, пропадающее с возрастом?»

Ва ўспаміне-звароце да наўтарагадовага сына («Во сне ты горько плакал») гэта было напісана праз тры гады пасля таго, як мы з ім, так хораша, мудра таленавітым Юрыем Казаковым (у цытаце падкрэсленне маё), у адной пісьменніцкай руска-латышка-казахска-беларускай брыгадзе

¹ Ф. А. Абрамаў памёр у маі 1983 года.

ездзілі па спякотным і экзатычна прыгожым Сямірэччы. Я не мог з ім пагаварыць, бліжэй назнаёміцца, бо на працягу ўсіх тых сутак ён быў прыкра... *хворы* — так трэба сказаць. Адно за адным чытаючы дабротныя апавяданні ў яго вялікім і яшчэ так свежа, горка пасмяротным томе¹, я час ад часу вяртаўся да партрэта. Ён, Юрый Паўлавіч, быў такім і тады, у нашай паездцы, — зношаным, стомленым страшнай хваробай, якую трэба ўжо ставіць у пераліку «хваробаў веку» ледзь не на першае месца... Балюча гэта пісаць. Дый у прычыны трэба было б глыбей заглянуць. Якія супярэчнасці раздзіралі яго, ад чаго ён уцякаў у ачмурэнне? Сумна!..

✱

Учора апоўдні С. прыехаў на матацыкле падаіць карову, трошкі пазней падышоў і П. Прысеўшы на ганку, у сонцы, пагаварылі. Пра надзённае — сенаванне. «Паслязаўтра Яна, а да жніва яшчэ далекавата». «А памятаеце, хлопцы, — сказаў я, — што калісьці гэтай парою ўжо вішні былі. Сена вязеш ды спынішся пад вішняй...»

Запісваю з-за гэтага звароту: «хлопцы», бо атрымалася так зусім натуральна. Хай сабе адзін з нас паплаўнічы, другі столяр, трэці пісьменнік, аднак жа мы аднагодкі амаль і — перш за ўсё — *свае людзі*. У гэтым прыемнасць мая, і так бы сябе адчуваць.

Ад такога ж, дарэчы, ідзе хораша-натуральная народнасць Бялова, Абрамава, чаго ёсць трохі і ў мяне, чаго мне трэба больш.

✱

Неяк нядаўна прыгадаўся раздзел з «Надпісу на зрубе», дзе стары плыве з упучкай у лодцы. Я ж мог і «выдумваць»! А сёння,

¹ Ю. П. Казакоў памёр у снежні 1982 года.

перачытваючы ў сваім «тэмніку» памёткі да «Рэха», што не стала аनावяданнем, а толькі чатырнаццацю радкамі падраздзельчыка ў «Дажджлівым, сонечным жніўні», падумаў: а ці не абкрадаю я сам сябе, залішне многа заганяючы толькі ў нататкі?..

✱

Сёння сёе-тое зрабіў, «ачалавечыў» са старых памёкаў. Пры «нарывасавасці», «дзённікавасці» такой работы мне трэба больш варушыцца, больш бачыць і чуць, каб было што расказаць — не толькі пра сябе самога.

✱

Зноў Юрыі Паўлавіч:

«Так редко это видишь — этот рассветный час в лесу, на реке».

Успамінаецца даўно, у раннім юнацтве чытанае ў Талстога — пагардлівае ад здаровага і целама, і душой — пра тых, што ні разу ў жыцці не бачылі, як узыходзіць сонца!..

Кніжнасць гэта ў мяне — такія ўспаміны, асацыяцыі? А куды ж падзецца ад гэтага, калі ў жыцці столькі кніг, як абысціся без «общения человеческих душ», што таксама, здаецца, сказапа так Талстым?..

У Казакова грунтоўна ўсё і сумленна. Бачыцца не толькі вострая памяць, але і памочнік яе, блакнот. Можна таксама меркаваць і пра папярэдняю падрыхтоўку, і пра далейшыя самаправеркі. Штосьці сапраўднае, дабротнае, у трывалых чэхаўска-купрынска-бунінскіх традыцыях і, разам з тым, як быццам *іхнім* або *над іхні* голас пра наш час, але — на-свойму.

✱

Іду на сцежцы. Гарачы пах амаль спелага ячменю. З гэтага хлебнага паху, з працы — і я, маё маленства і маладосць.

✱

Пазаўчора купіў рускі зборнік Пысіна, хораша выдадзены, з цудоўным партрэтам на белай вокладцы, з глыбока-светлай назвай «Есть на свете мой олень». Чытаў учора ў электрычцы, чытаю цяпер, перад вялікім сонечным акном. Які паэт! Слова яго жыве. Няхай бы ж і ён яшчэ жыў! Можна, тады мы казалі б яму больш таго, чаго ён заслугоўваў і чаго мала чуў...

✱

І так яшчэ прыгожая, яшчэ прыгажэйшай здалася з сярпом на жытняй постаці. З упучкам на адной руцэ, з бідончыкам у другой, я глядзеў на яе з-за высокай, густой крапівы і з-над плота, а яна ўсміхалася, гаварыла. Неяк святочна гэта па-народнаму — зажынкі, хоць і па-сучаснаму — на сотках у агародзе. «Яна і я» прыгадалася. З хваляваннем.

✱

Дажджлівым вечарам пачаў рамап Давыдкава¹ «Рифы далекных звезд». Пагасла святло, лёг трохі раней і працнуўся ў чатыры з мінутамі. Праверыў — ёсць святло. Дачытаў.

Гэта ўжо трэцяя для мяне яго рэч у прозе. Першую чытаў у «Всесвіті», «Кусець хлеба для подорожного», другую па-беларуску, «Белы конь ля акна». Не памятаю фэбулы, герояў, падоўга не запомню гэтага, відаць, і ў трэцяй рэчы. Запомніцца і помніцца галоўнае — мужны лірызм, натуральная паэтычнасць, культура пісьма і шчырая чалавечнасць.

Хацелася б сказаць гэта і самому Івану.

¹ Давыдкаў Іван (нар. у 1926) — балгарскі паэт і празаік.

✱

Пасля Давыдкава ўзяўся за аднатомнік Андэрсона¹, адразу, яшчэ па прадмове, адчуўшы, што гэта — маё. Зноў адкрыццё? Сорамна? А чаго? Калі і ў анатацыі значыцца, што, за выключэннем некалькіх аповядаў, творы яго выдаюцца ў нас упершыню.

...Андэрсон, перад ім Давыдкаў і Казакоў часта пішуць ад першай асобы. Лірычны талент гэтага патрабуе? І мяне таксама цягне першая асоба, баюся, што да аднастайнасці.

✱

Думаў апошнім часам, і ўжо неаднойчы, што да маёй «журналістыкі» трэба аднесці не толькі замалёўкі з цыкла «Дзеля сапраўднай радасці», але і «У Забалоцці дзее».

✱

У Андэрсона, у нарысе «Трудные «детки» в лесу», параўнанне: «Лес был, что твой собор». А ў Вялюгіна: «З усіх сабораў ёсць сабор, дзе я гатоў маліцца». А не чыталі ж яны такога адзін у аднаго — гэта напэўна. Яшчэ раз «міжнароднасць» параўнанняў.

Над гэтымі старонкамі ўспамінаўся спачатку Лондан, «Лунная даліна», а потым некалькі разоў старонкі Бічэр-Стоў,— як яны хвалявалі ў маленстве.

...Кончыў Андэрсона, сказаў яму «дзякую» і зноў падумаў: а што ж ад такіх дзякуюў аўтару,— ці прадчуваў ён, ці прадбачыў удзячнасць многіх?

...Два дні прайшло, і зноў успомнілася першае чытанне «Хаціны дядзькі Тома» (па-польску). З вялікай сілай праўды, з успрыманням усяго як сапраўднага. Цётка Клатыльда і ўсе — як жывыя...

¹ Андэрсон Шэрвуд (1876—1941) — амерыканскі пісьменнік.

✱

У польскай кнізе. Шарль Гуно — маладзейшаму кампазітару:

«Чым больш мы паглыбляемся ў наша мастацтва, з тым большай нашанай думаем пра творы мінулага. Калі я быў у вашых гадах, дык гаварыў: «Я»; калі мне было дваццаць пяць, гаварыў: «Я і Моцарт»; у сорок гадоў: «Моцарт і я»; а сёння гавару зусім ціха: «Моцарт».

✱

Чытаю, чытаю, смешнае, смешнае і — не смяюся. А потым і, здаецца, не найлепшае мяне ўзрывае смехам, які, аказваецца, *назбіраўся*.

✱

Тое далёкае, з самага пазу захапленне словам вялікіх!.. І праз гады, ужо такія многія, і праз вопыт, таксама немалы, яно, захапленне, часамі вяртаецца. Добра!

✱

Над старонкамі Андрыча пра сараеўскае падполле («Заяц») успомнілася старэнькая маці майго польскага друга, — як яна расказвала пра пахаванне дачкі. У гады акупацыі дачка, варшаўская надпольшчыца, была асуджана на смерць, але не расстраляна, а — посячы гэты прысуд над галавой — працавала турэмным лекарам. Пасля вызвалення ўзнагародзілі, але здароўе вярнуць было нельга. На пахаванні ксёндз сказаў, што ён не ведае, як тут трэба маліцца: за яе ці ёй?.. Старэнькая, хворая, інтэлігентная маці, расказваючы мне гэта, ледзь-ледзь трымалася. І я таксама, бо думаў, ды вось і сёння думаю: як гэта горда і горка быць маткай такое дачкі!..

Успомнілася і адна выпадковая, ад чаго яшчэ больш прыемная, сустрэча на вясковым аўтобусным прыпынку. З даўно, з маленства

знаёмай зямлячкай, спачатку дачкой, потым
маткай, а сёння ўжо і бабуляй. Цяжка, не
хочацца думаць пра тое, як на дошыце ў
пастарушку ёй, маладзенькай падцольшчыцы,
беларускай наваградскай гімназістцы,
паліцэйскія... скажам: плявалі на твар, калі яна
амаль зусім непрытомна стагнала на
цымантовай падлозе сутарэння, на сваёй
і чужой крыві. Не хочацца думаць, бо ўсё гэта
даўно адпала, з агідна нялюдскага стала для яе
вобліка тым, што асвечвае старасць людскою
нашанай. Настаўніца, якая ўсе насляваенныя
гады працавала ў роднай вёсцы. Цяпер і дзеці,
і ўнучак, зважкі светлячок, і ў самое так многа
шчырай прыязнасці да людзей...

✱

Можа, гэта і правільна: насля жыцця таго
ці іншага сапраўднага пісьменніка —
аднатомнік найленшага, што ён зрабіў. Як тыя
тры аднатомнікі, у якіх заключана жыццё,
душа Юрыя Казакова, Шэрвуда Андэрсона
і Іва Андрыча, рускага, амерыканца і серба,
сыноў розных народаў, з розных куткоў Зямлі,
сыноў адной чалавечай сям'і, якая павінна ж
хоць неяк, хоць прыблізна дайсці да
прыстойнага ладу...

Добра так нераходзіць — са свету ў свет,
добра так перагортваць нясенна прачытаныя,
культурна выдадзеныя старонкі, удзячна
ўзяўшы з іх тое, што яны даюць. Добра
паставіць такую кнігу на сваёй паліцы, каб
потым вярнуцца да яе з прыемным успамінам
і з абноўленай патрэбай кантакту, добра яе
і назычыць, а то і падараваць каму-небудзь
вартаму.

✱

Чытаючы Гарэцкую¹, усюпомніў кароценькае
пісьмо, якім канчалася надборка франтавых

¹ Маецца на ўвазе жонка Максіма Гарэцкага,
пісьменніца Леаніда Чарняўскага (1893—1976), і яе кні-
га «Апавяданні», выдадзеная ў 1983 г.

нісьмаў яе адзінага сына: «Галя, загінуў наш Лёня. Адна ты засталася ў мяне, дачушка...»

І гэта — пасля ўсіх пакут, перад яшчэ трыццаццю нялёгкімі гадамі. А яшчэ ж і пісаць ёй трэба было. І пярэмна пісала. Асабліва тое, што для душы, з веданнем сялянскага, жаночага, дзіцячага. «Бяздзетуха», «Варка», «Юльчыны ўспаміны»...

Шкада, што няма ўжо не толькі Маўра, Лынькова, але і Якімовіча, Пальчэўскага, — не спытаешся пра гэтую гаротную ды мужную жанчыну, якую яны, як кажуць яе родныя, у бядзе не пакінулі.

✱

Думаў пядаўна пра тое, што варта, можа, неяк спалучаць некаторыя запісы з іх своеасаблівым, значным працягам. Скажам, да запісу пра знаёмства з Нэндзай-Кубінцам¹ і чытанне яго вершаў у Закапацым дадаць пісьмо яго дачкі або расказ пра тое пісьмо і пра цяжкі канец самога Нэндзы... Ёсць і другое падобнае, што варта было б такім ці іншым чынам прадоўжыць.

✱

Не магло ж яно так быць, каб чалавек пражыў так доўга і ў яго не было ўспамінаў. За што ні зачэпішся — да ўсяго падыходзіць нейкі ўспамін.

Чытаў кніжыцу пра лясныя травы, а ў ёй пра «затяжкую январскую оттепель»

1925 года, калі і на цоўначы ад Пскова зацвілі былі пралескі, што зацвітаюць пры шасці-сямі градусах плюс. І ўспомніў, як наш сусед, мой ніжнебайдунскі Захара Качко, на калядную куццю, зпачыцца, 6 студзеня спецыяльна запрог у плуг кабылу і праішоў на загуменні

¹ Нэндза-Кубінец Станіслаў (1897—1976) — польскі паэт, сялянін, з якім Я. Брыль пазнаёміўся ў жніўні 1975 года.

дзве баразны, туды і назад. «Каб помпіць, перакувьрку яго!» І не думаў, вясёлы бывалец, што гэта будзе помніца так доўга...

✱

Сказаць пра страшнае?

У сорак першым жанчына выратавала палоннага чырвонаармейца, выбраўшы ў лагеры самага нядошлага, спакутаванага. Адратавала яго, як маці або сястра старэйшая, што называецца з *апошняга*, адрываючы дзецям ад рота. І ён пасля стаў... самым крывавым, самым агідным паліцаем. Заслужаным, старшым над імі.

Пра гэта пачуў я на Віцебшчыне, улетку семдзсят другога года. Ды вось успомнілася з новай сілай. І напісаць бы пра гэта, каб не так яны ўжо агідлі — здраднікі, свае...

✱

У жнівеньскім «Полымі» прачытаў добрыя, з добрым ведашнем справы, артыкулы — Зуёнка пра Барадуліна і Казько пра Жука. І ўспомніў прачытаныя дзямі ў «Літэратурной Росси» словы Тургенева, якія хочацца запісаць.

«Для начинающего писателя сочувствие молодого поколения, его сверстников, конечно, драгоценно: оно служит ему сильным поощрением; но для писателя стареющего, уже готовящегося покинуть свое поприще, это сочувствие *так* выраженное, есть, скажу прямо, величайшая, единственная награда, после которой уже ничего не остается желать. Оно доказывает ему, что жизнь его не прошла даром, труды не пропали, брошенное им семя дало плод».

Хочацца слова праўды пра зробленае табой, а яго не заўсёды пачуеш, як быццам яно ўжо табе, немаладому, і не патрэбна. Імкнешся да тое славы, тое вядомасці, а тады будзеш жа дзён хоць якому праўдзіваму слову... Чакай,

хвалюйся, пый, бо сорамна ж пытацца: «Ці прачыталі вы (ці ты) маю апошнюю рэч?..»

✱

Па дарозе ў вёску, думаючы пра сваё новае, то задаволенасць, то сумненні вакол яго нязначнасці, усномніў (з часоніснай каляровай вокладкі) «Дзяўчынку з персікамі» Сярова. Ну, і што там за значнасць, за змест? Дзяўчынка і на сталас перад ёю тры персікі. Аднак..

Абы было аднак!

✱

Часта цытую тое, што ўразіла на чужых старонках. Часамі, можа, і зашчодро выпісваю. Гэта — калі, запісанае перш за ўсё для сябе, друкаваць. Павоніта? Каб надзяліцца тым, што мне блізка, патрэбна, каб ён спатрэбіўся і іншаму камусьці, мой «чытацкі дзённік».

✱

Сабраныя ў кніжку, яны прагучалі для мяне інакш — вершы таленавітага ва ўсім Стральцова ¹.

Толькі што прыйшоў з вёскі. Які харошы верасень, вечар, пачатак ночы, — ажно не ведаеш, што яшчэ, як яшчэ пра яго сказаць. Вецер дзьме ўздоўж ракі, і вада ў ёй як быццам яшчэ больш спяшаецца, быстры Пёман стаў яшчэ быстэйшым, ажно я збочыў і пастаяў.

Кніжка Стральцова пастроіла на светлы, працавіты лад. І гэта не «кніжнасць», а жыццё ад жыцця ў нас абодвух. Думалася ў дарозе, што не трэба чакаць яшчэ лепшага часу, яшчэ лепшых умоў для працы, бо яны ў мяне цяпер найлепшыя.

А ў свеце што робіцца!.. «Ці маўчань, ці мычаць, ці рогі крутыя ў кроў мачаць?..» ² Ці

¹ Міхась Стральцоў. «Яшчэ і заўтра».

² Радкі з ваеннага верша Пімена Панчанкі «Зубры».

проста спакройна рабіць сваю справу без папікі і адчаю?..

✱

«Міжнародныя правілы руху».

Чытаючы балгарына Хайтава («Дерево без корня»), успомніў паляка Ружэвіча («На дышламатычным насту») і многа іншых падобных анавяданьяў, таксама менш і больш таленавітых, якія ў маёй памяці страцілі сваё размежаванне назвамі ды аўтарамі, зліліся ў нейкую аднатэмную ці тэмападобную масу. «Дрэва, перасаджанае ў старасці» — бацька ці маці, прывезеныя дзецьмі з вёскі ў горад, дзе яны аніяк не могуць прыжыцца.

І гэта, як славутае апусценне вёсак, стала нашай, можна сказаць, міжнароднай тэмай, і адкрываць тут штосьці не прыходзіцца.

І сапраўды — патрэбны міжнародныя правілы руху ў літаратуры: начытанаець, ці што, каб не быць меншым ці большым міжнародным правіпцыялам.

✱

Зноў да таго, што замнога цытую.

Я раблю гэта з думкай пра нашу чалавечую агульнасць, пра тое, што мы як быццам саромеемся называць братэрствам людзей і народаў, да якога яшчэ так далёка, а ўсё ж дзеся чаго толькі і варта жыць.

Тут, можна зноў жа прывесці цытату, адно з выказванняў Чэхава, словы далікатнага, дунэўнага Антона Паўлавіча, што, сустрэтыя ў газеце, уразілі сваёй мудрай, здаровай суровасцю:

«Кто искренне думает, что высшие и единственные цели человеку нужны так же мало, как корове, что в этих целях «вся наша беда», тому остается кунать, нить, спать, или, когда это надоест, разбежаться и хватить лбом об угол сундука».

...А цытую, выпісваю я — перш за ўсё — таму, што гэта ўразіла мяне, што гэта мне блізка, патрэбна.

✱

Сябрую з чалавекам, можна сказаць, даўно. Хоць і жывем далёка адзін ад аднаго, і сустракаемся рэдка, перш за ўсё ў Маскве, і перанісваемся вельмі мала. А чытаў я ў яго, здаецца, толькі адну дзіцячую аповесць. Пенармальна. Вось прачытаў у прысланай ім кнізе два раманы ў новым перавыданні. Якраз і напісаць бы таварышу пра добрае ўражанне ад іх, але... Але сорамна прызнацца, што дагэтуль іх не чытаў. Ленш ужо пры выпадку даць яму знаць нейкім чынам, што я ведаю гэтыя рэчы, цаню іх.

Такое — не з гэтым адным...

✱

Зімой саракавога — сорок першага года ў верхнепфальцкіх лясістых гарах было многа снегу. Мы, палонныя, капалі ў ім глыбокія дарогі. Пейкі цывільны немец, пажылы і рабочага выгляду, што стаяў над намі разам з вахманам, але без карабіна, выбраў момант, калі мы з ім засталіся воддаль ад усіх іншых, і спытаўся, ці праўда гэта, што я — «комуністышэ шрыфтштэлер»? Я ведаў слова «дыхтэр», наэт, а незнаёмае «шрыфтштэлер», пісьменнік, здалося нечым накштальт наборшчыка ці друкара, чалавека, які *стаўляе шрыфт*. Немцу я, вядома, сказаў, што «ніксфарштэйн», а ён, здалося, не наверыў. Сёння хочацца думаць, што нават накрыўдзіўся. Сёння трэба таксама сказаць, што гэта хтосьці з легкадумнейшых сяброў не вытрываў — сказаў, што я пісаў, друкаваўся дома, і гэта са шталага прынаўзла за мною ў далёкую арбайтскаманду.

✱

Тры мінуе. Сонца толькі што ўзышло.
Верасень развітваецца холадна, але светла.
Жытняя руць на пядаўнім ячнішчы,
нягледзячы ні на што, ідзе друкна, роўна.
Новую сцэжку мы пратанталі добра. Спыніўся
на ёй, пасярод зялёпенькай прасторы,
і азірнаўся навокал. Лес, лугі са стагамі, рака
ў дрэвах, наш лясны бераг — снакойна вечнае.

Учора ўвечары і сёння, накуль выйсці,
чытаў якуцкія аповяданні Івана Ласкова.
Учарашні ясна-халодны вечар і такая ж раніца
цяпер — нібы дарэчы «якуцкія». Здаецца,
хлопец сур'ёзны. Пасля маіх юпацкіх
Серашэўскага і Караленкі — наш пра Якуцію.
І добра. Намішу яму: і таму, што варта, і што
яго «Чароўны камень» дайшоў сюды праз
та-ку-ю краінішчу.

✱

Малады вясковы дурыла ад першага
сутыкнення з медыцынай, як студэнт-
першакурснік, гаварыў калісьці, нешта хутка
пасля вайны: «А што там ваш N.? Падумаеш —
паэт! Усё роўна да пас, у анатамічку,
прывязуць!..» З той самай мудрасцю ён,
пераростак, ужо не юнак, а мужчына, назычыў
у мяне даволі ладную суму «на тыдзень,
па-зямлячку», каб ніколі, як аказалася, не
паказацца, ні з грашыма, ні так сабе.

А N., паэт, таксама даўно ўжо праішоўшы
апошні раз медыцыну, шчырым словам сваім
жыве і далей. Як той араты — з акна аўтобуса
на маляўнічай Любліншчыне, — што ціха,
снакойна, вечна ідзе за плугам, накуль у свеце
такія жахі...¹.

¹ Гэты і наступны запісы зроблены ў Познані.

✱

На шчэцінскіх ваянных могілках — вялікі помнік для ўсіх, што тут пахаваны, вялікія дрэвы, большасць якіх памятае абодзве сусветныя вайны, вялізная прастора нізкіх, шэра-бетонных пірамідак з зоркамі і крыжоў, на сцішным мностве якіх выбіта слова *Nieznany*. Павокал, скрозь — тыя самыя аднатонныя бяссмертнікі, палосы цёмна-зялёнай туі, надстрыжанай з геаметрычна-сумнай акуратнасцю... І ў маленькім зацішку, *перад адным толькі* словам *Nieznany* схаваўся маленькі стэарынавы каганчык, *znisz*. Цейчы вялікі і адначасна маленькі ў вялізным свеце смутак, агеньчык нейчага сэрца, які мы не маем права не бачыць.

✱

Раніца ранняя, карэктурна прыемная, з успамінам пра першае, такое ўжо далёкае спатканне з гэтымі «красналюдкамі»¹ ў самым школьным пачатку, з успамінамі пра тыя летнія дні ў парачанскай хаце, калі я гэта перакладаў, як было пялёгка, як прыемна, як сумна ад думак пра бедную лёсам мову.

...«Вельмі мне брыдка, што не магу нічога добрага сказаць пра гэтага Падпанка, але абы я пра яго надумала, — бачу Падпанка такім, які ён ёсць — ганарлівым і надзьмутым, як пухір».

Казка. Ідзеца пра жабу. А чарадзейка-казачніца, нані Мар'я гаворыць нібы зусім сур'ёзна. І ў гэтым столькі на-матчынаму, на-бабулінаму жаночага!..

...Зверху бяздольных пацяшалі раем — гэта адно: міф, легенда, выдумка, опіум. А што самі яны часамі верылі ў гэты рай — гэта другое:

¹ Красналюдкі — по-польску гномы. Маецца на ўвазе карэктурна перавыдання аповесці-казкі Марыі Каваліцкай «Пра гномаў і сіротку Марысю», упершыню па-беларуску выдадзенай у 1957 годзе.

хоць у гэтым, хоць якэя палёгка, падзея на справядлівасць.

Гэта — таксама над старонкамі Капанніцкай¹.

Хацеў данамагчы яму, сказаць прыхільнае слова з карыснымі заўвагамі, але дзе там — і гэтая рэч ужо на канвсеры, і тут, і ў Маскве. Хлопец, які так пільна і плённа працаваў над словам раней, выходзіць на прасторы гладкапісу, дзе ўжо яму, як і некаторым іншым, парады сяброў будуць лішнімі.

✱

Над старонкамі Маруа², думаючы пра французскую літаратуру:

«Я ведаю толькі тое, што я нічога не ведаю».

Але ж гэта ніяк не апраўдвае невуцтва. У нас, літаратараў.

✱

«Або добра, або нічога».

Вядома, правільна, што не для таго я многіх перажыў, каб іх абрэхваць.

Аднак лепш ужо *нічога*, чым такое *добра*, дзе пішацца з тым самым слёзным ці слінявым нафасам пра Авеля і Каіна, пра мастака і графамана.

Чужы, прязны крытык піша пра нашага добрага пісьменніка, што ён «паравоз беларускай прозы» ці нават усёй літаратуры.

¹ Заніе зроблены ў Мінску, дванаццаць наступных у Юрмале.

² Маруа Андрэ (1885—1967) — французскі пісьменнік. Тут — пра кнігу яго публіцыстыкі «Надежды и воспоминания».

Калі гэта нават і праўда, што ён для яго «а грэйсэ паравоз», дык нельга ж усё-такі лічыць усіх іншых, на-свойму добрых і розных, толькі вагонамі, што валакуцца ўслед на трафарэтных рэйках.

✱

Днямі:

Асветленая сцежка ў ціхіх соснах, а за гарбатым берагам ракоча мора.

Потым:

З акна дзесятага наверху глядзеў на сасновы гушчар, і дзіўна было, як незвычайна хораша калышучца вечназялёныя верхавіны — незвычайна ніжэй за нас.

Сёння:

Мора хоць і шуміць, але ж нейкае мякка, лагодна шэрае, — пібыта цёплае і прасторнае, як ніколі дагэтуль.

...У «Даўгаве» (№ IX за гэты год), сярод іншых запісаў Райніса, такое, з 1915 года, здалося і нашым:

«Латышы, как пшеничные зерна, разбросаны по всему свету. Птицы их клюют, и звери их топчут. Но отчего сместесь вы, чужие народы? А если зазеленеет пшеница и на чужой земле? Если не умерла наша Мать счастья? Если наша истинная мать не покинет своих детей? детей солнца и счастья? Давайте же взглянем, можем ли мы исчезнуть, как счастье и солнце? Не станут ли мир и человечество без нас беднее, не станет ли без нас меньше счастья и солнца?»

✱

Шаноўны Н. крычыць на тэлебачанні пушкінскага «Прарока». Дастаеўскага пераймае ці што? Калі ж не перайманне гэта, не мода нейкая зноў, а ўнутраная патрэба, дык хоць бы ўжо выступаў на радыё, не ставячы паміж паззіяй, вялікай і любімай многімі, — сябе, сваю даўно старэчую, далёка не імпазантную

немач, з надрыўна-хрыпатым галёканнем і размахваннем безданаможна-доўгімі касціямі рук...

✱

Кнігалобы ды следаныты так разбярुць тваю кнігу, так раскладуць на фактах ды прататынах, на часе ды месцы дзеяння, што табе і не разабрацца, што лепш — мастацкі твор ці яго першааснова...

Такое — у людзей, добразычліва кажучы, прастадушных, як у дзяцей, — жаданне разабраць цацку, паглядзець, а што ў ёй у сярэдзіне, з чаго яна складасца? І чым цікавейшая цацка, тым большая ахвота разабраць яе. Аднаму, самому толькі, а то і настаўніку з вучнямі розных узростаў...

✱

Зноў усномніў мілую Яно Шабуно, якая пры апошняй нашай сустрэчы ў яе дома сказала, што вось выходзіць хутка на пенсію і тады ўжо «буду вам усё друкаваць і вальней і хутчэй». З прыемнасцю думаю, як я, пасля ўсяго «вылушчвання» новай кнігі з чарнавікоў, панясу рабочы рукапіс ёй, нашай Янечцы, як кажуць пра яе ў рэдакцыі. Тады буду чакаць надрукаванага, а потым вычытваць яго і радавацца яе акуратнасці. Да почырку майго яна прывыкла, як ніхто іншы з машыністак, хоць іншых у мяне было вельмі пяшмат.

Такому чалавеку, як яна, адзінокая і працавітая, як пчолка, заўсёды ветліва-прыязная, варта было б ведаць, што пра яе думаюць — не адзін я. Штосьці такое мы ёй і напісалі, надарыўшы «Я з вогненнай вёскі...».

... Пасля паўзы, калі чытаў, запісваю: а чаму, уласна кажучы, не даць мне гэта ў «Свае старонкі»? Толькі, можа, каб не яна гэтае месца друкавала?..¹

¹ Так і зроблена.

✱

Як бы я ні ўзброіўся жыццёвым вопытам, якім бы ні стаў надрыхтаваным чытачом, усё роўна са светлай журбай успамінаю сваё маладое чытанне. Скажам, «Братоў Карамазавых». Вяскоі трыццаць сёмага года, калі я араў, барапаваў і ад яснага равня не мог дачакацца вечара, дакладней кажучы — ночы, каб чытаць далей...

Толькі са шчасцем, накутліва чыстым шчасцем першай закаханасці чытанне тое і нараўнаеш. Пават больш там было, бо іншая закаханасць, бывае, праходзіць, а гэтая — не. Іменна — з першага позірку і назаўсёды.

✱

Кожную кнігу трэба нісаць як апошняю. А потым яшчэ ўсё жывеш, і тое, што даў намёкам, баючыся, каб не пранала, цяпер хочацца, трэба развіць, даць больш грунтоўна. І вось дылема — або бяры тое, што апублікавана, здымай адтуль, дзе яно стаіць, часамі і доўга такі пастаяла, або наўтарайся і, адштурхнуўшыся ад яго, гавары пра тое самае шырэй, глыбей. Па такому адзінаму праву.

З м е с т

Свежасць	3
Сумленніца	6
Сувенір	11
Касатачка	13
На шаснаццатым	15
Адкуль паэзія	27
Сяргей	35
Здалёк	42
Штрыхі	44
Пробліскі	46
Праўдалюбы	48
Элегія	49
Дырэктарка	58
«А-я-я-я!..»	62
Над зямлёй	67
Шклянка малінавага соку	69
Гіпноз	75
Званок	84
Шапка	86
Нарыванне	87
Сілуэтна	89
Можа і блісне?	90
Манархі і Кудлач	92
Абы на здароўе	95
Нястомнасць	105
Адкрытка	107
Якуб Міско	108
Два словы	122
Пераход	125
Пібыта рознае	128

Вечар і рапіца	136
Цялю	149
Рэчкі	151
Кош	153
Пераправа	154
Папоўшчына	155
Проза	159
Пацюрморт	161
«Завірохвайце»	163
Чытаючы...	165
Дзве з легенды	170
Яго імя	179
Пасля лемаптара	181
Яшчэ Гарэцкі	190
Пятрас Цвірка	194
Поціск рукі	197
Пра чалавечнасць	200
Адзінае наша	204
Свае старонкі	208

Брыль Я.

Б 89 Сёння і памяць: Апавяданні, мініяцюры, эсэ.— Мн.: Маст. літ., 1985.— 317 с., іл.
У пер.: 1 р. 10 к.

Новая кніга народнага пісьменніка Беларусі, у якую ўвайшлі апавяданні, мініяцюры, эсэ — гэта філасофскі роздум пра з'явы нашай сучаснасці, пра чалавечыя лёсы і характары.

Б $\frac{4702120200-082}{M302(05)-85}$ 4—85

ББК 84Бел7
Бел2



Іван Антонович

БРЫЛЬ

СЕГОДНЯ И ПАМЯТЬ

*Рассказы,
миниатюры, эссе*

Минск, издательство
«Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Рэдактар

М. П. Герчык

Мастацкі рэдактар

М. Я. Янчук

Тэхнічны рэдактар

Т. М. Сокал

Карэктар

Л. П. Вялова



ІБ № 2263

Здадзена ў набор 03.07.84.

Пап. да друку 03.04.85.

АТ 12178. Фармат $84 \times 90 \frac{1}{32}$. Папера друк. № 1.

Гарнітура звычайная новая. Высокі друк.

Ум. друк. арк. 14,00. Ум. фарб.-адб. 24,50.

Ул.-выд. арк. 14,11. Тыраж 10 000 экз.

Зак. 538. Цана 1 р. 10 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура»

Дзяржаўнага камітэта БССР па справах
выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю,
220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга
паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа,
220005, Мінск, Чырвоная, 23.